

ТУРСУНБОЙ
МИРЗАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОНДА
ЭКОЛОГИЯ
МУАММОЛАРИ
ВА ПРОКУРОРЛИК
НАЗОРАТИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ТУРСУНБОЙ МИРЗАЕВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИЯ
МУАММОЛАРИ ВА ПРОКУРОРЛИК
НАЗОРАТИ

992

«Қатортол-Камолот» – 1999

Тажрибали ҳуқуқшунос Турсунбой Мирзоевнинг ушбу китоби ўта долзарб муаммога оид-табиатни асриш муаммосига бағишланган бўлиб, муаллиф уни чуқур ва атрофлича тадқиқ қилган.

Маъқур асар Сиз, китобхонларга манзур бўлади, деган ғимиддамиз.

Маъзул муҳаррир:
юрidik фанлари доктори, профессор Ҳ.Б.Бобоев

Муҳаррир: Ш.Т.Ақбирова

ТАҚРИЗЧИЛАР:

М.Рижабова, юрidik фанлари номзоди
Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси қонунчиликни мустиҳкамлаш муаммолари ва прокурор-тергов ходимлари малакасини ошириш Маркази директори ўринбосари, Адлия катта маслаҳатчиси

А.Ш.Ҳабибуллаев,
Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси раиси

Г.П.Саркисянц, юрidik фанлари доктори, профессор
М.Усмоналиев, юрidik фанлари номзоди, доцент

© Т.Мирзоев

Муаллифнинг сизга тавсия этилаётган мазкур китобида ҳам республикамиз мустақилликка эришишидан кейинги йилларда табиатнинг муҳофаза қилиниши, экологик назоратнинг мутасадди ташкилотлар томонидан бажарилишининг аҳволи, олимларнинг тадқиқотларини таҳлил қилиш, ер, сув ва ҳавони ифлосланишидан муҳофаза этиш тўғрисидаги Президентимизнинг Фармон ва қўрсатмалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг шу соҳадаги қонунилари қандай бажарилаётганлиги, ер, сув ва ҳавони ифлосланишидан муҳофаза қилиш асримизнинг энг долзарб масаласи эканлиги, давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, санитария ва эпидемиология маркази ва бошқа мутасадди ташкилотларнинг бу борада олиб бораётган ишлари кўлами атрофлича қамраб олинган. Ўзбекистонда инсон ва унинг ҳуқуқи, эркинлиги ҳозирги замоннинг энг долзарб масалаларидан бири эканлиги, экологик назоратни кучайтириш инсон манфаатларига хизмат қилиши кенг шарҳлаб берилган.

Ер, сув ҳамда ҳавони ифлосланишидан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг ижроси, тегишли вазирликлар ва идоралар ҳамкорлиги билан ер, сув ва ҳавони ифлосланишидан қандай сақлаш, бу борада келгусида амалга оширилиши зарур бўл-

ган кураш чора-тадбирлари аниқ тавсия ва таклифлар асосида ифодаланган.

XXI аср бўсағасида экологик назорат ва ҳуқуқий органлар томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишини жаҳон андозалари даражасига кўтариш хусусиятлари ҳақида услубий тавсиялар берилган ушбу қўлланма табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган ташкилотларнинг ходимлари, олимлар, ўқитувчилар, шу соҳа мутахассислари, талабалар, табиатни муҳофаза қилиш фаолияти билан шугулланувчи бирлашмалар, корхоналар, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда барча тадбиркорларнинг фаолиятида амалий қўлланма сифатида фойдаланишлари учун мўлжалланган.

“Инсоният, мамлакатлар ва халқлар ҳаётида ХХ аср ноёнига етмоқда. Ишончим комилки, бизни-ҳозирги Ўзбекистонда истиқомат қилувчиларнинг кўпчилигини тиркчилик ташвишлари - чин воқелик муаммолари билан бирга: “Бу ёруғ оламда биз киммиз ва не бир сир-синоатмиз, қаёққа қараб кетяпмиз? Инсоният янги-XXI асрни қандам қўйганида бизнинг ўрнимиз қаерда ва қандай бўлиди?” - деган саволлар ўйлантирини табиий”¹

• Мана, озод ва обод Ўзбекистонимиз мустақилликнинг ойдин йўлидан дадил олға бормоқда. Саккизинчи йилдирки, ҳеч кимга қарам бўлмаган, ўзини-ўзи бошқарадиган, устувор афляковот ва идрокка эга бўлган, қудратли ҳуқуқий давлат барпо этаётган, ер ости, ер усти бойликлари, тоғу дарёларига уш ҳўжайин, давлат тили, Конституцияси, Рамзи, диний элтиқолларига содиқ фуқаролари аҳил-иноқ яшаётган мустақил юрда озод ҳаёт кечирмоқда. Ота-боболаримизнинг минг йиллар давомида орзу қилган мустақиллик ҳақидаги эзгу истаги олий бахт сифатида бизларга насиб этди.

Мустақиллик! Бу ғойибдан келган иғьом, кимларнингдир сиховати эмас, балки мустақиллик сари илк сўқмоқларни очиб берган, буюк аждодларимиз экиб кетган ниҳолларнинг тотли мевасидир. Уша илк сўқмоқларни буюк йўлларга туташтириш, улар ўтқазган ниҳолларни парваришлаб, беҳазон боғлар бунёд этиб, ўзбек халқи номини шон-шарафларга буркаш, Ўзбекистон аталмиш юртни буюк ва қудратли давлатга айлантириб, бобомиз Амир Темур ҳазратлари давридаги салоҳиятини барқарор этиш йўлида фидойилик кўрсатиш, истиқлол галабаларини ҳимоя қилиш масъулияти зиммамизга тушганлигини ҳис этиб яшаш ва курашиш ҳаммамизнинг шарафли бурчимиздир.

Мустақиллик ўзбек халқига ўз юртида қадр-қимматни, бўй-бастини, ўз маданияти ва анъаналарини, дину эътиқодини, тили ва маънавиятини қайта тиклаб олишга, миллий гурур ва миллий тафаккур, Ватанга муҳаббат туйғуларини камол топ-тиришга замин туғдирди. Мустақиллик туфайли гузал бетак-рор диёримиз Жаҳон ҳамжамиятига кириб борди, 120дан зиёд давлатлар республикамизни расман тан олди, барча дав-латлар билан тенг ҳуқуқли алоқа ўрнатиш, ягона уйимиз бўлган Ўзбекистонимизнинг бугунги ва келажак ҳаётини мустақил қуриш имконияти яратилди. Жаннатмакон диёримизнинг улкан табиий бойлигидан, интеллектуал имкониятларидан тўлиқ ва авваламбор, ўз халқимиз манфаатлари учун оқило-на фойдаланишга киришдик.

Истиқлол шарофати билан Ўзбекистонимизда “ҳуқуқий давлат”, “қонун устуворлиги таъминланган жамият сари”, “инсон омили”, “инсон ва фуқароларнинг манфаатлари” деган сўзлар муомаламиздаги ажралмас ибораларга айланиб қолди. Ушбу сўз бош қомусимиз - Конституцияда, шу асосда қабул қилинган юзлаб қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлари-мизда ёрқин акс этган. Давлатимиз кўзлаган ҳуқуқий исло-хотларнинг пойдевори - қонун. Уни яратишга асосий эътибор берилиши ҳам ушбу масалаларга алоҳида назар билан қаранга йўғрилгандир.

Ингирманчи асрнинг иккинчи ярми, айниқса сўнгги чораги инсоният учун энг мураккаб, оғир, ечими қийин бўлган му-аммоларга дуч келадиган давр бўлди. Сабаби собиқ Иттифоқ даврида Ўрта Осиёдаги республикаларининг ҳом ашё манба-ига айлантирилиши, маҳаллий аҳолининг манфаатлари, соф-саломатлиги, келажак авлодларнинг тақдирини ўйламасдан минтақанинг экологик ҳолатига ёвузларча тажовуз қилини-ши, табиий сув ҳавзаларидан потўғри фойдаланиш, қинилоқ хўжалигида, биринчи галда пахтачиликда ўта заҳарли кимё-вий моддаларнинг ўлчовсиз қўлланиши кўнгилсиз оқибат-ларнинг келиб чиқишига, минтақада бир-биридан даҳшатли-рак, инфаркт, ўпка сиби, жигар, буйрак, қандли диабет, мейда-ичак касалликлари, аёлларнинг камқонлиги, ҳомиладор она-

лар ва бир ёшгача бўлган чақалоқлар ўлимининг авж олишига олиб келди. Нимжон, майиб-мажруҳ, носоғлом болаларнинг туғилиши кўпайди. Фақат шутгина эмас, минтақамизнинг ўсимлик олами ва ҳайвонот дунёсига ҳам анча путур етказилди. ✓

Биз ҳеч нарса ва ҳеч қачон табиат назаридан қочиб қутила олмаслигини унутиб қўймаслигимиз керак. Мустақилликка эришганимиздан бери Президентимизнинг сайъ-ҳаракатлари билан республикамызда экология, атроф-муҳит ва атмосфера ҳавосининг мусоффолигини таъминлаш, профилактика ва санитария хизматини кучайтириш, фуқаролар соғлигини муҳофаза қилиш, саломатлигини тиклаш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, хасталикларнинг асосий қисми (80 фоизи) га экологик бузилишлар, атроф-муҳитнинг булғаниши, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши сабабчи бўларкан. Шунинг учун республикамызда “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”, “Дори воситалари ва фармацевтика sanoati тўғрисида”, “Ер ости бойликлари тўғрисида”, “Давлат санитария назорати тўғрисида”, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Солиқ тўғрисида”, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”, “Фермер хужалиги тўғрисида”, “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Ветеринария тўғрисида”, “Метрология тўғрисида”, “Ўсимликлар карантини тўғрисида”, “Наслчилик тўғрисида”, “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”, “Уруғчилик тўғрисида”, “Селекция турлари тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Табиий бойликлар монополиялари тўғрисида”, “Геодезия ва картография тўғрисида” ва “Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида” ги каби бир неча қатор қонунлар қабул қилинди.

• Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида “Фуқаролар атроф-табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар” деб таъкидланиши, Жиноят кодексига “Экология соҳасидаги жиноятлар”га жавобгарликни белгилаш каби янги бобнинг киритилиши, вазир

ликлар ва ташкилотлар ҳамкорликда республикамизда экологик таълим-тарбия концепцияси қабул қилинганлиги сўзimizнинг исботидир. ✓

Юқоридаги тадбирларнинг амалга оширилиши, юртбонимизнинг шахсан ўзи экология масалаларини биринчи ўринга қўйиши, бу борада жон куйдираётганлиги, элим деб, юртим деб ёшиб яшаётганлиги бежиз эмас. Бойси табиат ўз тарихи да ҳеч қачон ҳозиргидек илмий-техник тараққиётнинг қудратли, маҳв этувчи таъсирини сезмаган. Қурран заманимизнинг ажралмас таркибий қисмлари ҳисобланган ер, сув ва ҳавонинг sanoat, транспорт, қишлоқ хўжалиги ҳамда рўзгор чиқиндилари билан ифлослануви табиат ва инсоният ҳаётига катта таҳдид солмоқда. Собиқ Иттифоқ замонида атроф-муҳит ва атмосфера ҳавосининг ифлосланиши, тоза ичимлик суви етишмаслиги ташвишли ҳол экани ҳақида ломим демадик.

Бизда табиий шароитлар асл ҳолида сақланиб қолган сўлим гўналар mavjud. Лекин қатор экологик қўнғилсизликлар яққол кўрсатмоқдаки, атроф-муҳитни асрашга эътибор янада кучайтирилмаса, вазият қундан-қунга мушкуллашаверади.

Хўш, республикамизда бу борада аҳвол қандай? Мустақилликка эришилгандан кейин табиатни асрашга муносабат ўзгардимми? Бу соҳада қайси йўналишларда ишлар олиб берилмоқда?

Собиқ Иттифоқ даврида инсон табиатни ўз продасига бўйсундиришни лозим, деган фикр устивор эди. Натижада барча ҳудудларда экологик мувозанат қўпол равишда бузилиб, ташвишланарли вазиятлар юзага келди.

Инсон ўз эҳтиёжларини табиат, унинг манбалари орқали қондиради. Инсон табиатдан фойдаланади, у яратган табиий шароитни ўз ҳаёт тарзига мослаштиришга ҳаракат қилади, ҳатто табиатни ўз продасига бўйсундиришга мажбурдан ҳолларини қўйлаб учрашни мумкин. Табиатдаги mavjud мутаносиблик, мувозанат қонуларини ҳасуллаш, табиатга ва унинг неъматларига сунистеъмомчилик билан муносабатда бўлиш ҳозирда унинг mavjud экологик бойликлари ва ман-

баларидан ноқилона фойдаланиш билан боғлиқ қатор муаммоларни кенг маънода тоталитар тузум давридаги бирёқламаликнинг натижаси, у келтириб чиқарган фожеа деб қараш мумкин.

✶ Ҳозир илмий-техника тараққиёти асрида, инсоннинг эҳтиёжлари шунчалик кўпайиб бораётгани, уларни қондириш учун табиатга, унинг бойликларига, тубсиз, ҳисобсиз деб, унга фақат истеъмол манбаи сифатида қараш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланишга етарли аҳамият бермаслик атроф муҳитнинг ифлослантирилиши натижасида баъзи ҳудудларда экологик мувозанатнинг бузилиши, - бу биз учун катта сабоқдир.

Бу муаммолар табиий бойликларга, ер, сув ва бошқа табиат неъматларига бўлган мулкчиликнинг ва уларнинг текинга фойдаланиш учун берилиши, табиатга келтирилган зарарни тўлатишга иқтисодий қониқмаслик, яъни табиатдан фойдаланишда иқтисодий чораларининг йўқлиги натижасида вужудга келди. Бу ўз навбатида кишиларда табиатга нисбатан бенисандлик кайфиятларини ҳам келтириб чиқарган омил десак муболаға бўлмайди.

• Республика ҳукумати табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида бир қанча қонун ва қарорлар қабул қилди. Уларда табиий муҳит шароитларини ифлосланишдан сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари белгилаб берилган. қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар учун мувозанатда ривожланиши, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш учун ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида таъкидланганидек, “Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад: инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадлари йўлида табиатдан оқилона ва унн ишдан чиқар-

майдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш;

экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

экология хавфсизлигини таъминлаш;

табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолишдир”.²

Зеро, ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси ифлосланишдан, бузилишидан, зарарланишидан, ориқлаб кетишидан, вайрон бўлишидан, йўқ бўлиб кетишидан оқилона фойдаланмасликдан муҳофаза этилиши лозим.

Давлат кўриқхоналари, миллий, тарихий табиий ва ёдгорлик боғлари, табиат ёдгорликлари, ботаника ва зоология боғлари, дендрария боғлари, шунингдек Халқаро қизил китоб ва Ўзбекистон Республикаси “Қизил китоби”га киритилган ҳайвонлар ҳамда ўсимликлар алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудудлари ва объектлари жумласига киради.

— Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишда, табиатни муҳофаза қилишда ҳуқуқнинг ўрни муҳим аҳамиятга эгадир, у мамлакатимизда табиатни муҳофаза қилиш тартиби ва шартларни, табиий муҳитни муҳофаза қилиш борасида давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда фуқароларнинг фаолияти белгилайди.

Ҳуқуққа хос бўлган воситалар асосида табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича амалга ошириладиган тадбирларнинг бажарилишига кўмаклашади, бу соҳада қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлайди.

Бугунги кунга келиб, табиатни соғломлаштириш бўйича таркиб топган қонунчилик табиатнинг барча объектларини, умуман, инсонни қуршаб турган табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳамда фойдаланишнинг ҳуқуқ ва тартиботини ўз ичига қамраб олади.

Табиатни муҳофаза қилиш деган тушунча кенг маънода табиат, инсон ва унинг фаолияти ўртасидаги муносабатни бошқариш, уларнинг мутаносиблиги, бирлигини сақлаб қолиш демакдир. Табиатни муҳофаза қилишнинг омиллари деганда, ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий усуллар асосида табиий шароитни сақлаб қолиш ва табиий манбалардан, бойликлардан оқилона фойдаланиш тушунилади. Бу эса ўз навбатида инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлигига эришиш, инсоннинг яшаши учун муқобил шароитни яраттирдан иборатдир. Табиатнинг барча манбалари, яъни ер, сув, табиий бойликлар (маъданлар), ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавоси муҳофаза объектлари ҳисобланади. Умуман, табиатни муҳофаза қилишга эътиборсизлик билан қараш билан барқарор ривожланишга эришиб бўлмайди.

Мамлакатимиз ҳудудида мустақиллик йилларида табиатни муҳофаза қилиш борасида муҳим тadbирлар амалга оширилди. Республикаимизнинг мустақилликка эришиши, иқтисодий ривожланишнинг бозор муносабатларига ўтаётганлиги шароитида экология ва иқтисодий ривожланишни мувофиқлаштиришда ҳам янги ёндашувлари, хусусан табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида янги ёндашув усуллари қўллаш ва шакллантиришга ҳам алоҳида талабларни қўймоқда.

• 1992 йилнинг 9 декабрида қабул қилинган “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун бу борада қўйилган йирик ижобий қадам бўлди. У инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишида экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлаш билан бирга табиий муҳит шароитларини соф сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берди. “Ер кодекси”, “Сув ва сувдан фойдаланиш”, “Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар”, “Ер ости бойликлари”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш” ва бошқа қонунлар янги таҳрирда қабул

қилинди, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Уларда табиий манбалар муҳофазаси ва улардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари чуқур ўрин олган. ✓

Орол денгизи ва Оролбўйи ҳудудларидаги танг экологик ҳолатни бартараф этиш асримизнинг долзарб масаласидир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ассамблеяларида Президентимиз томонидан ушбу муаммонинг кўтарилиши, Ўрта Осиё давлатлари президентларининг доимий учрашувлари натижасида 1997 йил сентябрда “Орол денгизи ҳавзаси давлатларининг барқарор ривожланиши тўғрисида”ги Нукус декларациясининг қабул қилиниши пировардида бу масала юзасидан ҳозирги амалга оширилаётган ишлар фикримизнинг далилидир.

“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунни амалга жорий этиш бўйича ҳам, жумладан, табиатдан фойдаланиш соҳасида иқтисодий чора-тадбирларни жорий этиш бўйича Республикамизда қатъий давлат сиёсати амалга оширилмоқда.

1992 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 29 июнь 303-сон қарорига асосан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган “Табиий муҳитни ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлик, оқизганлик ва чиқитларни жойлаштирганликнинг вақтинчалик тўлов нормативлари ва уларни қўллаш тартиби” жорий этилди.

1996 йилда “Ўзбекистон Республикаси Табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган ҳуқуқий ва иқтисодий механизмини жорий этиш Концепцияси” ишлаб чиқилди ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланди.

1996 йилда Олий Мажлиснинг бешинчи сессиясида атроф-муҳит ва Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси тақдим этган Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг Низоми тасдиқланди. Унда бозор иқтисодиётига ўтиш ҳамда Орол денгизининг қуриши ва ҳамма ерда ҳаво, тўпроқ

ва сувнинг ифлосланиши сабабли атроф-муҳит ва аҳоли саломатлиги учун ниҳоятда хатарли вазият вужудга келган бугунги кунда табиатни муҳофаза қилишга оид фаолиятнинг асосий тамойиллари белгилаб берилган. ✓

• Атроф-муҳитга антропоген таъсир кучайиб бораётган, табиий ресурслар саноат ишлаб чиқаришига тобора кенг жалб этилаётган бугунги шароитда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига атроф-муҳитнинг ҳолатини бошқаришдек ўта муҳим вазифа юклатилган. Хужжатдаги энг муҳим қондалардан бири шуки, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиий ресурслардан фойдаланиш тартиб-қондалари ва нормаларига тўла амал қилиш тартибини ишлаб чиқишгига эмас, балки қатъий назорат ўрнатиши ҳам лозим.

Бу муҳим хужжатга табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини имкони борича атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишнинг тежамли йўллари ва экологик тоза технологияларни моддий рағбатлантириш асосида қуриш каби бир қатор янги қондалар ҳам киритилган. Атроф-муҳитнинг тозалигини бошқаришга экологик тизим асосида ёнданишга алоҳида урғу берилган. Бу билан Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолияти иқтисодий жиҳатдан ўзига мос ва самарали бўлиб қолади. Шунингдек, мамлакатимизнинг экологик жиҳатдан асосланган барқарор ривожланишини таъминлайди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Низомининг Олий Мажлис томонидан тасдиқланганлиги давлатимизнинг табиатни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масалаларига жиддий эътибор бераётганлигига яна бир ёрқин мисолдир.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси давлатимизнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тамойилларини ишлаб чиқишга ҳозирдан оқ киришини лозим, деб ҳисоблайди. Ушбу масалада давлат сиёсатининг умумий йўналиши фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бир қатор қонушларда белгилаб қўйилган яшаш учун қулай, мусоффо атроф-муҳит, келажак авлоднинг табиий ресурслардан фой-

даланиш ҳуқуқларини рўёбга чиқаришга, шунингдек, ушбу ҳуқуқлар бузилганлиги сабабли уларнинг соғлиги ва мол-мулкларига етказилган зарарнинг қопланиши борасидаги ҳуқуқлари амал қилишга қартилмоғи лозим.

• Бизнингча, давлатнинг табиатдан фойдаланиш борасидаги етёсати қуйидаги устиворликларни ҳисобга олиш асосида қурилмоғи лозим:

- табиий ресурслар салоҳиятининг аҳволини аке эттирувчи иқтисодий кўрсаткичларни давлат тараққиёти дастурларига киритиш;

- табиатдан фойдаланишнинг асосий ҳудудий йуналишларига ўтиш;

- табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳам давлатлараро, ҳам республика аҳамиятига молик бўлган, шу жумладан, Амударё ва Сирдарё ҳавзаларига онд ҳудудни тўлиқ чизмасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- энергетик ресурсларини тежайдиган ва чиқитсиз технологияларни ишлаб чиқариш цикллари, шунингдек, атроф-муҳит ҳолатини назорат қилишнинг автоматлаштирилган воситаларини жорий этиш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- ресурсларни тежаш ва табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини иқтисодий рағбатлантирадиган ва тартибга соладиган яхлит тизимларни яратиш бўйича чоралар кўриш;

- табиий ресурсларнинг муҳим ҳамда стратегик турларидан оқилона ва тўлиқ, фойдаланишни қўллаб-қувватлаш ва маблағ билан таъминлаш тизимини барпо этиш. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш муаммолари биринчи галда табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини иқтисодий жиҳатдан тартибга солишда табиатдан фойдаланишнинг пулли усулларини қўллаш орқали ҳал этилади. Бунинг учун республиканинг табиатдан фойдаланишнинг пулли усулига ўтиш тамойиллари, шунингдек, бу соҳада чет эл инвестицияларини кўнлаб жорий этиш дастурларини яратиш лозим. •

наётган қарорларнинг қонунийлиги, шунингдек жиноятчиликка қарши курашга қаратилган бошқа қонунларга оғишмай амал қилишлик — жиноятчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назорат қилиш предметиدير.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда прокурор умумий назорат тамойилларига асосланган ҳолда иш юритади. Бу ўз навбатида тадқиқотда кўриб чиқиляётган табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунларнинг амал қилинишида прокурор назорати олиб бориш билан бевосита боғлиқдир. Тадқиқотда умумий назорат соҳасида муқаддам айтилган фикрлар атрофлича таҳлил этилган. Олимларнинг умумий назорат ҳақидаги фикрлари, собиқ Иттифоқ даврида умумий назорат қандай эди-ю, ҳозирги кунда қандайлиги тўла асослаб берилган.

Тадқиқотда қонунлар ижроси устидан амалга оширилядиган прокурорлик назоратининг мақсад ва вазифалари прокуратура идораларининг фаолияти қонуннинг устунлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан мустаҳкамланган инсон ва фуқаронинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тузумини, сиёсий ва иқтисодий тизимларни, миллий гуруҳлар ва ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилганлиги кенг шарҳлаб берилган. Бу жиҳатдан, айниқса, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган қонунларни амалга оширишда умумий назоратнинг тутган ўрни бениҳоя катта эканлиги ҳақида тўлақонли фикр юритилган.

Шунингдек, тегишли вазирликлар ва мутасадди танкилотлар ҳамкорлиги билан ер, сув ва ҳавони ифлослантиришдан сақлаш борасидаги кураш чора-тадбирлари, мустақиллик йилларида республикамизда ер, сув ва ҳавони ифлослантиришдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилишини бартараф этиш ва олдини олишга қаратилган ишлар кўлами

ҳақида фикр юритилиб, саноат корхоналари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасидаги ва давлат экологик назорат органларида ҳамда республика табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси томонидан ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши юзасидан ўрнатилган тартиб қоидалар атрофлича таҳлил этган.

Экологик назорат ва ҳуқуқий органлар томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишини жаҳон андозалари даражасига кўтариш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини китобхонлар эътиборига ҳавола этилган.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари масаласига жиддий эътибор берилмоқда ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлими айнан мана шу муҳим масалага бағишланди. Унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари алоҳида моддаларда баён қилинган. Конституцияга биноан қабул қилинган Кодекс ва қонунлар ҳамда Президент Фармонларида инсон ҳуқуқлари масаласи ўзининг чуқур ифодасини топган. Муаллиф табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган барча ҳуқуқий ҳужжатлар давлат ва инсон манфаатларига хизмат қилишини шарҳлаб беришга ҳаракат қилган.

Тавсия этилаётган масалалар мунозара хусусиятига эга. Бойси табиатни муҳофаза қилиш – бу бир кунлик ёки мавсумий иш эмас. Ҳали республикамизда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан сақлаш, атроф-муҳитни мусаффо қилиш борасида жуда кенг кўламда амалий ишлар қилиниши шубҳасиз. Демак, мазкур тадқиқотда айtilган таклиф ва тавсияларни амалга ошириш, муҳофаза қилиш қонунчилигининг ижроси юзасидан собитқадамлик билан иш олиб боришга имкон беради.

Хулосалар, тавсиялар ҳамда таклифлар табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини чуқурроқ ўрганишга хизмат қилиб, олимлар ва амалиётчиларнинг эътиборини тортиш ва атроф-муҳитни соғломлаштириш юзасидан қулай ечимларни қидириб топилганда уларга яқиндан ёрдам бериши мумкин деган умиддамиз.

1-БОБ. РЕСПУБЛИКАМИЗ МУСТАҚИЛЛИККА ЭРИШ- ГАНДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДА ЕР, СУВ ВА ҲАВОНИ ИФЛОСЛАНИШДАН МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА ХУҚУҚ- ТАРТИБОТ БОРАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИШЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФНОМАСИ

1.1. Табиатни муҳофаза қилиш - асримизнинг энг долзарб масаласи

Сайёрамиз келажаги бугунги кундаги ишларимизга боғлиқ. Бойси ҳозирги вақтда экология муаммоси планета миқёсидаги муаммога айланиб қолди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси ҳукумати биринчи кунларданоқ бу масалага катта эътибор бериб келмоқда. Муҳтарам юртбошимиз И.А.Каримовнинг аниқ мақсадга йўналтирилган ҳаракати туфайли жаҳон халқларининг диққат эътибори Оролбўйи муаммосига қаратилди. Айниқса, унинг 1993 йил сентябрь ойида БМТ кенгашида, 1994 йил декабрда Будапештда ЕХХК даврасидаги учрашувда, Копенгагендаги олий даражадаги учрашувда ва бошқа нуфузли йиғилишларда сўзлаган нутқлари бунга яққол мисол бўлади. Президентимизнинг ташаббуси билан 1997 йил Инсон манфаатлари йили, 1998 йил Оила йили, 1999 йил эса Аёллар йили деб эълон қилинди. Республика-мизда экология ва саломатлик кунлари ўтказиш одат тусига кириб қолди. Экологик жиҳатдан ноқулай ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бугуннинг энг долзарб вазифасидир. Шундай ҳудудларда яшовчи аҳолини ижтимоий ҳимоялашни, уларга тегишли ёрдам кўрсатишни таъминловчи самарали таъминловчи вужудга келтириш муҳим ишдир. Бинобарин, бунга “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонунда назарда тутилган экологик ноқулай ҳудудларни илмий асосланган мезонларда тасдиқланган негизларни чегаралаш орқалигина эришиш мумкин.

➤ Маълумки, давлатнинг асосий вазифаларидан бири бўлган табиатни муҳофаза қилиш жамиятнинг кучи ҳамда воситаларининг кенг имконияти билан таъминланади. Буларнинг ичида яқиний воситалар энг муҳим ҳисобланиб, уларнинг ёрдамида табиатни муҳофаза қилиш ва табиат ресурслари-

дан фойдаланиш борасидаги жараёнлар ва ҳодисалар тартибга солинади. Бинобарин Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 4-моддасида қайд этилганидек, “Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришиш учун давлат ҳокимияти маҳаллий идоралари, вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фермерлик ва кооператив хўжаликлар, шунингдек айрим шахслар хўжалик, бошқарув ҳамда бошқа фаолиятни амалга ошириш жараёнида қуйидаги қоидаларга амал қилишлари керак:

• инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш;

- фуқароларнинг ҳаёти учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги;

- жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

- табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

- экология экспертизаси ўтказишнинг мажбурийлиги;

- табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

• табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф табиий муҳит ва инсон сihat-саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

- табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, регионал ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

- табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш”³ ни таъминлашни керак.

Шубҳасиз, бу ҳуқуқий талабларни бажариш учун ҳозирги шароитда шу нарса муҳимки, табиатни муҳофаза қилиш муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш илмий асосда қури-

лини, ижтимоий тараққиётнинг қонуниятларини, инсон ва табиат ҳамкорлигининг мўтадил шартларини ҳисобга олмоғи зарур. Бозор иқтисодиётига ўтиш даври мураккаб жараёндир, бунинг устига аҳолининг тишимсиз равишда ўсиб бориши, хўжалик фаолиятининг кенгайиши, ишлаб чиқаришнинг техникавий қуролланишининг ортиши, янги энергия турларини ўзлаштириш, иқтисодиётнинг жуда кўп тармоқларини кимёлаштириш жараёни экология соҳасида янги-янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бундай шароитда табиатни сақлаб қолиш, келажак ҳақида қайғурини жуда катта қийинчиликлар билан боғлиқдир. Шунинг учун жаҳмият тараққиётига ва инсон маънафатларига мос келадиган экологик сўёсатни бугуннинг энг кечиктириб бўлмайдиган долзарб масалаларидан бири деб ҳисоблаш лозим.

Ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг жадаллаштириш дастури, ҳуқуқий демократик давлат қуриш, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида жаҳон андозалари даражасига эришиш, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга янги-янги ёндошишларни тақозо этмоқда, улар орасида табиатни муҳофаза қилиш масаласи етакчи ўринлардан бирида турибди. Шу муносабат билан ҳуқуқ фаһи зиммасига катта масъулият юклатилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Н.А.Каримовнинг Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида, Конституциямизнинг 4 йиллигига бағишланган тағтанали йиғилишида ва Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистоннинг 1996 йилдаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти якуналари ҳамда 1997 йилдаги иқтисодий ислоҳотларнинг устивор йўналишларига бағишланган мажлисида қилган ва бошқа нутқларида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилгани лозим бўлган қуйидаги беһи стратегик йўналиш белгилаб берилган:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш; иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умумлаштироғтилган тамойиллари ва метёрлари асосида миллий қонуналикни такомиллаштириш; учинчидан, қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизминини ишлаб чиқиш ва

ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонуни устиворлигини таъминлаш; тўртинчидан, суд ислоҳотини амалга ошириш йўли билан бутун суд тизимини демократлаштириш; бешинчидан, аҳоли, айниқса, ёшлар ва мансабдор шахслар ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш. *

Инсон ҳуқуқлари муаммоси-ҳозирги замоннинг энг долзарб муаммоларидандир. Инсон ҳуқуқлари-бу жамиятнинг энг олий қадрияти, ҳимматидир. Инсон ҳуқуқлари-бу муҳим конституциявий институтдир. Инсон ҳуқуқлари-бу бутун инсониятнинг интилишлари, орзу-умидларини ўзига жамлаган кенг қамровли тушунчадир. Инсон ҳуқуқлари - бу ҳозирги тараққиётнинг асоси ва давр талабидир.

Инсон ҳуқуқлари-бу демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Инсон ҳуқуқлари - ҳар бир давлатнинг демократик тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Шунинг учун ҳам, инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқда ва миллий ҳуқуқий тизимда муҳим ўрнни тутлади.

Инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизимини яратган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик бу инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги қонулар мажмуидир. Бу қонулар қаторига инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва миллий қонулар киради.

→ Ер, сув ва ҳавони ифлослашишдан муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш масаласи табиатни муҳофаза қилиш борасида ижтимоий бошқаришнинг муҳим шаклларида бири сифатида қатор хусусиятлар билан тавсифланади. Уларни таҳлил қилиш ишига турлича ёндашиш имконини беради. Ушбу тадқиқотнинг мақсадларидан келиб чиқиб қуйидагича хулосага келиш мумкин.

Биринчидан, жамиятнинг ҳаёт фаолияти шароитини таъминлашда кўрилаётган табиат объектларининг ўрни билан изоҳланади. Ер, сув ва ҳавони соф ҳолда асраш, ундан оқилона фойдаланишнинг юксак ижтимоий моҳияти уларни муҳофаза қилишнинг айрим йўналишлари ҳамда фаолият шакл-

ларини меъерий ҳужжатларда етарли даражада аниқлаштиришни тақозо этади. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигида ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилишга асосланган принциплар мужассамланган. Бу табиат ресурсларидан фойдаланиш вазифасини ҳал қилишда жамият манфаатларининг афзаллиги, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг режаллиги, табиат ресурсларидан фойдаланишга атрофлича ёндашиш принциплари ва бошқалардир. Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш масалаларини мувофиқлаштирувчи меъерий ҳужжатлар табиий ресурслардан фойдаланувчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, табиат объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш ва тўхтатини асослари, тартиби ва шароитини белгилайди. қонунчиликда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш, уларнинг ижроси билан боғлиқ бўлган талаблар батафсил баён этилади.

Иккинчидан, ҳукумат қарорларининг мажмуасида салмоқли ўрин олиши билан белгиланади. Маълум сабабларга кўра, ҳолатининг бундай бўлиши табиат ресурсларидан фойдаланиш юзасидан фаолиятининг инҳоятда серқирралилиги билан боғлиқдир. Бу фаолият ўз моҳиятига кўра хўжалик фаолиятидир. Бу шу нуқтаи назардан хўжалик қонуи ҳужжатларининг кўпчилигига хос хусусиятдир. Бундан ташқари, ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш борасида вазирликлар ва тегишли идоралар, ҳокимликларининг ижрочи органлари хўжалик идораларининг вазифаларини донио аниқлаштириб бориш зарурлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Табиат ресурсларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишининг аниқ жиҳатлари бўйича ҳукумат қарорлари кўп ҳолларда уни амалга ошириш шакли сифатида намоён бўлади.

Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишининг яна бир хусусияти табиатни муҳофаза қилиш вазифасини бажаришда меъерий ҳужжатларнинг сезиларли ўрни билан ифодаланади. Аммо жуда кўп ҳолларда тармоқ бошқарини идоралари томонидан давлат ва бошқарув идораларининг ваколатларини яққол оммалаштириб қўйиш ҳолларини учратиш мўмкиш. Масалан, Ўзбекис-

тон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар киради:

“табиатни муҳофаза қилишга доир ягона сиёсат юритиш;
табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;
табiiй ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишини таъминлаш республика аҳамиятига молик табиий ресурсларнинг заҳираларини тасдиқлаш;

экология жиҳатидан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

табиий офатлар ва йирик ҳалокатларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф табиий муҳитни кфлюслантирганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташлаганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

экология маориф ва тарбияси тизимини яратиш ҳамда унинг амал қилишини таъминлаш;

табиатдан алоҳида тартибда фойдаланадиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва хўжалик фаолияти режимларини тасдиқлаш;

табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантириш”.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа тадбирларни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига қиргани ҳолда бу ишлар билан давлат ҳокимияти бошқаруви маҳаллий идораларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ташкилотлари ҳам шуғулланаверардилар, қолаверса, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган ташкилотларнинг сони кўп, бироқ уларнинг фаолияти сезилмайди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил топгач, бундай ҳолларга чек қўйилди.

Қайд қилинган хусусиятлар, бизнинг фикримизча ер, сув

ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг ижросини назорат қилиш Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги қоншидаги Санитария-эпидемиология маркази, қишлоқ хўжалиги ва сув хўжалиги вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, прокуратура умумий назорат бошқармалар зиммасида бўлиши лозим. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, биз мустақилликка эришганимизга қадар ҳуқуқий масалада жуда кўп нарсаларни билмаслигимиз туфайли хатоларга йўл қўйилишига олиб келди. Кўриладиган табиат объектларни муҳофаза қилиш ҳуқуқий тартибнинг хусусиятлари тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлмаслик, бугунга қадар фаолиятимиздаги хатолардан бири бўлди.

Собиқ Иттифоқ даврида, узоқ вақт давомида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилишнинг аҳамиятига етарли баҳо берилмади. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг ижросини назорат қилишга эса иккинчи даражали иш деб қараб келинди, барча қарорлар қоғозларда қолиб кетди.

Ер, сув ва ҳавони ифлослашувидан муҳофаза қилиш тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларнинг мажмуаси, турлари, мазмунини тўғрисидаги тасаввурнинг прокуратура органлари томонидан давлатимиз мустақил бўлгунга қадар қилинган иш билан ҳозирги қилинган ишларни таққосланганда тадқиқотимизда қайд этилганидек, текширишлар муқаддам номинативга ўтказилганлиги маълум бўлди. Қонунчиликни бузилиши юзасидан аниқланган камчиликларга эътиборсиз муносабатда бўлиш кўнгилсиз оқибатларга олиб келди. Баъзан шундай ҳам бўлдики, прокуратура ходимлари кўп ҳолларда маҳкама меъёрий ҳужжатларининг ижросини текшириш билан чегараланиб қолди. Шунингдек, текширишлар соф техник масалаларни тадқиқ қилиш, “ўлчов асбобларининг ишлаши”, “ишлаб чиқариш технологиясига риоя қилиш ва ҳоказо” билан чегараланади. Шунинг алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартибга солинишининг ўзига хос хусусияти мутахасссларнинг ёрдамидан кенг фойдаланишни талаб этсада, ҳақиқатда бу ҳол эса ҳамма

вақт ҳам прокуратура ходимлари томонидан қоншарли фойдаланилмади.

Кўриб чиқилаётган табиий объектлар муҳофазасини ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, афтидан унинг асосида ётган меъёрий ҳужжатлар тизимини янада яхлитроқ изоҳлашга ўтиш имкониятини беради. Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш масалаларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар тизими сертармоқдир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ер, ер ости, сувга давлатнинг мустасносиз эгаллик ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Бу эса давлат миқёсида табиатни муҳофаза қилиш ягона сисъатини амалга ошириш заминини яратди, табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини умумдавлат, умумхалқ манфаатларидан келиб чиқиб ҳал этиш имконини берди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида қайд қилинганидек, “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар Давлат муҳофазасидадир” деб белгиланган. Конституциямизнинг 50-моддасида фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиши белгиланган. Фуқароларнинг белгилаб қўйилган конституциявий бурчлари орасида табиатни асраш, унинг бойликларини муҳофаза қилиш вазифасига алоҳида ўрин берилган. Республикамиз Жиноят кодексига мамлакатда табиатни муҳофаза қилиш бошқариш асосларини ҳимоя қилиш учун алоҳида бўлим ажратилган. Ўзбекистон Республикаси ва унинг юқори давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари доирасида уларнинг ваколатларига ажратилган масалалар белгиланган. Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишда барча давлат органлари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахсларнинг фаолиятига мажбурий равишда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси томонидан эълон қилинган қонунчиликнинг устиворлик принципи муҳим аҳамиятига эга. Республика қонуларининг сўзсиз ижро этилишининг белгиланиши барча вазирликлар ва маҳкамалар, корхона, муассаса ва ташкилот-

лар, мансабдор шахслар ва фуқаролардан ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш юзасидан қонунчиликка аниқ роля қилишни талаб этиш имконини беради.

Ер, сув ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш бўйича фаолиятини тартибга солувчи меъерий ҳужжатлар тизимида республика қонунилари етакчи ўрни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”- ги, “Сув ва сувдан фойдаланиш” тўғрисидаги 1992 йил 9 декабрдаги, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида” ги 1996 йил 27 декабрдаги қонунилари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 26 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида” ги қарори ана шулар жумласидандир. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатларда тегишли табиий объектларни муҳофаза қилишнинг тартиби ҳамда шартларини белгиловчи омиллар ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солувчи ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш соҳасига тааллуқли муҳим ҳолатлар бор.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги тегишли қонуларнинг қабул қилиниши табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги шаклланишининг муҳим босқичларини белгилайди. Уларнинг ёрдамида табиат объектларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий манфаатларига жавоб берадиган ҳуқуқий белгиланишларининг ички келишуви мажмуасини яратини имкони туғилди. Юқорида айтилган меъерий ҳужжатларни қабул қилиниши билан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш борасида жиддий қадам ташланди. Улар фақатгина табиатни муҳофаза қилиш органларини табиатни муҳофаза қилиш бўйича фаолиятларини жадаллаштирибгина қолмай, шу билан бир вақтда бу фаолиятга давлат, жамоат корхоналари ва ташкилотларини, энг аввало, табиат ресурсларидан фойдаланувчиларининг кенг доирасини фаолроқ жалб этиш имконини берди.

Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш бўйича қонунчилик тизимида Ўзбекистон Республикаси Олий

Мажлиси томонидан қабул қилинадиган табиий бойликларни ҳуқуқий томондан муҳофаза қилишга қаратилган меъёрий ҳужжатлар салмоқли ўрин тутади. Бу ҳужжатлар орқали табиатни муҳофаза қилиш талабларининг бузилганлиги учун жавобгарлик масалаларни тартибга солинади. Улар жумласига Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгашининг «Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекснинг айрим моддаларини қўлланиш тартиби тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрдаги қарорини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисида қонунчиликнинг муҳим бўғини ҳисобланади. Ҳукумат қарорлари орқали табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш билан боғлиқ бўлган масалаларнинг кенг доираси тартибга солинади. Улар корхоналарни тозалаш ишшоотлари билан жиҳозлаш, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга ошириш талаблари, табиат объектлари ва бошқаларни муҳофаза қилиш чоралари бўйича корхона, муассаса, ташкилотларнинг вазифаларини аниқлайди.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш масалаларини тартибга солишда меъёрий ҳужжатлар (низом, йуриқнома ва ҳоказолар)нинг аҳамияти катта. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, ушбу ишда уларнинг кўриб чиқилаётган муаммони амалий ишда қўлланилиши анча мураккаб кечмоқда. Ҳуқуқ бузилишини аниқлаш учун катта аҳамиятга молик бўлган кўнгина низомилар ҳозирги вақтда айнан идоравий актларда мужассамлашган. Идоравий ҳужжатларнинг аҳамиятига баҳо беришга жиддий ёндошиш зарур. Бизнинг назаримизда, уларнинг аҳамиятини етарли даражада юқори деб ҳисоблашни керак. Шунингдек, улардан табиатни муҳофаза қилиш борасида фаолиятнинг ҳақиқий аҳволи тўғрисидаги маълумотларни баҳолашдан оқилона фойдаланиш лозим.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш муносабатларини тартибга солишда республика қонунчилиги муҳим аҳамият касб этади.

Республика қонунчилигида кодификациялаштирилган ҳужжатлар: ер, сув ва кодекслари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар муҳим ўрин тутadi. Уларда мазкур табиат объектларини муҳофаза қилиш вазифаларини таърифловчи шизомаж мажмуаси жамланган бўлиб, улардан фойдаланиш, табиат ресурсларидан фойдаланиш жараёнида туғиладиган муаммоларини ҳал қилиш, қонуни бугунлиги учун жавобгарлик ўз ифодасини тошган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунда республикамизда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги конкрет вазифалар ўз ифодасини тошган бўлса, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунда сувдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган масалалар. “Ер тўғрисида”ги кодекстеда эса ер ва уйдан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш борасидаги масалалар муҳассамланган.

Ҳар томонлама ҳусусиятга эга бўлган ҳужжатлардаги меъёрлар табиатни муҳофаза қилишни умуман тартибга солади ва бу меъёрлар барча ёки бир неча табиат объектларига тааллуқлидир. Тармоқ ҳусусиятига эга бўлган ҳужжатлар айрим табиат объектларини муҳофаза қилиш масалаларига бағишланган бўлиб, яъни табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг айрим доираларига (тармоқларига) тааллуқлидир. Айрим олимлар табиатни муҳофаза қилиш актларини турли гуруҳларга ажратиш эътиборларини ҳужжалик фаолиятининг одамлар соғлигига зарарли таъсирдан муҳофаза қилишининг ва уларни ўраб турган муҳитга қаратадилар. Бунда масалан, “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисидаги”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (1996 йил 29 август) соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунчиликка ишора қилинади.

Ҳар томонлама тарздаги ҳужжатлар. Бундай турдаги ҳужжатлар табиатни муҳофаза қилиш вазифасини ҳар томонлама ҳал этиш мумкинчилигига мўлжалланган. Уларда энг муҳим принципал ҳолатлар қайид қилинади. Мазкур ҳужжатлардаги нормалар дастур тарзига эга бўлган талабларни амалга оширилиш таъминланадиган воситалар жумласига киритилади. Бундай нормалардан давлатнинг экология сиё-

сати ўз ифодасини топади. Одатда, улар бундай сиёсатини амалга оширишгагина кўмаклашмасдан, табиатни муҳофаза қилиш бўйича мамлакатда амалга ошириляётган узоқ даврга мўлжалланган чоралар стратегиясини ривожлантириш манфаатларига ҳам хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун қар томонлама тарздаги ҳужжатларнинг ёрқин мисоли бўла олади. Ушбу қонунда яқтимоний тараққиётнинг ҳозирги босқичида давлатнинг экологик сиёсатини амалга ошириш мақсадлари ўз ифодасини топган. “Ушбу қонун табиий муҳит шароитларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини қасолатлашдан иборатдир”.

Қар томонлама тарздаги ҳужжатлар жумласига мамлакатда табиатни муҳофаза қилишнинг энг муҳим муаммолари Ўзбекистон Республикасининг 1990-1997 йилларда қабул қилинган бир қанча қонун ва қарорларини киритиш мумкин. Ҳозирги тарихий вазият шароитида табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун ва 1996 йилда Олий Мажлиснинг V сессиясида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг Низомини” катта аҳамиятга эгадир. Уларда табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини амалга оширишга амалий ёндашишлар ўз ифодасини топган. Табиатни муҳофаза қилиш ҳуқуқий воситаларининг қўллаш самарадорлигини ошириш учун яқтимоний бошқарушни тубдан ислоҳ қилиш борасидаги мамлакатда амалга ошириляётган имкониятлардан тўла фойдаланиш, халқ хўжалиги фаолиятини амалга оширишда табиатни муҳофаза қилиш манфаатларини изчил

ҳисобга олиш тўғрисидаги қонунида назарда тутилган талаблар муҳим аҳамиятга эга. Табиатни муҳофаза қилиш борасида фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг жорий этинини зиммага юкловчи ҳолат ҳам ана шу мақсадларга қаратилган. Табиатни муҳофаза қилишнинг иқтимоий захирасини кенгайтириш учун мазкур Қонуни ва Низомда ифодасини топган аҳолининг экологик билими ва тарбиясини тубдан яхшилаш, ҳамма жойда табиатга шибатаи ҳурматни, қадрлашни шакллантиришга қаратилган талаб жиддий аҳамият касб этади.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини янада яхшилаш, табиатни ҳимоя қилиш ҳуқуқини кучайтиришда табиатни муҳофаза қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси фаолиятини янада яхшилаш, унинг ваколатларини аниқлаш юзасидан талбирларни белгилаш жуда ҳам муҳимдир. Табиатни муҳофаза қилиш манфаатларини таъминлашда иштизонни мустаҳкамлашга қаратилган қондаларнинг қонунида белгиланишнинг муҳимлигини кўрсатиб ўтиш зарур. Хусусан, машинасозлик саноати борхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг экологик экспертизасини жорий қилишидан жиддий натижаларни кутини мумкин. Қонунида табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий негизини янада мустаҳкамлаш, табиатни муҳофаза қилиш ишида давлат идоралари ва жамоат ташкилотларининг иштирок этини формалари, ваколатларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Табиатни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг ҳар томонлама муваммал тартибга солишда Ўзбекистон ҳукумати, Президентимизнинг табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни қайта тиклаш борасидаги кўрсатмаларининг бажарилишини таъминлашга қаратилган йўриқномалари ҳаракат дастури бўлиб хизмат қилади. ●

Қонулар даражасидаги ҳар томонлама ҳужжатларга Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш бўйича қабул қилинган қонуллари ёрқин мисол бўла олади.

Улар биринчи навбатда энг қимматли объектларни муҳофаза қилишга қаратилгандир.

Тармоқ тарзидаги ҳужжатларга Ўзбекистон Республикасининг ер ҳақида, сув ва ундан фойдаланиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қатор қонунилари, ер ва сув тўғрисидаги кодекслари каби қўриқилган ишга бевосита алоқадор бўлган қонун ва қонун ости ҳужжатлари кирди. Бироқ шунини таъкидлаш зарурки, турли табиат объектларининг ўзаро мустаҳкам алоқаси уларга фақатгина ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилишни тартибга солиш имкониятини берибгина қолмай, бошқа табиий ресурсларга алоқадор парчаларни ҳам тартибга солади. Шу билан бир вақтда яна шунини ҳам таъкидлаш лозимки, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган қатор ҳолатлар кишилар саломатлигини сақлаш ва муҳофаза қилиш, ўрмон хўжалиги, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва фойдаланиш тўғрисида, ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ва кодекслари каби қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Бу ўринда яна шунини айтиш керакки, ҳужжатларни ҳар томонлама ва тармоқ актларига бўлиш учун маълум даражада шартдир.

Тармоқ ҳужжатлари жумласига Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 20 ноябрдаги атроф табиий муҳитни, тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш соҳасидаги, маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳақидаги қонун ва кодекслар, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни ва бошқа бир қатор қарорларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Истиқдолга эришилгандан кейинги йилларда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича салмоқли қонун ҳужжатлари (қонунчилик асослари, республика кодекслари ва қонунлари) қабул қилинганлигини ишкор қилиб бўлмайди.

Энг аввало шунини таъкидлаш керакки, табиатни муҳофаза қилишнинг барча долзарб масалалари чуқур ва изчил ҳал этилмоқда. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томо-

нидан атроф муҳитни муҳофаза қилиш талабларининг ба-
жарилишни юзасидан давлат назоратини кучайтириш ҳақи-
даги бир қатор қонун ва давлат органлари тўғрисида қабул
қилинган инзомлар шулар жумласидандир.

Ҳеч кимга сир эмаски, йиллар мобайнида йирик саноат-
лашган туманларнинг экологик аҳволи тобора ёмонлашиб,
атмосфера ҳавоси ифлослана борди. Чирчиқ-Тошкент-Йи-
гийўл; Наманган-Андижон-Фарғона-Хўжаид-Бекобод; Анг-
рен-Оҳангарон-Нуробод-Олмалиқ - булар шунчаки йўналишни
белгиловчи кўрсаткичлар эмас, балки атмосфера ҳавосининг
ифлосланиши қайси йўналишдан келиб, қайси йўналишга ке-
таётганлигини кўрсатувчи белгидир. Чунинчи, 1995 йилда рес-
публикамизда ДАН ходимлари томонидан 11980 нафар ҳай-
довчиларга ҳавони автотранспортлари билан ифлослантир-
ганликлари учун жарима солинган бўлса, 1996 йилда 801941
нафар кишига жарима солинди.

Ҳавони мухтазам равишда ифлослантираётган турли ок-
сидлар, углерод, углеводород ва турли қаттиқ жисмларнинг
чанглари, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати, Муборак газ-
ни қайта ишлаш заводидан чиқаётган заҳарли моддалар ат-
роф-муҳитни кун ва соат сайини тобора заҳарлаётгани, инсо-
ният саломатлигига таҳдид солаётгани сир эмас. Булар шун-
чаки айтилаётган гаплар эмас, балки жамиятимизга қаратил-
ган бир бош, огоҳлантирувчи қўнғироғи бўлиб қолиши керак.
Табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган Вазирлик-
лар бу фожеаларнинг олдини олишга зудлик билан кири-
шишлари зарур. Акс ҳолда сув ва ҳавонинг ифлосланиши
ёмон оқибатларга олиб келади.

Биргина Орол фожеасини олиб кўрайлик. Орол денгизи
бутун Ўрта Осиё деб аталаётган мишқақада ягона денгиз ҳи-
собланади. Шу сабабдан ҳам унинг Ўрта Осиёдаги аҳамияти
катта, бу атроф экологияси, табиати мўътадиллиги, иқлими
даражаси, унда истиқомат қилаётган инсонларнинг соғлиғи
ана шу денгиз билан боғлиқдир.

Орол денгизи сатҳи қадимдан ўзгариб туради. Унинг тош-
ган, қайтган вақтлари ҳам кўп бўлган. Кейинги геологик

даврда Сарикамиш ва Узбўй орқали Каспий денгизи билан бир неча марта бирлашиб ҳам турган, сувнинг сатҳи баланд бўлган. Масалан, денгиз суви 1787 йилда тошган, орадан 40 йил ўтиб 1825 йилда камайди, 1835-50 йилларда яна тошиб, 1862 йилда камайган. 1881 йилга келиб сув сатҳи жуда ҳам пасайиб кетади, аммо тўрт йил ўтгач яна кўпая бошлаган. Денгизнинг шимолий-шарқида катта орол-Кўкорол, 1830 йилда сув пасайганида ярим оролга айланиб қолган.

1935 йилда Орол денгизи майдони 6970 км.^2 , сувнинг ҳажми 1153 км.^3 бўлган бўлса, бор-йўғи шундан 16 йил аввал яъни, 1919 йилда майдон - 67300 км.^2 , суви 1087 км.^3 ни ташкил этган. Демак, шу қисқа муддатда денгиз суви камайган. Аммо 1976 йилга келиб денгиз майдони 16.5 км.^2 суви 1000 км.^3 дан иборат бўлиб қолди.

Орол денгизининг ҳалокати 60-йиллардан бошлаб аваж палласига кирди. Унинг бош сабабчиларидан бири пахта якка-ҳокимлигидир. Ўзбекистон-собиқ СССРнинг асосий пахта базаси эди. Пахта етиштириш учун янги ерлар очини лозим, сув бўлмаса бу ишни амалга ошириш қийин. Пахта режаси Москвадан белгиланар, унинг бажарилиши қаттиқ назорат остида эди. Кўриқ ерларни ўзлаштириш учун ҳужум бошланиб кетди. Ҳар йили 80-100 минг гектар ер қишга туннирилари. Суғориш учун эса фақат Орол денгизига қуйиладиган сувлар ишлатилади, чунки бошқа ҳавзага қуйиладиган сув йўқ!

Қуйидаги рақамларга эътибор берсангиз, масала равшан бўлади-қолади: 1951-1960 йилларда Оролга ҳар йили $58.4 \text{ куб-километр}$ сув қуйиларди. Ҳар йили 3 млн. тонна агрофида пахта тошпирилари. 1961-1970 йиллар 43 кубкилометр сув, пахта 4 млн. тонна , 1971-80 йиллар 16.7 кубкилометр сув, пахта - 5 млн. тонна . Пахта 6 млн. тоннага етганда Оролга бир томчи ҳам сув тушмади.

Аср фожасига айланган Оролни қутқариш борасида бугун кўндан-кўн лойиҳалар бўлиб, ҳозир уларнинг сони 300дан ортди. Шунлардан айрим муҳим деб ҳисобланган лойиҳаларга тўхталиб ўтамиз. 80-йиллар бошларида Сибирь дарёлари-

ни Ўрта Осиёга оқизиш фикри ақлларини ўғирлади. Ўрта Осиё Прригация илмий-текшириш институти бошчилигида ишлаб чиқилган лойиҳага кўра, биринчи босқичда Об дарёсидан 27 кубкилометр сув олинади, каналнинг узунлиги 2500 км., эни 200 метрни ташкил этади. Канал 1,5 миллион гектар янги ер очилишига хизмат қилиши лозим, бу қўшимча 10-12 миллион одамни озиқ-овқат билан таъминлаш имконини беради. Ўрта Осиё полиз ва боққа айланади.

Бироқ бу канал Оролдан кўра юқорида номлари зикр этилган ерларга зарурроқдир, Оролга эса мутлақо нафти тегмайди. Устига-устак лойиҳа узоқ йилларга мўлжалланган, бинобарини, канал битгунча Орол ҳам қуриб битгини турган гап.

Лойиҳаларининг яна бири Оролга Каспий денгизидан сув олиб келиш бўлса, бир гуруҳ олимларининг фикрича, Помир тоғидаги Сариез кўли сувидан фойдаланиш лозим. Сариез кўли шимолий Аличур ва Мускул тизимлари оралиғида 3000 метрдан зиёд баландликда жойлашган. Кўlining майдонини 86,5 квадрат километр. Энг чуқур жойини 505 метрни ташкил қилади.

Ўзбекистон Фанлар академияси сув муаммолари институтини олимлари эса жанубдаги Ҳинд, Ганга дарёларини Оролга қўйилувчи дарёлар билан тутантириш, шу тариқа ортиқча сувларининг бир қисмини Оролга буриб юборини керак деган тахминий таклифларни илгари суришмоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси нојтахти Нукус шаҳрининг 600 йиллигида сўзлаган нутқида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Орол ва экологик вазият хусусида тўхталар экан, “Сизу бизни қаттиқ ташвинга солиб келаётган бир муаммо ҳақида тўхталмоқчиман. Бу - Қорақалпоғистондаги экологик вазият, халқ соғлиғи қуриб бораётган яккаю ягона денгизимиз - Орол тақдирини масаласидир... Орол денгизи ҳақида талай қарорлар чиққанни биласиз. Натijasи эса маълум, кўн нарса одатдагидек қоғозда қолиб кетди. Сабаби - тақдиримизни бонқалар ҳал этиб келган эди. Энди масала жиддий қўйиладиган пайт келди. Орол - Тўр-

кистон ҳудуди марказида жойлашган ягона денгиз. Табиийки, унинг тақдири бутун мустақил Туркистон давлатлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Хулласи калом, Орол тақдири билан биргаликда шуғулланишимиз керак. Бунинг учун Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон “Орол” деган давлатларо қудратли ягона ташкилот тuzмоқлари керак...”⁵, деганда нақадар ҳақ эди. Ҳозир ана шундай жамғарма фаолият кўрсатмоқда.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига қараганда, 1960-1996 йиллар мобайнида Орол денгизидан сув ҳажми 75 фозга қисқариб, денгиз сатҳи 16,5 метрдан зиёдга пасайган ва аввалги қирғоқларидан 33 минг квадрат километрга чекниган. Бунинг оқибатида Орол миқтақасида юз берган фавқулодда ҳолат фақат Ўрта Осиё ёки собиқ Иттифоқ ҳудуди эмас, сайёрамизнинг бошқа миқтақаларининг экологик ҳолатига ҳам салбий таъсир қилиб, миллион-миллион кишилар ҳаётига таҳдид солиши эҳтимоли туғилди. Денгиз тубидан йилга миллион тонналаб қум ва шўрнинг тўзонга айланиб, ҳавога кўтарилаётгани ва олис-олислардаги боғ ва экинзорларга, одамлар саломатлигига путур етказаётгани бунинг исботидир.

Орол миқтақасида юз берган экологик вазият, аввало, шу ҳудуддаги давлатлар – Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон манфаатларига, халқларининг турмуш тарзига, саломатлигига таъсир қилиши, қуриётган денгизни ҳалокатдан сақлаб қолишга хизмат қилинадиган дарёлар, Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари ҳудудларидан бошланиб эътиборга олинадиган бўлса, фожиянинг олдини олиш учун бир қарорга келиш, шонилинч чора-тадбирлари кўриш учун шу давлатларининг раҳбарлари аниқ тўхташга келмоғи учун бир жойга тўпланишлари ва келишиб олишларини ҳаётнинг ўзи кўйданг қилиб қўйди.

Беш давлат раҳбарларининг Орол муаммоларига бағинланган биринчи ҳаракати 1993 йилда Қозоғистоннинг Қизил Ўрда вилоятида бўлиб ўтди ва айнан ана шу учрашувда Орол денгизини ҳавзасида экологик бўҳроннинг олдини олишни халқаро муаммо даражасига кўтариш, бу масалага БМТ, Жаҳон

банки, бошқа халқаро ташкилотлар ва ривожланган мамлакатлар ҳам жалб этилиши лозимлиги таъкидланди.

Бир йилдан кейин, 1994 йилнинг январияда йирилган Ўрта Осиё ва Қозоғистон миштақаси давлатлари раҳбарлари Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича давлатлараро кенган ва унинг ижроия қўмитаси, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси ташкил этиш, ҳатто жамғарманинг молжавий базасини қайси маблағлар ҳисобига ташкил этиш муаммоларини ҳам ҳал этишди.

Туркменистоннинг Тонҳовуз вилоятида учинчи марта тўпланган Ўрта Осиё ва Қозоғистон давлатлари раҳбарлари Оролни қутқариш, миштақалар экологик ҳолатини яхшилаш, аҳолининг соғлиғини муҳофазалаш, халқаро молжавий тузилмалар ҳамкорлигида Орол бўйи аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, турмуш тарзини яхшилаш борасида бир қарорга келишди.

Ўзбекистон ҳукумати, шахсан Президентимиз Н.Қаримовнинг Орол денгизи фожиясига жаҳон ҳамжамиятининг диққатини жалб этиш, миштақадаги экологик ҳалокат оқибатларига халқаро эътиборни қаратиш йўлидаги саъий-ҳаракатлари ўлароқ, 1995 йилда Нукусда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида Орол денгизи ҳавзаси мавзусида йирик халқаро конференция, ЕХХТ билан ҳамкорликда шу мавзуда қатор аниқуманлар ўтказилиб, халқаро молжавий тузилмалар ҳамкорлигида Орол бўйи аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ҳамда соғлиғини ҳимоя қилиш лойиҳалари бўйича амалий ишларга киришилсини катта ишларнинг бошланганини бўлди.

Ниҳоят, 1993 йилнинг февраль ойида Олмаота шаҳрида Ўрта Осиё давлатлари раҳбарларининг Орол денгизи ҳавзаси муаммоларига бағишланган олий даражадаги учрашуви миштақада экологик ҳолатини яхшилаш, Орол фожиясининг олдини олиш, Орол бўйи аҳолисининг саломатлигини яхшилаш, бу ҳаётини масалани ҳал этишда жаҳон жамоатчилигини ривожланган мамлакатлар, БМТ ва Жаҳон банки эътиборини кучайтириш, Жаҳон банки билан ҳамкорликда тайёрланган

Оролбўйи экологик вазиятини соғломлаштириш, яъни келажакка мўлжалланган устувор йўналишлар дастурлари кўриб чиқилди.

Олмаота учрашувининг тарихий аҳамияти шундаки, давлатлараро кенгаш тузилмаларининг қайта ташкил этиш масаласи кўрилди ва давлатлараро кенгаш йиғилишида Орол денгизини қутқариш ҳалқаро жамғармасининг бошқарув тизими, унинг фаолияти ва Президентини сайлаш, жамғарма бадалларини тўлаш билан боғлиқ масалалар ҳам кўрилди. Яна бир муҳим жиҳати Олмаота декларацияси қабул қилинди. Беш давлат раҳбарлари имзолаган ушбу декларацияда 1998 йил Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида Ўрта Осиёда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш йили ҳамда минтақамизни ядросиз ҳудуд деб эълон қилиниши таъкидланди.

Ўтиш даврида, табиийки, мамлакатимиз ҳам бирталай муаммо ва қийинчиликларга дуч келди. Айниқса шўро замонидан мерос қолган экологик фожиалар Орол денгизининг қуриб бориши аҳволнинг мураккаб эканлигидан далолатдир. Мамлакатимиз раҳбари бу муаммолар ҳақида бор ҳақиқатни очиқ-ойдин гапириб, жаҳон жамоатчилиги диққатини Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси минбаридан шу масалага жалб этди. Ўзбекистон овози бугун дунёда акс-садо берди. Орол ва Оролбўйидаги экологик вазиятни яхшилашга кўмаклашиш учун қатор давлатлар, ҳалқаро ташкилотлар бел боғладилар. Жаҳон банки Оролбўйига алоҳида эътиборни қаратди. Президентимиз ташаббуси ва Ўрта Осиё давлатлари иштирокида Орол денгизини асраш бўйича ҳалқаро жамғарма тузилди.

“Орол кризиси бир минтақа доирасидан чиқиб, сайёрамиз миқёсида аҳамият касб этган бўлиб, бугунги кунда унинг ҳалокатли таъсири иқлимнинг ўзгариши, биологик мувозанатнинг бузилиши охир-оқибатда аҳоли ирсиятига таъсири ҳам сезилмоқда.

Улкан ҳудуднинг экологик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик ҳолатининг миқёс ва мураккабликлари бу муам-

мога комплекс ёндашув, қўшни давлатлар ҳамда умуман халқаро ҳамдўстлик давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни кучайтиришни тақозо этади.

...Барчамизнинг умумий вазифамиз табиатнинг ночор аҳволга тушиб қолган мувозанатини барқарорлаштиришдан, инсоннинг яшаши ва фаолият кўрсатиши учун мақбул шарт-шароит яратиб беришдан иборат”.⁶

Экологик муаммолар жаҳондаги кўпгина мамлакатлар учун кейинги йилларда биринчи даражали масала бўлиб қолди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов ЮНЕСКОнинг ижроия кенгашида сўзлаган нутқида Урта Осиёнинг экологик ҳалокат марказида қолганини, унинг аянчли оқибатларини 60 миллион киши бевосита ўз бошидан кечираётганини алоҳида таъкидлади. Атроф-муҳит ва стратегик хавфсизлик бир-бирига таъсир ўтказишига Орол ва Оролбўйи сувлари хусусидаги ташвишли сўзлари бугун дунё жамоатчилиги ўртасида кучли акс-садо бергани бежиз эмас. Оролдаги экологик ҳалокат муаммолари билан бугунги кунда БМТ, ЮНЕСКО, ЕАҲК, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар шуғулланмоқда.

1997 йил 15 октябрда Тошкентда “Орол ҳалокати-XX асрнинг сайёравий фожеаси” мавзусида Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича халқаро учрашув бўлиб ўтди. Унда Оролни қутқариш халқаро жамғармаси раҳбарлари, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган дипломатия корюси, халқаро ташкилотлар ваколатхоналари, шунингдек, Европа Иттифоқи, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, кўплаб халқаро банклар, муассасалар ҳамда АҚШ, Буюк Британия, Швейцария, Япония, Швеция, Миср, Франция, Германия, Австрия, Канада, Италия сингари хорижий мамлакатларнинг вакиллари иштирок этишди.

Учрашувда Орол денгизи ҳавзасида юзага келган вазият фақатгина шу миқтада мамлакатлари миқёсида эмас, балки жаҳон миқёсидаги катта муаммо экани, уни ҳал этиш кўплаб давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг ҳамжиҳатлигида инсоний бориниши талаб қилаётганлиги қайд этилди.

Жаҳон банки вақили Х.Молинеус бугунги кунда Орол муаммоларни бўйича барча таҳлилий ишлар ниҳоясига етганлигини айтиб, эндиги вазифа уларнинг натижаларини жойларда қўлланидан иборат эканлигини таъкидлади. Шунингдек, у Оролбуйи аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш мишгақада иқтисодий-иқтисомий инфратузилмаларини ривожлантириш мақсадларида умумий баҳоси 200 миллион АҚШ долларидан ортиқ бўлган бир неча лойиҳа тайёрланаётганлигини маълум қилди. Бундан ташқари, Ўрта Осиёда сув захираларидан тўғри ва самарали фойдаланиш мақсадида умумий баҳоси 600 миллион АҚШ долларига тенг бўлган лойиҳалар ишлаб чиқиляётганлигини айтди.⁷

Дарҳақиқат, Орол муаммоси жадал суратларда кенгайиб ва жуда катта мишгақаларни қамраб олаётир. Агар уни бар-тараф этини бўйича халқаро миқёсда кенг қўламдаги ҳамкорлик йўлга қўйилмаса, бу муаммо умумдунёвий фожиага айланади. Мазкур халқаро учрашувини ўтказишдан асосий мақсад ҳам ана шу йўлдаги саъий-ҳаракатларни бирлаштириш, ўзаро ҳамжиҳатликда иш олиб боришни ташкил этишдан иборатдир.

Ҳа, табиатга потўғри муносабатда бўлиш ана шундай фожияларга, тузатиб бўлмас хатоликларга олиб келади. Шунинг учун ҳам республикамиз Президенти, Орол денгизини қутқариш халқаро жамғармасининг Президенти И.А. Каримовнинг саъий-ҳаракатлари ва ташаббуси билан экология масаласи асримизнинг энг долзарб масаласига айланди. Саиоат корхоналари ва қишлоқ хўжалиги ташкилотлари томондан атроф-муҳитга чиқариляётган захарли газлар, оқава сувлар ва чиқиндилар билан инфлослаишшига барҳам берилди. Айниқса Республикаимиз Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби бу жиҳатдан диққатга сазовордир. Асарини ўқиган киши унда бугунги даврнинг жиддий масалаларни қўтарилганлигига катта ишонч ҳосил қилиш билан бирга юрт тақдири, Ватан тақдири ҳақида ўйлашга иштилади, экология масаласи ҳаётини

миз мезонига айланиб қолганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилади.

Демак, табиатни муҳофаза қилиш қонуinchилигини янада ривожлантириш, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятига мос тунадиган замоннинг талабларини изчил ҳисобга олиш йўлидан бориш керак. Қонуinchиликни такомиллантириш йўналишларига, жумладан, қўйидагиларни киритиш мумкин:

Қонуnлар аслида табиатни муҳофаза қилиш фаолиятига ҳўжалик ҳисобиши жорий этишини таъминлани керак. Халқ аро ЭКОСАН жамғармаси бу борада ташаббусини ўз қўлига олаётгани айни муддао бўлди. Ҳозир республикамизда миnлаб “ЭКОСАН” жамғармаси шохобчалари фаолият кўрсатмоқда. Жамғармага тунган маблағлар табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ савобли мақсадлар учун сарфланмоқда.

• Табиат ресурслари учун иқтисодий ва экологик асосланган ҳақ тўлаш тартиби ўрнатилиши лозим. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуnининг 50-моддасида табиатни муҳофаза қилиш қонуnларини бузганлик учун иқтисодий жавобгарлик белгиланган. Чунинчи, мазкур моддада “Табиатдан махсус равишда фойдаланишини оқилона амалга оширмаганлик, атроф табиий муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқарини ва оқизишини, миnлаб чиқарини ҳамда истеъмол чиқиндиларини жойлаштирини меъерий ва лимитларда белгиланганидан кўра қўнайтириб юборганлик учун қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва айрим шахсларга Ўзбекистон Республикасининг қонуnларига мувофиқ оширилган солиқ солишини керак.

Тегишли ҳолларда маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг, табиатни муҳофаза қилиш идораларининг қарорига мувофиқ, айтиб ўтилган қондабузарликларнинг сабабларига барҳам берилуnга қадар юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳўжалик фаолиятини нул билан таъминлани тўхтатиб қўйилишини мумкин”, дейилган.

Ўзбекистон Республикасининг “Қорхоналар тўғрисида”ги қонуnининг 12-моддасида “Қорхона белгиланган тартибда

ҳақ эвазига ер ва бошқа табиат ресурсларига эгаллик қилади ва улардан фойдаланади” деб ёзиб қўйилган. Бу қонун ҳозир амалда татбиқ этилмоқда. Натижанда табиий ресурслардан фойдаланишда ва уларга эгаллик қилишда ҳўжаллик ҳисобини қўллаш тажрибаси кенг шаклланиб бормоқда.

Табиат объектларини муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланишини ташкил этиш борасида туман ҳокимликлари ва табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг мустақиллигини кенгайтиришининг ҳуқуқий асосини янада мустаҳкамлаш борасида республикамизда бир қатор ишлар қилинмоқда. Чунинчи, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонушининг 48-моддасида атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатаётган объектлар фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш, тугатиш ва ўзгартириш ҳақида “Қорхоналар, ташкилотлар, иншоотлар ва бошқа объектларининг ишон саноатлигига ёки янаш шарафига, табиий ресурсларга, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларга зарарли таъсир этган ёки бундай таъсир этиш хавфи туғилган тақдирда уларнинг фаолияти чекланиш, тўхтатиб қўйилиши, зарарли таъсир этиш сабабларини бартараф этишининг имкони бўлмаган тақдирда эса тугатилиши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Бундай объектларнинг фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш, тугатиш ёки ўзгартириш ҳамда айни вақтда уларни пул билан таъминланиш тўхтатиш ҳусусидаги қарорларни давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, ўз ҳуқуқ доирасига мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш идоралари чиқарадилар²⁸ деб, ёзиб қўйилган.

* Атроф-муҳитни ифлос қилиш натижасида кўриладиган зарарни аниқлаш, ундириб олишининг аниқ тадбирини белгилаш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги низомида тўлиқ аке этган. Бизнинг фикримизча, келтирилган зарарни давлат ҳисобидан тўлашга тўла барҳам бериш, табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларни бузувчиларга шўҳоятда муросасиз бўлиш пайти ақлақачон келган.

Широқарида декларатив тарзга эга бўлганлиги учун тар-

гибга солувчи таъсирни кўрсата оладиган амалдаги қонунчилик нормаларини қайта қараб чиқиши ва аниқлаш мақсадга мувофиқдир. ●

1.2 Табиатни муҳофаза қилиш – келажак авлод олдидаги бурчимиз

Атмосфера ҳавоси бузилишларининг хавфлилиги аҳолининг саломатлилигига кучли таъсир кўрсатаётганлиги билан эътиборни тортади. Бунга қарши курашни муаммоси яна шунинг учун мушкулдирки, таркибига кўрғошнинг, мис, сероуглерод ва соғлиқ учун бошқа зарарли моддалар кирувчи хавфли чиқиндилар чиқариб ташлаш сони, жумладан, ҳавонини муҳофаза қилиш қонуларига риоя этмаслиги жиддий тус олади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш метрология ва сертификация маркази ("Ўздавстандарт")нинг маълумотларига кўра, муқим маишбалардан атмосферага зарарли моддалар чиқариб ташлаш миқдори йилига ўртача 904 тоннага, автотранспортдан эса 1092 тоннага яқини таниқил этади. Иссиқлик электр марказлари, рафини ва қора металлургия, минерал ўғит саноати, нефт химия саноати тармоқларига кирувчи корхоналар ҳавонини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни асосий бузувчилари ҳисобланадилар. Бу корхоналарнинг чиқариб ташлаган чиқиндилари тунроқни ҳам ифлослантиришга таъсир кўрсатади. Одмалиқ тоғ металлургия комбинати, "Навоназот" бирлашмаси, Фарғона, Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги иссиқлик электр марказлари ҳавонини олтингурут газини, симоб, кўрғошнинг, хлорни бирикмалар билан ифлослантираётгани сир эмас. /

Ҳозирги вақтда ҳавонини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг бузилиши туфайли кўпгина шаҳарларда қатор йиллар давомида ҳавонини ифлосланиши даражаси пасаймаётир. Ҳавода зарарли моддаларнинг концентрацияси Ўзбекистондаги 17 та йирик шаҳарда йўл қўйилиши мумкин бўлган миқдордан 4,45 баравар ортиқдир.⁹

Ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилик бузили-
шининг динамикаси бу ҳол йилдан-йилга камайиб бораёт-
ганлигидан далолат бермоқда. Масалан, ҳавони муҳофаза
қилиш тўғрисидаги қонуларни бузган шахсларнинг сони 1995
йилда 11980 кишини ташкил этган бўлса, 1996 йилга келиб
бу кўрсаткич 8019,41 нафарни ташкил этди. 1995 йилда
атмосферани инфлослантирганлиги учун 2185 та цех, агрегат
ва корхоналарнинг иши тўхтатиб қўйилган бўлса, 1996 йилда
мазкур рақам 1564 тага етди. Бундан кўришиб турибдики,
ҳавони муҳофаза қилиш борасидаги қонуларни бузувчилар
сони бир неча баравардан ҳам камайиб бораётган бўлса-да
лекин жиддий ўзгариш бўлмаётир.

Ер, сув ва ҳавони инфлосланишдан муҳофаза қилиш тўғ-
рисидаги қонуларнинг бузилиш ҳолларини аниқлаш сон-
нинг кўнаиб кетиши бу борадаги ҳуқуқбузарликларнинг орғиб
кетганлиги билан эмас, назоратнинг фаолияти билан изоҳ-
ланади, деган фикр туғилиши мумкин. Муаллиф томонидан
ўтказилган тадқиқотлар қайд қилинган қонуларнинг сифат
даражасида салбий ўзгаришлар юз бермаган деган хулоса-
ларни чиқаришга имкон беради. Бунинг учун келтирилган
рақамларга тузатишлар киритиш мумкин бўлган тақдирда
ҳам яқинда озчиликни ташкил қилади.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар-
нинг бузилиши ҳақида келтирилган маълумотлар табиатни
муҳофаза қилиш қонуларини ижро этиш масалаларига эъти-
борни кучайтириш лозимлигини кўрсатмоқда. Бу борадаги
қонунчиликни таъминлаш юзасидан прокурорнинг қону-
ларни тўғри бажарилишини назорат қилиш иши биринчи
даражали масала бўлиб қолимоқда ва умумназорат фаолият-
нинг касб этади. Демак, она заминимиз, табиатимиз келгуси
авлодлар ҳаётига таҳдид солмаслиги, еримиз, сувимиз ва ҳа-
вомиз мусоффо бўлиши учун прокурор назоратини кучайти-
риш ва уни янада такомиллаштириш керак. Бир сўз билан
айтганда, “Фарзандларимиз, келажак авлодлар биздан шу
ўлкани, шу муқаддас заминни яна ҳам бой, кучли ва қудратли
ҳолатда қабул қилиб олишлари учун, биз буюк авлодлари-

мизга нисбатан қандай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этган бўлсак, ўғил - қизларимиз, келажак авлодлар ҳам бизга нисбатан шундай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этишлари учун лозим бўлган ҳамма ишни қилиш - бизнинг фуқаролик бурчимиздир”.¹⁰

1.3. Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг кўпроқ иқтисодий усулларини кенгроқ қўллаш, ресурсларни тежайдиган, камчиқит ва чиқитсиз технологиялар барча жойларда қўлланилишини рағбатлантиришни, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини хўжалик фаолиятига жалб этиш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш асосида табиатни муҳофаза қилиш зарур. Демак, ер, сув ва ҳавони ҳуқуқий муҳофаза қилиш ижтимоий фаолиятнинг мустақил соҳаси ҳисобланиб, шунга кўра алоҳида хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу тадқиқотнинг йўналишини ҳисобга олган ҳолда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш борасидаги фикрларга тўхталишни лозим топдик.

Қараб чиқилаётган табиат объектлари ҳуқуқий муҳофазасининг хусусиятлари кўп ҳолларда табиий ресурсларнинг мақсадга мувофиқлиги, табиатдан фойдаланишнинг турлари билан белгиланади. Ўз ҳажми жиҳатидан чегараланган, муҳим аҳамиятга молик, тикланиши қийин бўлган табиий ресурслари қонун томонидан қатъий ҳимоя қилинади. Айтилган хусусиятлардан келиб чиқиб, шунингдек табиат объектларини муҳофаза қилишда фойдаланадиган воситалар ҳам турлича бўлади. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг “Ер тўғрисида”ги кодексига мувофиқ равишда Ўзбекистон Республикасида барча ерлар қайси мақсадда фойдаланишига қараб қуйидагиларга бўлинади:

1. Қишлоқ хўжалик ерлари;

2. Аҳоли пунктларининг ерлари;
3. Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ерлари ва бошқа ерлар;
4. Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреацион ва тарихий-маданий мақсадларга мўлжалланган ерлар;
5. Ўрмон фонди ерлари;
6. Сув фонди ерлари;
7. Заҳира ерлар.

Энг муҳими шундаки, ер махсус муҳофаза режимига ҳосилдир. Масалан, қонуночиликда қишлоқ хўжалигига тааллуқли ерларни муҳофаза қилишга қатъий эътибор берилади. қишлоқ хўжалиги ерларига бундай муносабат ўзини тўла оқлаган. Бу ерлар аҳолига озиқ-овқат, саноатга хомашё олши учун манба ҳисобланади. Ўзбекистонда ер мамлакатнинг пахта заҳирасини тўлдириш ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга хизмат қилади. Қишлоқ хўжалиги ерларидан оқиллона фойдаланиш ва самарали муҳофаза қилиш халқ фаровонлигига бевосита боғлиқдир. Қонун муҳофаза қилиш, қайта тиклаш ва тупроқ унумдорлигини ошириш тўғрисида барча ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини муҳим талаблар даражасига кўтаради. Суғориладиган ва заҳи қочириладиган ерларни муҳофаза қилиш, ерларни муҳофазаси масаласига ердан фойдаланувчилар томонидан эътиборни кучайтириш зарурлиги Ўзбекистон Республикасининг "Ер тўғрисида"ги кодексидан ҳам махсус қайд қилинган. Бу ҳол суғориладиган деҳқончилик тараққий этган, суғоришга қатъий маблағ сарфланадиган Ўрта Осиё республикалари учун, айниқса, муҳимдир. қонушлар ва қонунга тенг актларда ердан фойдаланувчилар томонидан ерни муҳофаза қилиш бўйича бажарилиши зарур бўлган аниқ талаблар белгиланади.

Табиатдан фойдаланиш турига боғлиқ бўлган муҳофаза режимидаги тафовутни сув қонуночилиги старли даражада аниқ равишан ифодалайди, сув ресурсларидан фойдаланиш тажрибасидаги қонун умумий ва махсус сувдан фойдаланишни аж-

ратади, сувдан махсус фойдаланиш иншоотлари ёки техник қурилмалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган, сувнинг ҳолатига таъсир кўрсатувчи фаол шарт қатъий муҳофаза назорати остида бўлади. Сувдан янада унумли фойдаланиш бўйича комплекс дастур, кам чиқинди, чиқиндисиз ва сувни тежайдиган технологияни, сувдан фойдаланишнинг айланма тизимини жорий этиш ва унинг инфосланиш ҳамда камайиб кетишидан сақлаш учун фан ва техниканинг энг янги имкониятларини жорий этиш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” ги (1993 йил 6 май) қонунида ҳам белгилаб қўйилган.

Суғориладиган ерлар сифати ҳақида икки оғиз сўз. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўртача башикет бали 59,7 бўлгани ҳолда энг яхши ерлар бизда бор-йўғи 515 минг гектар, яхшиси 1191 минг гектар, ўртачаси 1223 минг гектар, қолганлари ўртачадан паст ва ёмон ерлар. Бошқача айтганда, ҳар учинчи бўлак ер ҳосилдорлик бўйича ўртача башикет балидан паст.¹¹

Мелиоратив кадастр маълумотларига кўра барча суғориладиган ерларнинг ярми шўрланмаган, 1 миллион 200 минг гектарнинг шўри кам, 615 минг гектар ернинг шўри ўртача ва 210 минг гектари ўртачадан кўпроқ шўрланган.

Сўнгги йилларда ернинг шўрини камайитириш бўйича бир-мунча ишлар қилинди. 1988 йилдан буён қаттиқ шўрланган ерлар майдони 12,6 фоизга, 1990-1997 йилларда эса 11,2 фоизга камайди.

Ички хўжалик ирригация-мелиорация тармоқларининг техник ҳолати қўйидаги кўрсаткичлар билан таърифланади. Хўжаликларда 160 минг км. узунликдаги ички хўжалик каналлари бўлиб, буларнинг 80 фоизи ер ўзанида, 18 минг км. йнма-бетон новларида, буларнинг асосий қисми 20-25 йил муққаддам қурилган бўлиб, бугунги кунда уларни алмаштириш ва қайта қуриш ишлари олиб бориляпти. 100 км. дренаж бўлиб, унинг 60 фоизи очиқ. Ички хўжалик суғориш тармоқларининг техникавий таъминланганлиги ва уларнинг аҳволи мавжуд сув манбаларидан максимал даражада фой-

даланиши имконини беролмайди. Ички хўжалик сув тармоқлари фойдали иш коэффициенти 0,56-0,65 дан ошмайди, уни 5-10 фоизга ошириши жуда оғир кечади. Бунга жуда катта илмий-техник изланишлари, катта моддий-техника ресурслари керак бўлади. Бу масала ижобий ҳал қилинса, ерларни комплекс таъмирлаш орқали уларнинг ҳосилдорлигини кескин ошириши йўли билан эришилади. Олимларнинг ҳисоб-китоби шунини кўрсатадики, биз қадимдан суғориб келинадиган ерларда сув таъминоти етарли бўлмаган ва қониқарсиз мелниоратив ҳолати туфайли анчагина йўқотишларга йўл қўймоқдамиз. Масалан, шу сабабларга кўра биз 700 минг тоннага яқин пахта, 100 минг тонна гуруч, 230 минг тонна сабзавот ва мева, 190 минг тонна узумдан ва бошқа экинлардан кам ҳосил олмақдамиз. Бу йўқотишларнинг умумий қиймати 2,0 млрд. сўмдан ошиб кетади.

Суғоришни илмий ташкил этилишида биз шунга тўғнаш келянимизки, жойлардаги тажриба станциялари, санитария-эпидемиология марказлари ва таянч пунктлари ҳали етарли даражада гидромодулли ҳудудларга бўлишмаган, суғорини технология ва техникаси ишлаб чиқилмаган, тадқиқотлари бири-биридан ажралган ҳолда, ҳар томонлама минтақавий текширилмай ўтказилмоқда. “Узагроинформ” ишлаб чиқариш бирлашмаси билан пахтачилик институти, “Узгипрозем” ва “Узгидромет” мутахассисларининг суғоришни оператив ривожлантириши ахборот-маслаҳат тизими ИССОНОши Ўзбекистон шароитига мослаштириши бўйича мутахассислар куч-гайратини бирлаштиришга тўғри келди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва Сув хўжалиғи вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги қарори (1996 йил 26 ноябрь) бу борада муҳим босқич бўлди. Бонси мазкур қарор кучларни бирлаштириш, шунингдек экология муаммоларини ва Орол денгизи ҳавзаси муаммоларини ҳисобга олган ҳолда барча сувдан фойдаланувчиларнинг манфаатлари йўлида сув ресурсларини оқилona бошқариш имконини беради.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида Ўзбекистон

Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси муайян ишларни амалга оширмоқда. Масалан, 1996 йилда қўмита томонидан саноат, транспорт, қурилиш ташкилотлари, қишлоқ хўжалик ва бошқа соҳаларда 3528 та объектда 13615 марта текширишлар ўтказилди. 1995 йилда эса 35337 та объектда 46973 марта текшириш ўтказилган эди. Табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонуnlарни бузганлик учун 11621 нафар мансабдор шахслар ва фуқароларга (1995 й. - 1980 й.) 1086,4 минг сўм (1995 йилда 1904,3 минг сўм) жарима солинди. 1150 та объектнинг фаолияти тўхтатиб қўйилди. 1995 йилда бу кўрсаткич 2185 тага¹² ташкил этган эди.

Прокуратура органлари томонидан кўрилган 48 та ишда 49 нафар мансабдор ва масъул шахсларга инсбатан маъмурий жараима қўрилди. Шундан 4 нафари браконьерлар бўлиб, улардан 86 та қурол ва бошқа поқонуний ашёлар тортди олинди.¹³

Саноат корхоналари томонидан атмосферага чиқаятган захарли чанг ва газлар 1995 йилда 197.6 миллион кубметрни ташкил этган бўлса, 1996 йилга келиб бу рақам 189.8 миллион кубметрга камайди. Ҳолбуки мазкур кўрсаткич 1991 йилда 306,4 миллион кубметрга етганди.

Минерал ўнгитлар ва пестицидлар билан сув манбаларини ифлослантириш давом этмоқда. Исфайрамсой, Марғилонсой, Кўкқонсой, Жанубий Фарғона канали ва Шимолий Бағдод кол-лекторларининг суви фенол, азот, нитрат, хром ва нефть чиқиндилари оқова сувлари билан ифлосланган. Шунингдек, Зарафшон, Сурхондарё ва Қашқадарё сувларининг ифлосланиш даражаси ўзгармай қолаятгани афсусландирди. Масалан, сув таркибидаги фенол миқдори 2-5 барабардан, нефть маҳсулотлари ҳажми 0.4-3.2, азот нитрати 0.6-1.8 фоизни ташкил этмоқда.

Тошкентдаги Салор ва Қорасув каналларининг суви кейинги йилларда анча яхшиланди. Сув таркибидаги хром миқдори 7,5 - 12 мартага, қўрғошнинг эса 2 мартага камайди. Шундай қилиб, юқоридагиларга қарамай Тошкент шаҳри ва

Тошкент вилояти сув ҳавзаларидаги сув таркибида нитрат миқдори республикада энг юқорилигича қолмоқда.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ўтказилган текширишлардан маълум бўлишича, қишлоқ хўжалиги ҳудудларида ер ости, ер усти сув манбаларининг сифатига минерал ўғит ва пестицидлар ҳамда бошқа зарарли моддалар салбий таъсир этмоқда.

Шунингдек, ўсимликларни қишлоқ хўжалик зараркунандаларидан ҳимоялаш учун ишлатилаётган кимёвий воситалар ҳам сув манбаларини ифлослантирмоқда.

Экологик вазиятни яхшилаш, ер ости ва ер усти сув манбалари сифатини яхшилаш мақсадида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси текширишлардан сўнг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, жойлардаги бошқарув органлари аътиборига “Чирчиқ дарёсининг экологик ҳолатини текшириш натижалари”, “Фарғона вилояти Тошлоқ туманининг экологик ҳолатини яхшилаш борасидаги кўрсатмалари қониқарсиз бажарилаётганлиги ҳақида”ги тақдимиомалар ҳавола этилди.

Қўмита ташаббуси билан махсус ҳудуд ва шаҳарларда атмосфера ҳавосининг мусоффолиги учун курашни доимий назорат остига олindi.

Қўмита текширишлари давомида аниқлашганича, атмосфера жойлардаги объектлар ва ҳаракатдаги манбалар орқали 1996 йилда 1866.6 тонна миқдордаги чиқиндилар билан ифлосланган. Бу кўрсаткич 1995 йилга нисбатан олганда, 130.2 (6.5 фоиз) тоннага кўп демакдир.

Атроф-муҳитга автотранспорт воситалари чиқараётган зарарли моддалар миқдори кўрсаткичи 60 фоиздан ортиб кетганлиги ниҳоятда ташвишликларлидир.

Биз республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш борасида олиб бораётган ишларининг айримларига тўхталиб ўтдик, ҳозир. Қўмита олиб бораётган ишлар кўлами эса ниҳоятда кенг. Шубҳасиз, табиатни муҳофаза қилиш борасида қўмита бундан буюн ҳам оғинмай иш олиб бораверади. Бу ишлар эса

нисон мащраатларига ва экологик ҳолатни яхшилашга хизмат қилади.

Матълумки, ҳозирги вақтда республикамизнинг баъзи бир минтақаларида экологик вазият жиддий бўлиб турибди. Орол денгизи ҳудудидаги вазият ниҳоятда кескин тус олган ҳозирги шароитда Фарғона водийсидаги экологик ҳолатга ҳам бироз тўхталиб ўтишни лозим топдик. Саноат корхоналарининг муттасил ишлаши жараёнида, улардан айримларининг экологик талабларга жавоб бермаслиги, қишлоқ хўжалигида турли хил минерал ўғитлар ва гербицидларни қўлланидаги азбёрларининг бузилиши натижасида водий атмосферасининг айрим ҳудудлари ифлосланишига, ер ости ва ер усти сувларининг сифат жиҳатдан ўзгаришига қишлоқ хўжалигида ишлатилаётган айрим ҳудудларда тунроқ унумдорлигининг камайишига, унинг минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий моддалар билан ортиқча ифлосланишига олиб келмоқда.

Фарғона водийси республикамизда аҳоли энг зич жойлашган минтақалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли водийдаги экологик муҳитни соғломлаштириш республика ҳукумати, вилоятлар ҳокимликлари, қолаверса, барча аҳолининг муҳим вазифаларидан бири бўлмоғи керак. Бу соҳада республикамизда муҳим ишлар қилинмоқда. Республика Президентининг аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш ҳақидаги Фармонлари ва бошқа қатор қарорлари асосан аҳолининг саломатлигини яхшилаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилинишига қаратилганлиги бунинг мисоли бўла олади.

Матълумки, Фарғона водийси вилоятлари республикамизда қишлоқ хўжалиги ва саноати ривожланган регионлардан ҳисобланади. Шу билан бирга шаҳар ва туман марказларида ҳам аҳоли энг зич жойлашган.

Ҳозирги кунда атроф муҳитни, аҳоли саломатлигини химоя қилиш чора-тадбирларининг кенг доирада олиб борилишига қарамадан касалликлар сони ва уларнинг аҳоли ўртасида тарқалиши юқори даражада бўлиб қолмоқда. Албатта бунинг сабабларини аниқлаш ва уларни ўрганиш бўйича илмий, амалий ишлар олиб боришмоқда.

Текириришлар шуни кўрсатадики, Фарғона водийиси атмосфера ҳавосининг қуйи қатлами ўта ортиқча ифлосланган. Бунга сабаб водийдаги завод-фабрикалар, ишлаб чиқариш корхоналаридан чиқадиغان чиқинди ва заҳарли моддалар, қишлоқ хўжалигида заҳарли қимёвий ўғитларининг шилатилишидир. Булардан ташқари автомобиль транспорти, трактор, поездлардан чиқадиغان заҳарли газ ва моддалар атмосфера ифлосланишининг 40-50 фоздан кўпроғини ташкил этади. Шу кечаю кундузда Фарғона вилояти ҳудудида атроф муҳитини ифлослантирувчи турли саноат корхоналари ишлаб турибди. Автомобиль транспорти, поездлар ҳаракатлари натижасида турли заҳарли газлар чиқарилиб, нафақат инсон саломатлигига, балки улар ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига, ер ости ва устки сувларига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади ва ўз навбатида чанг-тўзон кўтарилишини, сув ҳавзаларининг ифлосланишини, шаҳар ҳудудлари атрофида ўсимлик ва ҳайвонот (чорва) чиқиндиларининг ёндирилиши натижасида заҳарли моддалар яна атмосферага кўтаришмоқда. Шунини учун фақат атмосфера экологиясини ўрганиш ва баҳолаш билан масала ечилмайди, бу ерда ҳар томонлама илмий таҳлил қилиш ва мунозама равишида ижодий ёндоқини принципларига амал қилиш керак.

Атмосфера мониторинги экологик мониторинг тизимининг бир бўлими (тизими остида) бўлганлиги сабабли, бу бўлими тузишда водийининг табиий, табиий-техник ва географик шароитларининг ўзига хос хусусиятларига эътибор беришимиз муҳимдир.

Биринчидан, атмосферада бўладиган жараёнларни ўрганишда албатта водийининг ўзига хос рельефини ҳисобга олишимиз керак. Ҳаво босимининг, шамол йўналишини ва тезлигининг ўзгариши рельефга узвий боғлиқдир.

Иккинчидан, Фарғона водийисининг табиий чегараси бўлганлиги сабабли ташқаридан кириб келадиغان ҳаво массасини ўрганиш ва уни доимий кузатиб бориш керак.

Учинчидан, водийдаги атмосферага таъсир қилувчи саноат корхоналари ва транспорт воситаларини ҳисобга олиш ва

уларнинг доимий назоратини таъкил қилиш зарур¹⁴. Бу борда республика табиатни муҳофиза қилиш қўмитаси ва унинг вилоятлардаги шохобчалари етарли даражада фаолият кўрсатадилар деб ўйлаймиз.

Албатта юқоридаги каби ишларнинг кўлами Ўзбекистонда ер, сув ва ҳавони муҳофиза қилиш билан боғлиқ бўлган қонунларнинг амалга оширилиши билан ўлчанади. Чунки қонун учун ҳамма бирдек жавобгардир. Жумладан, табиатни муҳофиза қилиш билан боғлиқ бўлган қонунлар ҳам ҳар бир фуқарога тааллуқдир. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида қайд этилганидек “Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтёткорона муносабатда бўлишига мажбурдирлар” деб, бежиз айтилмаган. Вазифа Ўзбекистон Республикасининг табиатини муҳофиза қилиш билан боғлиқ бўлган қарор ва қонунларида илгари сурилган кўрсатмаларга оғинмай амал қилишдан иборатдир.

Тўла ҳуқуқли бошқарув органлари сифатида ҳокимликлар ролини ошириш табиатни муҳофиза қилиш вазифаларини изчил ҳал этини, уларнинг таъсирини кучайтиришда ўз ифодасини тошган, табиат объектларини муҳофиза қилишининг муҳим аҳамияти табиат ресурсларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва вазифаларининг тўлиқ тавсифомагини қонунчиликка киритишни тақозо этади.

Табиатдан фойдаланувчиларнинг ваколатларини белгилан, улар томонида табиатни муҳофиза қилиш бурчларини албатта бажаришни ҳисобга олган ҳолда тавсия этилади. Улар ҳусусан, ер, сув ва ҳаводан рационал фойдаланишлари, бу фаолият борасида қатъий иқтисод қилиш режими амалга ошириш, сув объектларини ишлаб чиқарини ва бошқа чиқиндилар билан, оқова сувлар, атмосферага зарарли моддаларни чиқариб ташлаш билан ифлослантиришига йўл қўймасликлари, табиат объектларига зарарли таъсир кўрсатишининг олдини олиш чораларини кўришлари, табиат объектларига таъсир кўрсатувчи тозаланиш ноотлари, техника қурилмаларини шай ҳолда сақлашлари керак.

Табиат ресурсларининг аниқ турларини ҳисобга олиш ва

режалаштиришнинг давлат тартибини батафсил мувофиқлаштириши табиатни муҳофазга қилиш маишраатларига хизмат қилади. Хусусан, қонунчиликда ер, сувнинг миқдори ва сифатини аниқлаш вазифасини ҳал қилиш, табиат ресурсларидан тўлақонли фойдаланиш ва муҳофазга қилиш жадралини жорий этиш назарда тутилган.

Ер, сув ва атмосфера ҳавосини муҳофазга қилишнинг ажралмас қисмлари ҳисобланган табиий ресурсларидан раціонал фойдаланиш ва муҳофазга қилиш юзасидан назоратни амалга оширувчи органларнинг бевосита вазифаси ҳисобланади. Уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари ўзига хос белгиланади. Бу органлар зиммасига юклатилган вазифаларини аниқ бажариш, беришга ҳуқуқлардан фойдаланиш, табиатни муҳофазга қилиш борасидаги қонунчиликни мустаҳкамлаш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Меъёрий ҳужжатларни табиатни муҳофазга қилиш юзасидан назоратни амалга оширувчи органларнинг ваколатларини белгилаш, улар томонидан бажарилаётган вазифаларининг хусусиятларини ҳисобга олишга асосланади.

Ер, сув ва ҳавони таъсирчан муҳофазга қилишни таъминлашда ушбу объектларни муҳофазга қилиш қондаларини бузганлиги учун жавобгарлик масалаларини қонунчиликда ҳал қилишнинг катта аҳамиятга эгадир. Шунини таъкидлаш лозимки, табиатни муҳофазга қилиш қондаларини бузганлик учун жавобгарлик масаласига жуда кўп адабиётлар бағишланган. Масалан, атроф-муҳитни муҳофазга қилиш борасида ҳуқуқий масъулиятни тақомиллаштириш муаммоси Ўзбекистон Республикасининг биз юқорида кўриб чиққан табиатни муҳофазга қилиш билан боғлиқ мавжуд қонунларида жуда чуқур ва батафсил баён этилган. Бироқ улар орасида Ўзбекистон ва унинг табиати билан боғлиқ бўлган муаммолар бўйича тадқиқотлар ёритилган китоблар ҳали жаҳон миқёсига кўтарилмаганлиги ачинарлидир.

Табиатни муҳофазга қилишга тегишли ҳуқуқий ҳужжатларда атроф-муҳитга нисбатан одамларнинг муносабатини белгилан билан бир вақтда йетаган муносабатни (ҳуқуқий

жавобгарлик ҳам улар жумласига киради) таъминловчи чоралар тизимини яратади. Бунда ҳуқуқий таъсир кўрсатиш чорасининг самарадорлиги атроф-муҳитга нисбатан тегишли ҳуқуқий талаблар ижросининг ва кафолати сифатида ушбу иктымолӣ вазифани амалга ошириш, табиатни муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш мақсадларида субъектга нисбатан давлат томонидан қандай ҳолатларда чоралар қўлланилиши мумкинлиги кўн жиҳатдан аниқ мавжудлиги билан кафолатланган.

У Ер, сув ва ҳавош ифлослантирғанлик учун ҳуқуқий жавобгарлик қонунчилигининг тармоқларига тааллуқли бўлган ҳужжатларда мукассамланган ҳуқуқ маъёрларини бузганлиги учун жавобгарлик ўзига хос асосий ҳуқуқийлар билан фарқ қилади.

Умумий қондага бинсан ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун асос бўлиб табиат ва жамиятнинг экологик алоқасини тартибга солувчи табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги талабларини бузиш, экологик ҳуқуқини бузиш ҳисобланади. **Экологик ҳуқуқ** *деганда айбдор, ҳуқуққа зид ҳатти-ҳаракатларини қилувчилар (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик), мамлакатда ўриштирилган ҳуқуқ-тартибга тазовуз қилувчи табиий ва атроф-муҳитга зарар етказувчи ёки шундай зарар етказишга ҳавф туғдирувчилар деб тушурилади.*

Кўриб чиқилаётган экологик ҳуқуқ бузишининг субъектлари – корхоналар, ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари, фуқаролар ҳисобланади. Табиат объектларига нисбатан улар табиатдан фойдаланувчилар ёки табиий ресурсларни тасарруф қилувчилар, ёки табиатдан фойдаланиш ва муҳофаза қилувчилар вазифасини бажарувчилар ёки табиий муҳитдан фойдаланувчи ҳамда муҳофаза қилиш бўйича ҳеч қандай ҳуқуқий муносабатларда бўлмаган шахслар бўлиши мумкин.

Иттизомий жавобгарлик – бу атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида қонунчилигини бузганлиги учун ҳуқуқий жавобгарликнинг кўринишларидан биридир. У меҳнат қонун-

чилиги нормаларига мувофиқ ҳолда маъмуриятнинг ташаббуси билан табиат объектларидан фойдаланиш учун назоратни амалга оширувчи органининг тақдимномаси билан қўлланилади. Бундай ҳолларда табиатни муҳофаза қилиш талабларининг бузилиши, одатда, меҳнат ёки ишлаб чиқариш интизомий қондаларининг бузилиши билан боғланган бўлади. Шунингдек, интизомий жазо ўз хизмат бурчига кўра нафақат табиатни асраш эмас, балки экологик ҳуқуқ бузишларга қарши кураш ҳам олиб бориши керак бўлган ходимлар (инспекцияларнинг ходимлари), агарда ўз вазифаларини бажармасалар, уларга инсбатан ушбу жазо қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 182-моддасида интизомий жазоларни қўлланиш тартиби алоҳида қайд этилган. Чунончи бу моддада: “Интизомий жазолаш ишга қабул қилиш ҳуқуқи берилган шахс(орган)лар томонидан қўлланилади(182-модда) дейилади.

Интизомий жазо қўлланишдан аввал ходимдан ёзма равишда тушултириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушултириш хати беришдан беш тўртинчи унинг илгари содир қилган пожўя хатти-ҳаракати учун жазо қўлланга тўсиқ бўла олмайди.

Интизомий жазони қўлланганда содир этилган пожўя хатти-ҳаракатнинг қай даражада оғир эканлиги, шу хатти-ҳаракат содир этилган вазият, ходимнинг олдинги иши ва ҳуқ-агвори ҳисобга олинади”, деб қонунида қайд этилганлиги сўзимизнинг неботидир.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига қарий курашга қаратилган чоралардан бири бу интизомий тарздаги моддий санкцияни қўллаш бўлиб, режа бажармаганлиги учун ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни бажармаганлиги учун, табиий ресурслардан фойдаланиш меъёр ва қондаларини бузганлиги, ишлаб чиқариш чўқиндиларини тозалаш ва қайта ишлаш тадбирларини амалга оширилмаганлиги учун мукофотдан маҳрум қилишда фойдаланади.

Маъмурий жавобгарлик. Бу атроф-муҳитни муҳофаза

қилиш тўғрисидаги қонунчиликни татбиқ қилиш учун кенг қўлланиладиган жавобгарлик туридир. Бундай ҳол шу билан изоҳланадики, кўриладиган соҳада айнан маъмурий ҳуқуқ бузишлар энг кўп тарқалган ҳуқуқ бузилишидир. Ўзининг кўп сонлилиги билан улар айрим табиат объектларига, умуман атроф-муҳитга зарар етказди. Маъмурий ҳуқуқ бузишлар, одатда, жиноятчилик билан узвий алоқададир. Биринчи қарашда жамиятнинг иқтисодий ва экологик манфаатларига бефарқ қараганлик кўринишида намоён бўлиб, улар тўлақонли манбалар таъсири ортида атроф-муҳитга жиддий зарар етказувчи фаол ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклидаги жиний хулққа айланиб кетиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ бузишнинг қонуний таърифи Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда ўз ифодасини топган. Унда маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликнинг энг муҳим масалалари ҳал қилинган. Уларнинг қабул қилиниши ҳуқуқбузарликка жумладан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасига ҳам, қонунобузарликларга қарши кураш соҳасига ҳам қонуннинг аҳамиятини оширишга кўмаклашади. Мазкур Кодекснинг VIII боби “Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ бузарликлар учун маъмурий жавобгарлик” масалаларига бағишланганлиги фикримизнинг исботи бўлади.

Мазкур бобда:

ерлардан хўжасизларча фойдаланиш ва уларни яроқсиз ҳолга тушириш, ер бериш тартибини бузиш, вақтинча эгаллаб турилган ерларни ўз вақтида қайтариб бермаслик ёки уларни ўз ўрнида фойдаланиш учун яроқли ҳолга келтирмаслик, хўжалик ичидаги ер тузиш лойиҳаларидан ўзбошимчалик билан четга чиқиш, давлат ер кадастри юритиш қоидаларини бузиш, чегара ва чеклов белгиларни йўқ қилиш ёки шикастлангириш,

ер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш талабларини бузиш, ер ости бойликларини геологик жиҳатдан ўрганиш ишлари олиб бориш қоидалари ва талаб-

ларини бузиш, сув захираларини муҳофаза қилиш қондаларини бузиш, зарарли моддалар ва қоринималарга оид операцияларни кема ҳужжатларида қайд этиш мажбуриятларини бажармаслик, сувдан фойдаланиш қондаларини бузиш, сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш, улардан фойдаланиш қондаларини бузиш, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қондаларини бузиш, кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузиш, дарахтлар, буталар, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳолларини таъриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилиш, ўрмонларни тиклаш қондаларини бузиш, қизил китобга киририлган ўсимликларни йиғиш, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тартибини бузиш, ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш, ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузиш, ифлослантирувчи моддаларни атмосферага нормативдан ортиқ даражада ёки рухсатсиз чиқариб ташлаш, шунингдек, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш каби муҳим масалаларини ўз ичига қамраб олганлиги билан характерлидир. Масалан, ушбу Кодекснинг 85-моддасида “Ифлослантирувчи моддаларни атмосферага йўл қўйиладиган нормативдан ортиқ даражада чиқариб ташлаш; атмосфера ҳавосига йўл қўйиладиган энг юқори нормативдан ортиқ даражада зарарли таъсир ўтказиш; махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатсиз атмосферага ифлослантирувчи моддалар чиқариб ташлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ зарур бўлган тақдирда махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатини олиш лозим бўлган ҳолларда бундай рухсатни олмай туриб атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш, худди шунингдек ноқулай метрологик шароит даврида атмосферанинг ифлосланганлик даражаси ортиб кетишига сабаб бўлувчи ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни қисқартириш чора-тадбирларини тўлиқ ҳажмда бажармаганлик; бундай моддаларни бир йўла чиқариб ташлашларнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга оширмаслик.

Мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч баравари-

дан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади”, деб қайд этилаган.

Кодекснинг IX бобида саноатдаги, қурилишдаги ва иссиқлик ҳамда электр энергиясидан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик белгиланган бўлса, III бобда қишлоқ хўжалигидаги ҳуқуқбузарлик, ветеринария-санитария қондаларини бузганлик учун маъмурий жавобгарлик, XI бобда транспортда, йўл хўжалиги ва алоқа соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик, XII бобда фуқароларнинг турар жой ҳуқуқларига тааллуқли, коммунал хизмат ва ободонлаштириш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги қонуни республиканинг ижтимоий тўзумини муҳофаза қилиш, ижтимоий мулкни сақлаш, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари, шунингдек, корхоналар, муассасалар ҳамда ташиқлотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини химоя қилади, бошқарув соҳасида белгиланган тартибни давлат ва жамоат тартибини сақлаш, қонунчилиكنи мустаҳкамлаш, ҳуқуқбузарлик ҳолларининг олдини олиш, фуқароларни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа қонунарига оғинмай риоя қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари, шаъни ва қадр-қимматини, жамият қадриятларини ҳурматлаш, ўз вазифаларини ҳалол бажариш, жамият олдида масъулият сезиш руҳида тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бу вазифаларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси қандай ҳаракат ёки ҳаракатсизлик учун маъмурий жавобгарлик ҳисобланишини, маъмурий ҳуқуқбузарлик қилган шахсга қандай орган (мансабдор шахс) томонидан қандай маъмурий жазо қай тартибда берилиши ва ижро этилишини белгилайди.

Қонунчиликда чиқиндилар миқдорининг йўл қўйиб бўлмайдиган меъёрлардан ошириб юбориш ёки давлат органларининг вақтинча келишилган ҳолда берилган руҳсатсиз

атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, атмосферага чиқариб ташланадиган чиқиндиларни тозалаш ва назорат қилиш учун ишлатиладиган асбоб-ускуналар, жиҳозлардан фойдаланиш қоидаларини бузганлиги учун, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича талабларни бажармайдиган корхоналар, ишшоотлар ва бошқа объектларни қуриб ишга туширганлиги ва реконструкция қилганлиги учун оғошлантирилади ёки жарима солинади, фуқаролар ҳам ҳавонини муҳофаза қилиш қонунчилигини бузганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Маъмурий ҳуқуқбузарликка қарши муваффақиятли курашишга жумладан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида ҳам, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда атроф-муҳит, тарихий ва маданий ёдгорликларини муҳофаза қилиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликларга бағишланган махсус боб бор. Мазкур бобнинг 65-моддасида ерлардан хўжасизларча фойдаланиш учун алоҳида жавобгарлик белгиланган.

Хуллас, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг 1-моддасида “Ушбу Кодекс қоидалари мазкур Кодексга киритилмаган қонун ҳужжатларида содир этганлик учун жавобгарлик назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликларга ҳам тааллуқлидир”¹⁵ деб кўрсатилган.

Фуқаровий - ҳуқуқий жавобгарлик - табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигига хос бўлган жавобгарликнинг алоҳида тури бўлиб, унинг аҳамияти кейинги вақтларда кескин ортиб кетди. Келгусида эса янада кучайиш эҳтимоли бор. Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг бевосита мақсади фуқаролик ҳуқуқий бузилишларнинг умуман ва хусусан олдини олиш ҳамда бундай бузилишлар натижасида етказиладиган зарарни ундириб олишдир.

Ёр, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун фуқаровий жавобгарликнинг муҳим хусусияти моддий зарарни тўлаш учун даъват

қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъект тўғрисидаги масаладир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида қайд этилганидек, “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умумийлик бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир”. Барча табиат объектлари фуқаролар тасарруфидан чиқарилган. Атроф-муҳитга зарар етказилганда, одатда, кўпроқ давлат зарар кўрувчи томон ҳисобланади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш идораларига атроф-муҳитга уни ифлослантириш оқибатида етказилган зарарни ундириб олиш учун даъво қилиш ҳуқуқи берилди.

Ушбу мулкнинг эгаси давлат, ўзининг ушбу мулкка бўлган ҳуқуқини табиатни муҳофаза қилиш идораларига бериб, улар эса бевосита қонуннинг кучи асосида бу ҳуқуқларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 2-моддасида таъкидланганидек “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”.

Шунингдек, Конституциянинг 50-моддасида “Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар”, деб ҳам ёзиб қўйилган. Акс ҳолда улар қонун олдида жавоб берадилар. Чунки атроф муҳит ва табиат бойликлари ҳотамтойнинг сирли хазинаси эмас. Агар табиат асраб-авайланмас, унга эҳтиёткорона муносабатда бўлинмас экан, табиат кишилардан аёвсиз ўч олади. Бу хатоликлар эса келажак авлодлар олдидаги кечирилмас гуноҳлардан биридир.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 34-49 ва 50 - моддаларида табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тўлаш билан биргаликда табиатни муҳофаза қилиш қонуларини бузиш оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун мажбурийги ҳамда табиатни муҳофаза қилиш қонуларини бузганлик учун иқтисодий жавобгарлик ҳам қайд этилган. Демак, ҳар бир

фуқаро табиатдан оқилона фойдаланиши билан бир қаторда унда фойдаланиши қондаларини бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарликка ҳам тортилганини унутмаслик керак. Бу эса Ўзбекистон Республикасининг бу катта мураккаб муаммосининг иккита алоқадор қонуни ва кодексларида ўз ифодасини топган.

Жинойт жавобгарлик. Атроф муҳитни жиноят-ҳуқуқий муҳофазаси масалалари қатор илмий тадқиқотларда етарли даражада батафсил кўриб чиқилган. Шунинг учун ҳам қуйида бу катта мураккаб муаммонинг фақат иккита алоқадор томонларига ер, сув ва ҳавони ифлослантирганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи жиноят-ҳуқуқий меъёрларини таърифлаш ва уларини такомиллаштириш йўллари ҳақида тўхталамиз.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг XIV бўлидаги “Экология соҳасидаги жиноятлар” бўлимида сув ва ҳавони ифлослантиргани учун жавобгарликни назарда тутувчи нормалар мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини ҳамда “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунини ҳам ер, сув ва ҳавони ифлослантирганлик, табиатни муҳофаза қилишга доир қонуларни бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Масалан, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 47, 48-моддаси, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 193-, 194-, 195-, 196- ва бошқа моддалари фикримизнинг далилидир. Унда табиатни муҳофаза қилишга доир қонуларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, жиноий ва бошқа йўсинидаги жавобгарликка тортиш билан жазо белгиланган турлари қайд этилган.

Атроф муҳитни ифлослантиришда айбдорларга нисбатан маъмурий ва фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 194-моддасида атроф табиий муҳитининг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасдан яшириш ёки бузиб кўрсатиш ҳақида “Махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан зарарли экологик оқибатларни келтириб чиқарган ҳалокатлар ёки атроф табиий муҳитининг радиациявий,

кимёвий, бактериявий инфлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиги, тирик табиат учун хавfli бўлган бошқача тарзда инфлосланганлиги ҳақидаги ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотларни қасддан яширилиши ёки бузиб тақдим этилиши аҳолининг оммавий касаллалиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки баллиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилини ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ушша қилмишлар одам ўлишига сабаб бўлса, - уч ойдан олти ойгача қamoқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилини билан жазоланади”, деб қайд этилган.

Ўзбекистон Жиноят Кодексининг 203-моддасида сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш учун жавобгарликни белгиловчи норма назарда тутилган. Сув объектларини инфлослантириш ва камайитириб юбориш учун махсус маъмурий жавобгарлик ҳам белгиланган. Республиканинг жиноятчиликка қарши қонуinchлиги ер ва сувларини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг чиқиндилари ва оқава сувлари билан инфлослантирилганлиги учун жавобгарликни белгилаш билан бирга фуқароларга ва мансабдор шахслар зиммасига масъулият ҳам юклайди.

Бироқ, Ўзбекистонга чегарадош бўлган давлатларининг жиноят кодексларининг атроф-муҳитни инфлослантирилганлиги учун жавобгарликни назарда тутувчи моддаларини тақдосланганимизда ер, сув ва ҳавонини инфлослантирилганлигининг ҳар хил турлари учун жавобгарлик умуман кўзда тутилмаган. Бундай тафовутларга чек қўйиш мақсадида атроф-муҳитни инфлослантирилганлиги учун жавобгарлик тўғрисида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида бу борада ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги қонунини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ушн қабул қилини, бизнинг фикримизча, ҳамдўстлик мамлакатлари ҳудудларида табиатни инфлосланганлигига қарши кураш

нинг кучайтирилишига ёрдам берар, амалий ишларни муштараклик билан рўёбга чиқариш мумкин бўларди. Чунки фақат Ўзбекистон Республикасининг ўзида табиатни муҳофаза қилиш ҳаракати табиатдан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланса-ю, унга ёнма-ён бўлган Тожикистон, Қирғизистон каби қўшни давлатларда табиатдан фойдаланиш қонунлари бемалол бузилаверса, сувимиз ҳам, ҳавомиз ҳам ифлосланаверади. Демак, она сайёрани муҳофаза қилиш, унинг бойликларидан асраб-авайлаб фойдаланиш ҳамма давлатлар аҳолисининг вазифасидир.

Олинган маълумотларнинг ишончлилиги ва тўғрилигини таъминлаш мақсадида кўн капаллик принциpidан фойдаланилади, унга мувофиқ бир турдаги ёки ўзаро боғлиқ маълумотларни олинган турли органлар томонидан таъминланади. Фақат ҳужжат маълумотларинигина эмас, балки табиатни муҳофаза қилиш фаолиятига дахлдор шахсларнинг фикрларини ҳам ўрганиш зарурлиги шундай тасаввурлар тақозосидир. Шу билан объектив ва субъектив ахборотларнинг уйғунлашувига эришилиб, уларни жамлаган ҳолда олинган бири-бирини тўлдиришда ва аниқлаштиришда ва бир вақтнинг ўзида тегишли маълумотларни ўзаро назорат қилиш учун восита бўлади. Материалларни тўплаш ва тартибга солиш жараёнида муддат тўғрисида илмий тасаввурлар ҳамда тавсиялар ҳам ҳисобга олиниб, улар ахборотни олиш усуллари ва йўллари ҳамда баҳолашни тадқиқ қилиш билан қамраб олиши керак.

Ҳуқуқ бузишнинг ҳолатига тўғри баҳо беришда ва айниқса, уларни содир этилиш сабабларини, табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузишни салбий ҳодисалар билан мустақам алоқасини ҳисобга олиш жиддий аҳамиятга эгадир.

Ёр, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар бузилишининг умумий ҳолатини таҳлил қилиб, ҳозирги вақтда уларга хос бўлган қўйидаги жараёнларини ажратиш зарур.

Биринчидан, ёр, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бузилишининг сони ортиб бораётган жараёнини. Прокурорлик назорати статистикасида ҳисобга олинаётган

асосий кўрсаткичлар бу борада каттагина ўзгаришларни ҳисобга олмасанда, шунга қарамасдан табиий муҳитнинг аҳоли тўғрисидаги маълумотлар шундан далилат бермоқдаки, экологик бузилишлар доирасининг кенгайиши жараёни бормоқда. Айтиш керакки, ҳуқуқ бузишларини аниқлаш ер, сув ва ҳавонинг ҳолати юзасидан амалдаги назорат тизимининг такомиллашмаганлиги сабабли сурункали равишда юз бермоқда. Масалан, тунроқда айрим кимёвий элементларнинг миқдорини назорат қилиш фақатгина шаҳарларнинг четларидагина олиб борилиб, уларда рангли ва қора металлургия корхоналари жойлашган, шунингдек, нефтни қайта ишлаш корхоналари бор айрим ҳудудларда ҳам бундай ишлар олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг фақатгина 9 та шаҳарларида ҳавонинг ифлосланиши бўйича доимий кузатишлар олиб борилади, ҳоло. Бунинг учун атроф-муҳитни ифлослантيرувчи ҳамма манбаларида ҳам табиатни муҳофаза қилиш қурilmалари ва назорат воситалари билан таъминланмаган. Масалан, бугунги кунда Фарғона шаҳри ва Тошлоқ туманидаги қониқарсиз экологик вазиятнинг талаб даражасида эмаслиги сир эмас. Фарғона шаҳрида, айниқса, Қирғули шаҳарчаси билан Тошлоқ туманида экологик вазият жуда кескинлигича қолмоқда. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши даражаси айрим кўрсаткичлар бўйича амалдаги меъёрлардан анчагина ортиқдир. Фенол, олтингугурт оксиди, азот оксиди, шунингдек, бошқа зарарли моддаларнинг ҳавода тўпланиши йўл қўйишнинг мумкин бўлган даражадан 3-4 баравар ортиб кетди.

Чунончи, Тошлоқ туманида атмосфера ҳавоси таркибида олтингугурт оксиди миқдори 1993 йилнинг июнь ойида тўпланишининг мумкин бўлган даражасидан 4 баравар, июлда ва августда 2,8-2,4 баравар ортиқ бўлган, фенол эса тўпланишининг йўл қўйиши мумкин бўлган даражасида кўзда тутилганидан июнда 1,7 ва июлда 1,3 баравар ортиб кетган. 1996 йилда ҳавода олтингугурт миқдори 57,448 баравар, фенол 0,03 баравар ортиб кетган.

Фарғона шахрида атмосфера ҳавосига зарарли моддаларни чиқариб ташлаш йилига 236 минг тоннага боряпти, шу жумладан, муқим манбалардан 116 минг, кўчма манбалардан 129 минг тонна зарарли модда ҳавони ифлослантarmoқда. Биргина Қиргули шаҳарчасидаги саноат корхоналарининг ўзи атмосферага 100 минг тоннадан зиёд зарарли моддаларни чиқариб турибди. Бу – шаҳардаги барча саноат корхоналари атмосферани ифлослантираётган чиқиндилар ҳажмининг 90 фоизидан ҳам кўпроғини ташкил этади.

Нефтни қайта ишлаш заводи йилига 52.9 минг тонна, иссиқлик электр маркази 37.3 минг тонна, “Азот” ишлаб чиқариш бирлашмаси эса йилига 10.1 минг тонна чиқиндини соф ҳавога “ҳадя” этаётганлиги кечирилмас ҳолдир.

Фарғона нефтни қайта ишлаш ишлаб чиқариш бирлашмасининг нефтни қайта ишлаш заводида чиқинди чиқариш манбаларининг чангтутқич воситалари билан таъминлашганлик даражаси атига 2.5 фоизга боради, холос. Фарғона шахри бўйича эса бу кўрсаткич ўртача 64.5 фоизни ташкил қилади. Углеводород чиқитларидан тўлиқ фойдаланиш ҳамда тутаб, буруқсиб ётган машғалаларни бартараф этишга мос газ ажратиш олувчи қурилма барпо этиш масаласи кўндан буён ижобий ҳал этилмай келинmoқда. Ана шу корхонанинг, қолаверса, қурилиш ва таъминот ташкилотларининг айби билан кокс газларини махсус тозалаш блоки қурилиши пайсалга солиб келинmoқда.

“Фарғонанефторгсинтез” ишлаб чиқариш бирлашмаси ер ости сувларининг нефт маҳсулотлари билан булғанишига йўл қўйган. Нефтли доғлар сатҳи 1.5 квадраткилометр масофани эгаллаб ётибди. Бу нефт кўлидаги нефт маҳсулотлари 1.1 миллион м.3 ҳажмини, массаси 821.1 минг тоннани ташкил этади, нефт қатламининг қалинлиги эса уч метргача этади.

Бу ўз навбатида Тошлоқ тумани аҳолисининг тоза ичимлик суви билан таъминлашни қиштин аҳволга солиб қўймоқда. Агар аҳвол шундай давом этаверса, бир неча йилдан кейин нефт маҳсулотлари шағал-тош қазиб олинадиган конлардаги сувга ҳам сизиб ўтиши мумкин. Ер ости ичимлик сувла-

рининг нефт маҳсулотлари билан ифлосланишидаги куюқлик ҳозирги вақтда литрига 0.4 дан ва 2.9 миллиграмгача бормоқда. Ваҳоланки, давлат андозасига кўра ичимлик сув таркибида нефт маҳсулотлари бўлишига асло йўл қўйиш мумкин эмас. Фарғона иссиқлик электр марказида атмосферага зарарли моддаларни чиқариб ташлашни камайтириш йўлида ҳеч нарса қилинмапти ҳисоб. Натижада 1989 йилда бундай моддаларнинг ҳажми 3000 тоннага кўнайти. Бу кўрсаткич 1996 йилда ҳаракатланувчи манбалар томонидан 117.87 тонна, муқим жойлашган манбалар томонидан 98.95 тонна шикил этмоқда. Иссиқлик электр марказидан зарарли моддаларни чиқариб ташлашнинг йўл қўйиш мумкин бўлган меъёрлари белгилаб қўйилмаган ва уларнинг дастури ҳам йўқ.

Фарғона иссиқлик маркази тозаламай атрофга чиқариб ташлаётган оқова сувлари йилига 586 минг кубметрга боради. Оқавалар таркибида нефт маҳсулотларининг бўлиши йўл қўйиш мумкин бўлган даражадан 44, қалқиб чиқувчи моддалар 24, хлоридлар 3 мартага қадар ортиб кетган. Фарғона иссиқлик электр маркази сизиб ўтишга қарши қопламаси бўлмаган култепалар орқали ҳам ер ости сувларини булғамоқда.

“Азот” ишлаб чиқариш бирлашмаси Жанубий Фарғона қаналига йилига 8 миллион кубметрдан ҳам кўпроқ ҳажмда ифлосланган оқова сув ташламоқда. Оқавалар таркибида нефт маҳсулотлари йўл қўйиш мумкин бўлган даражадан 80 марта, амонийли азот 8, нитрат азоти эса 20 мартага қадар ортиб кетган.

Бугунги кунда Оҳангарон, Олмалиқ ва Ангрен шаҳарларида ҳам атмосфера ҳавосига турли чиқиндилар чиқариш 2-2.5 бараварга ортиб кетганлиги сир эмас. Олмалиқ кимё заводидан чиқаётган чиқиндилар эса 45 миллион тоннадан ортиб кетди. Ангрен электр станциясидан чиқаётган чиқинди ва захарли моддалар ҳам кишилар саломатлигига хавф солмоқда. Шунингдек, Тошкент вилоятининг Чирчиқ, Янгийўл шаҳарлари, Бўстонлик ҳудудидаги экологик аҳвол ҳам шу кун-

нинг талаби даражасида эмас. Бу жойларда “Электрокимё-саноат”, “Ўзбекхимман”, “Чирчиққинилоқман”, “Қапролак-там” заводлари мунтазам равишда атроф-муҳитни ифлос-лантирувчи манбалар ҳисобланади. Улардан чиқаётган турли захарли моддалар ва чиқиндилар сув ва ҳавони ифлослан-тирмоқда. Бу борада Тошкент ГРЭСининг ҳам “ҳиссаи” чакки эмас.

Иккинчидан, юқоридаги каби қонуنبўзувчиликнинг хав-флиниги тобора ортиб бормоқда. Ер, сув ва ҳавони ифлослан-тиришнинг манбалари ўзларининг техникавий имкониятла-ри туфайли табиатга жиддий зарар етказишлари мумкин. Иқтисодий фаолиятнинг техникавий қуролланишини кучайти-риш экологик тадқиқотлар иқтисодий эҳтимоллигини ошира-ди. Бундай ҳол юз бермаслиги учун табиатни муҳофаза қилиш талабларини бажаришга эътиборни кучайтириш талаб қили-нади. Шу билан бир вақтда, бу талабга жуда кўп ҳолларда риоя қилинмайди. Тошкент вилоятидаги кўчки, Миңбулоқ нефть кони отилиб чиққан пайтдаги ҳодисалар бунга мисол бўла олади.

Учинчидан, ҳуқуқбузарлик таркибида ўзгартишлар юз бермоқда. Ўз аломатларига кўра жинойт қаторига қўшилди-ган қонушларни бузиш миқдори ортиб бормоқда. Қолаверса, хорижий давлатлар ва кўшини республикалардан мамлакатим-изга турли йўللар билан кириб келишга уришаётган иллати қора гуруҳлар ҳам қонунчилигимизни бузишга уришмоқдаларга таҳдид солмоқда. Бундай ҳолатда прокуратура органларининг ўз ишларини қайғитиб кўриб чиқишлари тақозо этилади.

Яна шундай қонуният ҳам аниқландики, қонун чиқарувчи орган зарар етказиш эҳтимоли бор бўлган қилмишни жиной-ят таркибига киритган бўлса ҳам Ўзбекистон Республикаси-нинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 60-моддаси бўйича маъмурий жавобгарликка, одатда, айбдорлар аниқ етказилган зарар мавжуд бўлсагина тортилшилади. Яна бир ҳолат борки, ер, сув ва ҳавони ифлослантириш ҳолатари-нинг кенг тарқалганлигига қарамасдан, айтилган ҳаракатлар учун жавобгарликни белгиловчи нормалар етарли даражада

инлаб чиқилган бўлсада, суд амалиётида жиноий жавобгарликка тортиш жуда ҳам озгинани ташкил қилиб турибди. Холбуки, табиат муҳофазаси ҳақидаги қонуларни бузиш билан боғлиқ жиноятлар энг оғир жиноят деб баҳолашнинг керак. Бонси оддий тарздаги жиноятлар ортиб кетса 2-3 нафар кишига моддий ва маънавий зарар етказиши мумкин. лекин табиат олдидagi жиноят бутун инсониятга зарар етказадн, келажак авлодлар ҳаёти учун хавф туғдиради.

Кўриб чиқилаётган ҳуқуқбузарликларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларнинг оқибатлари конкрет табиий объектнинг ўзигагина тутанмайди. Аҳоли истиқомат қилаётган барча муҳитга ёйилади, табиатнинг бошқа объектларига салбий таъсир кўрсатади. Прокурорлик назорати нўнган назаридан ғайриқонуний ҳаракатлар ншмада ифодаланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳуқуқбузинишнинг тавсифи учун янги аҳамиятга эга. Одатда улар атроф- муҳитни ифлослантиришнинг икки усули билан боғлиқдир. Уларнинг биттаси учун бир мартаба, аммо оғир оқибатнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлса, бошқа ҳолда эса ҳуқуқ бузишлар узоқ давом эттиш хусусиятига эга бўлади. Шунга мувофиқ зарарли моддаларни чиқариб ташлашлари бир марталик (улар бир варакайлик) дейилади ва давом эттирувчиларга бўлиши мумкин. Бир марталик (бир варакайлик) чиқариб ташлашлар одатда нисбатан узоқ вақт давом этмасдан ғайриқонуний ҳаракат аниқ ифодаланган, боғлангани ва тамом бўлиши вақтига эга бўлади. Ишни тадқиқ қилиш давомидаги воқеаларнинг асосий қисмини шундай ҳаракатлар ташкил қилади.

Бошқа ҳолларда эса қонун бузишлар узоқ давом этган. Шу нарса аниқки, бу рақамлар айғиб ўтишган қонунсиз ҳаракатларнинг ҳақиқий нисбатини ифодаламайди, албатта. Улар фақатгина аниқлашнинг турлича имкониятларини белгилайди, холос. Бир варакайлик чиқариб ташлашларининг оқибатлари одатда, дарҳол сезилади ва етказиладинг зарар кўн ҳолларда жуда ҳам катта бўлади. Шунинг учун ҳам улар ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат идораларининг эътиборини дарҳол жалб этади. Шу билан бир вақтда узоқ вақт

давом этган чиқариб ташлашларга унча эътибор қилинмайди, оқибат натижада улар келтирадиган зарар жуда ҳам жиддийлашаверади.

Кўриб чиқиладиган ҳуқуқбузишлар тавсифининг ўзига хос белгиси, уларнинг юксак ижтимоий хавфлилигини яққол кўрсатувчи ҳол-бу улар етказадиган зарардир. Ҳуқуқий амалиётда экологик ҳуқуқбузишлар оқибатида келиб чиқадиган бир-бирлари билан боғлиқ бўлган иқтисодий ва экологик зарарни ажратишни тақазо этган.

Иқтисодий зарар табиатдан фойдаланувчига, унинг мулкига, унинг аниқ ҳамда эҳтимол тутилдиган даромадига етказилади. Иқтисодий зарарнинг мазмунини ўтказилган тадқиқотларнинг натижаларидан келиб чиқиб, одамларнинг касалланиши, ҳайвонларнинг касалланиши ва ҳалок бўлиши, қишлоқ хўжалик экиплари, ўрмонларнинг побуд бўлиши, ер, сув ҳавзаларининг ифлосланиши оқибатидан ва бузилиш ҳолатларини қайта тиклаш учун сарф-харажатлар, ер, сув ва ҳаво ифлосланганида табиатдан фойдалана олиши реал бўлган даромаднинг ололмаганлиги оқибатидаги зарар каби турларга бўлиш мумкин. Кўриб чиқиладиган ҳуқуқбузишларнинг ўзига хос хусусияти унинг жамиятга жуда катта зарар етказадиганлигидир. Атроф-муҳитни ифлослаштиришдан кўриладиган жуда катта моддий зарар Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси томонидан ўтказилган текшириш натижасидан кўриниб турибди. 1995 йили Республика Прокуратураси томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузилиш ҳолларини аниқланиши бўйича 2810 та иш кўрилган. Булар орасида тозаланмаган сапоат чиқиндилари ва заҳарли химикатларни балиқчилик сув хўжалиги сув ҳавзаларига, аҳоли истеъмол қиладиган сув манбаларига етказилган зарарни корхоналар, муассасалар ва танкилотлардан ундириб олиш тўғрисидаги даъволар салмоқлидир.

Экологик зарар, одатда, кўринмайдиган, бироқ табиат ресурслари, одамларнинг саломатлиги, экологик мувозанатни бузилиши каби кўринишларда аниқ бор нарсалардир. Бундай зарарни нол билан қоплаш анча мураккаб бўлиб, аммо у

жавобгарликнинг бошқа турини (жиной - маъмурий) қўл-
лашда ҳисобга олиниши керак.

Тадқиқ қилинаётган ҳуқуқбузишларнинг тавсифи тўғри-
сида янада батафсилроқ тасаввурга эга бўлиш учун уларнинг
айрим турларига мансуб бўлган маълумотлари жиддий аҳа-
миятга эгадир. Тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда
уларнинг энг асосийларини таҳлил қилиб кўрамиз.

**Ерни ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги
қонунларнинг бузилиши.** Улар сўнгги йилларда кенг тар-
қалганлиги туфайли алоҳида аҳамият касб этади. Ифлос-
лантиришнинг манбаи бўлиб саноат ва қишлоқ хўжалиги
каби, шунингдек бошқа корхоналарни ҳам қамраб олди.
Бунинг устига тупроқни фақатгина оқова сувларгина ифлос-
ланишга олиб келмасдан, балки атмосферага чиқариб юбо-
риладиган захарли моддалар ҳам зарарлантирган.

Металлургия ва тоғ кончилиги саноати кўп бўлган жойлар-
да ернинг ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун-
лар бузилишининг кенг тарқалиши табиий хусусиятга эга-
дир. Олиб борилган мазкур тадқиқотлар бундай туманларда
марганец, никель, хром билан юқори даражада ифлосланган-
лигини кўрсатди. Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати ҳам
ана шундай манбалардан ҳисобланади. Бу ердан чиқарила-
ётган чиқиндилар муттасил равишда тупроқ, ер ости, ер усти
сувларни ва атмосферани ифлослантирмоқда.

Қишлоқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган ерларни муҳо-
фаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилаётгандаги ай-
ниқса жиддий ташвиш туғдирмоқда. Ўзбекистон Республи-
касида экин экиладиган ер майдони аҳоли жон бошига 0.026
гектарни ташкил этади. Бу унча катта рақам эмас, албатта.
Бунда тупроқни зарарлантиришнинг асосий сабабларидан
бири захарли моддалар билан ифлослантиришдир. Хуллас,
жуда катта миқдордаги ер захарли ва кимёвий моддалар
билан ифлосланган. Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати,
Маржонбулоқ, Оҳангарон, Зармитондаги оғир саноат
объектлари ана шундай манбалардан ҳисобланади.

Юқоридаги вазиятни ҳисобга олган Ўзбекистон Республи-

каси Прокуратураси органлари бу соҳадаги қонунчилик, ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлаш борасидаги иш самарасини оширишнинг асосий шартларидан бири ҳақиқий аҳволий қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентини Фармонларини бажарини ҳолатини, жинойятчилик динамикасининг таркибинини аниқ кўрсатиши ва статистик ҳисоботларини тўғри юритиш ҳамда улардан амалий масалаларини ҳал этишида оқилона фойдаланишига ҳаракат қилмоқдалар.

1.4. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузиш оқибатлари

Тоза сув муаммоси сўнгги йилларда уни истеъмол қилиш кескин ортиб кетгани билан сезиларли даражада яқиндирганидир. Биргина XX асрнинг 80-йилларида сувдан фойдаланиш 10 мартага кўнайдди. Шу билан бирга сувни инфлаштирувчи маъбаларнинг сони ҳам ортиди. Биргина шу аҳволнинг ўзи сувни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг талабларига қатъий риоя қилиниши тақозо этади. Шунга қарамасдан уларни бузиш ҳоллари кенг тус олган. Сувни муҳофаза қилиш қондаларига риоя этмаслик оқибатида бутун-бутун ҳудудлар сув танқислигини сезмоқда. Бундай ҳудудлар жумласига Қўрақалноғистон Республикаси, Фарғона вилоятидаги Тошлоқ тумани, Навоий, қарини ва Мўборак шаҳарлари кирди.

1996 йилда 659 киши сувдан фойдаланиш қондаларини бузганини учун маъмурий жавобгарликка тортилган. Бу, 1995 йилга нисбатан 1968 нафар мансабдор шахсларга нисбатан кам маъмурий чора кўрилади, 6 киши мукофотдан маҳрум қилинди. Ўзбекистон Республикаси Қўшмоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотига кўра сувдан фойдаланиш қондаларини қўпол бузишлар, жумладан, сув маъбаларини инфлаштириш кейинги йилларда камайиб бормоқда. Масалан, 1995 йилда бу соҳада 2627 киши маъмурий жавобгарликка тортилган бўлса, 1996 йилда сувдан фойдаланиш қондаларини бузган 659 киши маъмурий жавобгарликка тортилган.

Республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги Ўзбекистон Республикаси

публикасиининг “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги қонунига мувофиқ санитария-эпидемиология маркази идоралари томонидан 1995 йилда сувни инфлолантсизлаштириш учун 421 нафар фуқаро маъмурий жавобгарликка тортилган. 8 шахснинг ҳужжатлари жиноий жавобгарликка тортиш учун берилган. Шаҳар ва туман прокурорлари ҳокимият қошидаги маъмурий комиссияларга эса 581 кишига нисбатан чора кўриш учун материаллар топширилган. Корхона, цех ва агрегатларининг ишини тўхтатиб қўйиш ҳақида 225 та қарор қабул қилинган.

Қўнғина корхоналарида тозаланимаган чиқиндиларни бир марга ва сурункали чиқариб ташлаш одат тусига кириб қолган. Тозаланиш ишлотларидан фойдаланишни назорат қилиш ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Масалан, Озмалиқ мисини қайта ишлаш фабрикаси тўғрисидаги қўнғинининг натижасида кўн мисдорда ишлаб чиқариш чиқиндилари дарёга келиб тушган, бунинг оқибатида балиқчилик хўжалиги 1996 йилда 2 миллион сўмдан зиёд зарар кўрган.

Самарқанд тумани матлубот жамиятининг ишлаб чиқариш комбинати тозаланиш ишлотсиз ишга туширилган, натижада лимонад цехидан чиқариш оқиндилар қишлоқ хўжалик экинзорларига оқизиб юборилган. Сўнгги йилларда қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан сув тўғрисидаги қонуниларни бузиш ҳолатлари ҳаддан ортиқча кўпайиб кетмоқда. Шунинг учун республика прокуратура органлари назоратни тобора кучайтирмоқлари даркор. Ана шунида нутқисодиётимизнинг юксалишига салмоқли улуш қўшган бўламиз.

2-БОБ. ЕР, СУВ ВА ХАВОНИ ИФЛОСЛАНИШДАН МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЛАРНИНГ ИЖРОСИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШДА ПРОКУРОР ФАОЛИЯТИДАГИ МУАММОЛАР

2.1 Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилишдаги қонунларнинг ижроси тўғрисидаги прокурорнинг назорати ҳамда меъёри

Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижроси юзасидан прокурор назорати ҳуқуқий муҳофаза қилиш фаолияти соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Назорат фаолиятининг мазмуни ва ҳажминин, унинг вазифаларини тушуниш, прокурор олдида турган назорат мақсадларига эришини воситаларини аниқлаш, унинг ҳал этилишига боғлиқдир. Зеро, ҳуқуқий давлатнинг асосларини адолатли ва ҳар томонлама устувор қонунлар белгилайди.

Тадқиқотнинг прокурорлик назоратида умумий назоратнинг предмети ва меъёри тушунчаси катта ўрни тутади. Қўпгина муаллифларнинг ишлари ҳам шу масалага бағишланган. Шунга қарамаздан улар тўғрисидаги масала шу қунга қадар энг долзарб ва мунозарали бўлиб қолмоқдаки, бу тўғрида қўйида батафсил сўз юритамиз.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижроси юзасидан прокурорлик назорати ва меъёри тушунчасининг мазмунини аниқлаш учун бизнинг фикримизча, энг муҳим ҳуқуқ муҳофазасининг умумий тизимида прокурорлик назоратининг тутган ўрнини тадқиқ қилишдир. Бу тизимнинг белгилари қўйидагича:

а) тегишли объектларда қонунчиликни таъминлаш зиммасига юклатилган корхона, муассаса, ташкилотнинг мажбурияти,

б) қонунга итбат қилиш юзасидан жамоатчилик назорати вазифалари қаторига киритилган ҳар бир корхона, ҳар бир муассаса ва ташкилотда мавжуд жамоатчи бирлашмалари,

в) корхона, муассаса ва ташкилотларни боиқаришда меҳнат жамоаларининг аҳамиятини қўзғатириш тўғрисида қонун қабул қилинганидан сўнг унинг аъзолари томонидан қонун бузилишига қарши фаол курашни зарур бўлган қўйидаги.

г) муассасага қарашли объектларда қонуларнинг ижросини назорат қилувчи муассасалараро назорат органлари,

д) ҳуқуқ-тартиботнинг аниқ соҳасини ташкил этувчи муассасадан ташқари назорат идоралари,

е) ўз ҳудудларида қонуннинг ижросини назорат қилувчи ҳокимликлар ва уларнинг ижрочи ва фармойиш берувчи идоралари,

ж) қонуннинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши юзасидан умумий назорат қилиш зиммаларига юклатилган прокуратура органлари ҳисобланади.

Прокурор умумий назоратни амалга ошира бориб, назоратчилик фаолияти қаратилган объектларга инебаган фақатгина назорат ҳаракатини амалга оширмастан, ўзининг назорат вазифаларига мунтазам равишда ёндашиши, яъни тизимнинг санаб ўтилган ҳар бир белгисиз фаол ишланшга эришиши ва текширишлар таъсирчанлигини таъминлаш учун ўзининг ҳуқуқ муҳофаза фаолиятини такомиллаштириши. бунда прокурор томонидан қўшимча даъватларни кутмасликка эришиши керак.

Ҳозирги вақтда умумий назоратнинг бундай ўрни янада ёрқинроқ намоён бўлиши шарт.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрдаги "Прокуратура тўғрисида" ги қонуннинг 2-модасида таъкидланганидек, қонулар ижроси устидан амалга ошириладиган прокурорлик назоратининг мақсад ва вазифалари "Прокуратура идораларининг фаолияти қонуннинг устуқлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан мустаҳкамланган инсон ва фуқаронинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тўзимини, сиёсий ва иқтисодий тизимларни, миллий гуруҳлар ва ҳудуд

дий тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир”.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар ўз фаолиятларини қўидаги йўналишларда амалга оширадилар: инсон ва фуқароларни ижтимоий, шўтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни олиб бориш;

...барча идоралар, корхоналар, муассасалар, танкилотлар мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларни ижро этилишини назорат қилиш (умумий назорат);

жиноятчиликка қарши курашувчи идораларнинг қонунларини ижро этишларини назорат қилиш ва уларнинг қонунларни қўллашга доир фаолиятини мувофиқлаштириш;

судларда жиноий ишлар кўриб чиқилишида давлат айбловини қўллаб-қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик низоларини кўриб чиқишда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш;

ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш жойларида, жиноий жазолар ва бошқа жиноят ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этиш вақтида қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш;

Қўролли Кучларда қонунларга риоя этилишини назорат қилиш, жиноятлар юзасидан тергов олиб бориш, жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш;

қонунчиликни такомиллаштириш ва қонунларни тарғиб қилишда қатнашишдан иборат фаолиятни амалга оширадилар¹⁶.

Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини ижро этиш юзасидан прокурорлик назоратига нисбатан қўлланилганда, назоратнинг ўрни барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, танкилотлар, бирланмалар, ҳарбий қисмлар, жамоат танкилотлари, партиялар ва ҳаракатлар, мансабдор

шахслар ва фуқаролар томонидан табиатдан фойдаланиш ва табиат ресурсларини муҳофаза қилиш борасида юқорида айтилган қонуларни аниқ ва бир хилда бажарилиши юзасидан назоратни амалга оширишдир. Бунда шундай назоратни амалга ошириш керакки, у қонуларни аниқ ва бир хил бажарилишини таъминлаш билан бир вақтда, табиатни муҳофаза қилиш доирасида амал қилаётган ҳуқуқ муҳофазаси фаолиятининг барча ҳуқуқ муҳофазаси белгиларининг тизими сифатига фаол таъсир кўраётганини ҳам зарур.

Прокурор назорати аҳамиятининг таҳлили назорат умумий назоратга хос бўлган белгиларини ҳамда хусусан, ер, сув ҳавзаларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларининг бажарилиши юзасидан назорат предмети аниқлаш учун ёндошни имконини беради.

Умумий назорат предметиинг маълум бўлган таърифларининг таҳлили бу масала бўйича турли олимларининг фикрлари сезиларли даражада бир-бирига қарама-қарши эканлигини кўрсатмоқда.

Прокуратура назорати. Бу масалада шу найтгача олимлар ва тадқиқотчилар турли фикрларни билдириб келдилар. Лекин прокурор назорати ҳақида Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунидагидек аниқ ва равиан қилиб ифодаланмаган.

Ҳунончи, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 23-моддасида назорат предметиининг таърифи қуйидагича қилиб ифодалаб берилган: “қуйидагилар назорат предметиға кирди:

барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар, ҳарбий қисмлар, жамоат ташкилотлари, партиялар ва ҳаракатлар, мансабдор шахслар қонуларини бажараётганлиги, шунингдек улар чиқараётган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонуларига мувофиқлиги;

шахсининг дахлсизлиги тўғрисидаги, фуқароларининг яқини-

монӣ-иқтисодий, сийёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги, уларнинг шайни ва қадр-қимматиши муҳофаза қилини (баширтин ушбу ҳуқуқларини муҳофаза этишининг ўзга тартибни кўзда тутилмаган бўлса) тўғрисидаги қонуиларга риоя этилишини;

иқтисодий муносабатларга, атроф муҳитини муҳофаза қилини ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонуиларга риоя этилини;

фуқароларининг қонуиларга риоя этилиларни.

Прокурор аралашувини талаб қиладиган қонун бузиллини ҳоллари ҳақида аризалар ёки бошиқа маълумотлар туниганда, шунингдек, етарли асослари бўлганда ўз танаббусин билан ҳам қонуилар ижросининг текширувлари ўтказилади. Прокурорининг бевосита хўжалик ва бошиқа турдаги фаолиятга аралашувига, шунингдек, идоравий бошиқарув ва назорат органлар фаолиятини амалга оширишига йўл қўйилмайди”.

Бу гаилар Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида” ги қонунининг 24-моддасида қайд этилган прокурорининг қўйидаги ваколатларига мос келади:

“Прокурор ўз ваколати доирасида назоратни амалга ошириш чоғида:

-хизмат гувоҳномасини кўрсатиб, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг, тобеллигидан, кзмга қабалили эканлигидан ва мулкчиликнинг шаклидан қатъи назар, муассасалар, корхоналар, танкилотлар ва бирлашмаларининг, ҳарбий қисмлар, жамоат бирлашмаларининг ҳудуди ва биноларига монеликсиз киришига, хужжатлар ва материалларни олиб кўришига;

-текширини учун зарур бўладиган қарорлар, фармойишлар, йўриқномалар, буйруқлар ва бошиқа хужжатларини талаб қилиб олишига, қонунийликнинг аҳволи тўғрисида ва уни таъминлашига доир чора-тадбирлар ҳақида маълумотларини олишига;

-давлат идоралари, ҳарбий қисмларининг раҳбарлари ва мансабдор шахслардан ўз назоратни остидаги ҳамда ўз бўйсунивидаги корхоналар, муассасалар, танкилотлар фаолиятини

текширини ва тафтини этичини, текширишлар, идоравий ва пидоравий экспертизалар ўтказиш учун мутахассислар ажратилиши талаб қилинига;

-мансабдор шахслар ва фуқароларни чақиртириб, улардан қонунлар бузилганлигига доир оғзаки ёки ёзма тушунтиришлар талаб қилинига ҳақлидир.

Қонун бузилганлиги аниқланган тақдирда прокурор ва унинг ўринбосари ўз ваколатлари доирасида:

вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг, муассасаларининг, корхоналар ва ташкилотлар, ҳокимлар, ҳарбий қисмлар ва жамоат бирланмалари ҳужжатларига, шунингдек мансабдор шахсларининг қарорлари ва хатти-ҳаракатларига нисбатан протест келтиришига;

қонунида белгиланган тартибда жиноий ишлар, иттизомий ишлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларга доир ишлар қўзғатишига, кўриб чиқиши учун материалларни жамоатчилик муҳокамасига топширишига;

қонунни очиқдан-очиқ бузиш ҳолиарига чек қўйиш тўғрисида амринома беришига;

қонунининг бузилишига йўл қўймаслик хусусида мансабдор шахслар ва фуқароларга ёзма равишда огоҳнома билдиришига;

давлат идоралари, жамоат бирланмалари ва мансабдор шахсларга қонунбузарлик ҳолиарини, шунингдек қонун бузилишинининг сабаблари ва бунга йўл очиб берган шарт-шароитларни баргараф этиш тўғрисида тақдимномалар киритишига;

фуқаролар, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида судлар ёки хўжалик судларига ариза билан мурожаат этишига;

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, прокурорлик назорати амалга оширилмайдиган давлат идоралари ва жамоат бирланмаларинининг норматив ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос эмаслини хусусида му-

рожаат этинга ҳақлидир”. Бир сўз билан айтганда, прокурорлар қонунчиликни мустаҳкамлаш ва уни бузилишининг олдини олиш мақсадида назорат фаолиятини амалга оширадilar.

Умумий ҳолатлардан келиб чиқиб аниқлаш мумкинки, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш қонунчилиги билан тартибга солинмаган бошқарилишнинг тегишли соҳасида қарор тоналган табиатни муҳофаза қилиш муносабатлари ҳисобланиб, унинг доирасига прокурорлар табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигига риоя қилишни таъминлаш ва унинг бузилишининг олдини олиш мақсадида назоратчилик фаолиятини амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш муносабатлари дейилганда, табиатни кўриқлар ярасида ҳар томонлама муҳофазани амалга ошириш, табиат ресурсларидан рационал фойдаланиш ва уни қайта тиклашни ташкил этиш, ўраб турган табиий муҳитнинг сифатини таъминлаш мақсадида атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда аҳолининг экологик ва маданий соғломлаштириш эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонун 23-моддасида қайд этилган сўزلардан кўришиб турибдики, прокурор ўз ваколати доирасида барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар, ҳарбий қисмлар, жамоат ташкилотлари, партиялар ва ҳаракатлар, маъсбдор шахслар қонуларини баъжараётганлигини, шунингдек улар чиқараётган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуларига мувофиқлиги; шахснинг дахлсизлиги тўғрисидаги, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги, уларнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш (баъзари унибу ҳуқуқларини муҳофаза этинининг ўзга тартиби кўзда тутилмаган бўлса) тўғрисидаги қонуларга риоя этилиши; иқтисодий муносабатларга, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонун-

ларга риоя этилиши; фуқароларнинг қонуларга риоя этиши-ларини назорат қилиб бориши лозим.

Прокурор аралашувини талаб қиладиган қонуи бузилиш ҳоллари ҳақида аризалар ёки бошқа маълумотлар тушганда, шунингдек, етарли асослар бўлганда ўз ташаббуси билан ҳам қонулар ижросининг текинрувлари ўтказилади. Прокурорнинг бевосита хўжалик ва бошқа турдаги фаолиятига аралашувига, шунингдек идоровий бошқарув ва назорат органлари фаолиятини амалга оширишга йўл қўйилмайди.

Юқорида баён этилган мулоҳазалар асосида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг ижросини назорат қилишнинг вазифаларини қўйидагича таъриф-дан мумкин.

Биринчидан, прокурорлик умумий назорати воситалари Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" ги қонунда кўрсатилган ва фаолияти табиат ресурсларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган дав-лат органлари, жамоат ташкилотлари ва хўжаликлари, коо-перативлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан, ер, сув ҳавзалари, ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг талаблари аниқ ва бир хилда бажарилиши учун самарали фойдаланишни лозим

Иккинчидан, прокурор шунинг назорат қилишни зарурки, дав-лат органлари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳужжатлари ва ҳаракатлари табиатни қўриқлаш қонунчилигининг меъёрларига зид келмасин. Қўн ҳолларда табиатни муҳофаза қилиш ишига зид ҳолда тор маҳкамачилик манфаатларини ифодаловчи табиатдан фой-даланиш масалаларини тартибга солувчи идоровий меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ҳоллари учрайди.

Учинчидан, табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича дав-лат органлари назоратининг муҳим ўрнини ҳисобга олиб, прокурор уларнинг фаолиятидан қонунчиликка сўзсиз риоя қилишларини кузатиб ва талаб қилиб боришлари зарур. Улар-нинг ўз ваколатларини ошириб юборишлари ҳам, фаолият-сизлиги ҳам табиатни муҳофаза қилиш манфаатларига теги

даражада зарарли из қолдириши билан ҳисоблашмасли мумкин эмас.

Тўртинчидан, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар бузилишининг олдини олиш бўйича фаол ишлаш прокурорнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Умумий назорат тўла ҳажмда амалга оширилиши лозим бўлган етарли даражада кучли бўлган профилактик имкониятларга эгадир.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижроси юзасидан назоратнинг доираси тўғрисидаги масала назария ва амалиёт учун муҳим ҳисобланади.

Прокурорнинг умумий назорат фаолияти кенг доираллиги билан ажралиб туради. Бу фаолиятнинг чегараси-бу кўп қиррали тушунчадир. Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонунининг 2-моддасида қайд этилганидек, «Прокуратура идораларининг фаолияти қонунининг устулигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан мустаҳкамланган инсон ва фуқаронининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тузумини, сиёсий ва иқтисодий тизимларини, миллий гуруҳлар ва ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқларини таъминлашга қаратилгандир».

Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилигининг бажарилиши юзасидан назоратга татбиқ этган ҳолда айтилган ҳар бир нуқтани назарни батафсил кўриб чиқамиз.

1. Прокурорлик назорати қаратилган муассаса, корхона ва ташкилотларнинг доираси Ўзбекистон Республикаси «Прокуратура тўғрисида»ги қонунининг 23-моддасида қайд қилинган. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бажарилиши юзасидан назорат қилиш қонунларда қайд қилинган давлат органлари ва ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқароларни қамраб олади.

2. Умумий назоратни амалга оширишда прокурор томо-

нидан уларнинг бажарилиши юзасидан назорат қилинадиган ҳужжатларнинг доираси Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" ги қонунида белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис қонун ва қарорлари, Вазирлар маҳкамасининг қарорлари ҳам ана шулар жумласига киради.

Бу масала юзасидан бошқача фикр ҳам mavjud. Тадқиқотчиларнинг фикрича, прокурор фақат юқорида санаб ўтилган ҳужжатларнинг ижроси юзасидангина эмас, қонун ости ҳужжатларининг ижроси юзасидан ҳам назоратни амалга ошириши керак. Булар қаторига вазирликлар, кооперациялар, қўмиталар, уюмлар, маҳкамалар ва бошқа бошқарув органлари томонидан чиқариладиган турли хил ҳужжатларни киритиш мумкин. Бироқ бундай тажриба прокуратуранинг маҳкамаларо назорат қилувчи орган ёки ҳатто маҳкамачи назорат органи ҳолатига тушириб қўйиши турган гап.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилиши юзасидан назорат материалларининг таҳлили ҳам, шунингдек, маҳкамалар ҳужжатларининг бажарилиши юзасидан назорат материалларининг таҳлили ҳам номақбуллигидан далолат бериб турибди. Чунки собиқ Иттифоқ даврида прокурорлар буни қилишга уринган ҳолларда, улар ўзларининг бевосита вазифаларини адо этишдан четланишиб, амалда улар хўжалик ходимлари, ҳуқуқий хизматчилар, назорат қилувчи органларнинг ўринларини босишган. Бу ҳам камлик қилганидек, прокурорлик назорати манфаатлари зарар кўрган. Назорат қилувчи органлар, хўжалик раҳбарлари улар учун прокуратура ишлаётганлигини кўриб шунчаки кузатувчи бўлиб қолишган, бевосита вазифаларини бажаришдан ўзларини озод қилишган. Лекин мустақил Ўзбекистон Республикасининг прокуратураси бундай иллатлардан бутунлай халос этилган. Айтиш вақтда Ўзбекистон Республикаси прокуратураси назоратни ва ўз ваколатларини давлат ҳокимияти ҳамда бошқарув маҳаллий идораларидан, мансабдор шахслардан, жамоат бирланмаларидан мустақил равишда

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиб турган қонунларга, халқаро ва давлатлараро шартномаларга (битимларга) қатъий риоя этиб, фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунган ҳолда амалга оширадилар.

Прокурор талабларини бажариш мажбурийдир. Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида” ги қонунининг 7-моддасида қайд этилганидек, “Прокурорнинг ўзи аниқлаган қонунбузарлик ҳолидини, қонунбузишларнинг сабабларини ва унга имкон берган шарт-шароитларни бартараф этиш, ҳужжатлар, материаллар ва бошқа маълумотларни тақдим этиш, тафтиш ва текшириш ўтказиш, мутахассис ажратилиш тўғрисидаги, прокуратурага келиш ва қонун бузилганлиги ҳусусида тушунтиришни бериш ҳақидаги талабларни бажариш шундай талаб юборилган барча идоралар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.” Бундан ташқари “Прокурор ва прокуратура терговчиси давлат ҳимоясида бўлиб, хизмат дахлсизлигига эгадир.

Прокурор ва прокуратура терговчисиغا нисбатан жиноий иш қўзғатилиши ва жиноий ишни текшириши фақатгина прокуратура идораларининг ҳуқуқ ваколатларига кирди.

Прокуратура ходимларига нисбатан маъмурий ҳуқуқбузарлик ва ноҳўя ҳатти-ҳаракат учун иттизомий жавобгарлик чораларини қўллашга доир масала юқори поғонадаги прокурор томонидан ҳал этилади”¹⁷.

3. Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг бажарилиши юзасидан назоратни амалга оширишида прокурорлар ҳаракати қатор ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Улардан иккитаси принципиал аҳамиятга эга бўлганлиги учун мазкур ишда кўриб чиқилиш мақсадига мувофиқдир.

Прокурор ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар бир вақтнинг ўзиде ишни амалга ошириш учун ҳуқуқ ва бурчга асосланган. Масалан, агар прокурорга қонунсиз ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинганлиги тўғрисида хабар қилинса, у бу хабарни текшириш учун ҳақи бор ва шу билан бир вақтда текшириши зарур. Мабодо прокурор

қонунсиз ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинганлигини аниқласа, унинг ушбу ҳужжат устидан протест келтиришга ҳақи бор ва шу билан бир вақтда у протест келтиришни зарур. Мансабдор шахснинг ҳатти-ҳаракатларига нисбатан ҳам худди шу тартибда протест келтирилади.

Прокурор келтирган протест бу протест тонширилган вақтдан бошлаб кўни билан ўн кунлик муддат ичида қараб чиқилиши шарт. Қонунчилик бузилганлигига тезда барҳам бериш талаб қилинган фавқулодда ҳолатларда прокурор протестни қараб чиқилиши қисқартirilган муддатини белгилашга ҳақлидир. Протестни қараб чиқилиш натижалари тўғрисида прокурорга дарҳол ёзма равишда маълум қилинади.

Умумий назоратни амалга оширишда прокурор ҳаракатининг бошқа хусусияти шундан иборатки, улар қонун томонидан тартибга солинган соҳа билан боғлиқдир, давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг чиқарган қарор ва буйруқларининг қонунга мувофиқлиги, қонуларини мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан аниқ ва бир ҳилда бажарилишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Прокурор ҳаракатининг хусусияти яна шунда намойиш бўладики, улар одатда қонун бузилганлиги яққол кўзга ташлаган ҳолатларда ва бу фуқаролар, давлат, корхона, муассаса, ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларга жиддий зарар етказиши мумкин бўлганда амриома киритилади. Амриома зудлик билан бажарилиб, бунидан прокурор воқиф этилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 30-моддасида прокурорнинг қонуний фаолиятига монелик қилганлик ва талабларни бажармаганлик учун жавобгарлик белгиланади. Қунидаги сатрлар фикримизнинг неботидир:

“Актлар ва бошқа зарур ҳужжатлар, материаллар ва маълумотлар тақдим этиш, текширишлар ва тафтишлар ўтказиш, мутахассислар ажратиш, прокуратурага келиш ва қонун бузилганлиги юзасидан тунуштиришлар беришдан бўйин товлаш, шу жумладан прокурор фикри билдирилган ҳужжат-

ларда баён этилган талабларни бажаришдан бош тортиш ҳамда уларни тўлиқ ҳажмда бажармаслик тарзида прокурорнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилиш ва прокурор талабларини бажармаслик қонунида белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга олиб келади”.

Демак, прокурор Ўзбекистон Республикасидаги прокуратура идораларида ишловчи, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунга тегишли ваколатларга эга бўлган мансабдор шахсдир. Прокурор назорати эса унинг фаолияти асосини белгилайди. Табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликни мустаҳкамлаш ҳам прокурор назоратининг қандай олиб боришига боғлиқдир.

2.2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилишини юзасидан прокурор умумий назоратини такомиллаштиришнинг долзарб йўналишлари

Мустақилликка эришилгандан бери қисқа вақт ичида Ўзбекистон ўз халқи таилаб олган йўлдан очиқ, эркин бозор иқтисодиётига асосланган одил жамият, кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан дадил олға бормоқда. Истиқлолга эришганимиздан кейин ўтган давр баъзи тарихига нисбатан бир зум, бир дақиқа, холос. Шу қисқа даврда республикамызда муҳтарам Ислам Каримовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ҳаётимизда ва иқтисодиётимизда tub ўзгаришлар ясалди. Одамлар эртанги кунга катта умид ва ишонч билан яшаб, меҳнат қилмоқдалар. Ҳа, тишч-омонлик ва истиқболга комил ишонч – халқимиз учун улuf нъматдир. Элимиз ўз тараққиёт йўлини изламоқда, янги жамият бунёд этишининг энг мувофиқ дастурини яратмоқда. Президентимиз аниқ-равшан кўрсатиб берган бу ойдин йўл - мамлакатимизни яқин келажакда илфoр давлатлар қаторига олиб чиқади. Зеро, “Ўзбекистон жаҳон сиёсий харитасида, Осиё қитъасининг марказида янги мустақил давлат сифатида тобора кўпроқ тилга тушмоқда. Ўзбекистонда юз бераётган

ижобий ўзгаришлар, унинг жуда катта табиий бойликлари, ишлаб чиқариш, илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлари, ноёб миллий маданий мероси халқимиз тарихи ва ҳозирги ҳаёти билан қизиқаётган дунёнинг барча минтақаларидаги сиёсатчилар, бизнесчилар, оддий одамларни ўлкамизга тобора кўпроқ жалб этмоқда”¹⁸.

Бугун эса бозор иқтисодиёти ҳаётимизнинг барча қатламларига чуқур кириб борапти. Бироқ ислоҳот ислоҳот учун эмас, балки одамлар учун, инсон манфаатлари учун хизмат қилмоқда.

Бозор муносабатлари шароитида табиатни муҳофаза қилиш, бунинг учун прокурор назоратини янада кучайтириш зарур. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси идоралари ходимларининг даражали махсус унвонлари тўғрисидаги Низомни ва Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси идоралари ходимларини рағбатлантириш ва уларнинг илтизомий жавобгарликлари тўғрисидаги низомни тасдиqlаш ҳақида”ги 1996 йил 30 августдаги 282-1 сонли қарори прокурорлик назоратини тубдан яқинлаштириш амалий дастурини белгилаб берди, прокуратура ходимларини янгича ишлашга илҳомлантирди.

Ҳозирги вақтда ўзбек халқи бозор иқтисодига асосланган адолатли, ҳуқуқий демократик жамиятни барпо этишга ҳаракат қилмоқда. Бунинг учун иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга, бешта муҳим манхур тамойил асос қилиб олинган бўлиб, ўттин даврининг сиёсати ана шу тамойилларга таянади. Уларнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

“Биринчидан, иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилиш. Иқтисодиёт сиёсатдан устуи турмоғи, унинг ички мазмунини ташкил қилмоғи лозим. Айнан иқтисодиёт, уш янада ривожлантириш муаммолари ҳозирги сиёсатимизнинг асосий мазмунидир.

Иккинчидан, мураккаб ўттин даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши зарур. Давлат бугун халқнинг манфаатларини кўздаб, ислоҳотлар жараёнининг ташаббускори бўли-

ши, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиши ва изчил рўёбга чиқаришни керак.

Учинчидан, бугун янгилашни ва тараққиёт жараёни қонуналарга асосланмоғи зарур. Иқтисодий ўзгаришлар сиқалган, амалий кучга эга бўлган қонуналарга таянгандагина бу ўзгаришлар сезиларли натижалар бериши, муқаррар бўлиши мумкин.

Тўртинчидан, демография соҳасидаги реал аҳволни, аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни олишдан амалга ошириш керак. Ижтимоий ҳимоялаш ва касфолатларнинг кучли, таъсирчан механизми мавжуд бўлгандагина ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда бозор иқтисодиёти сари тинимсиз ривожланиб боришни таъминлаш мумкин.

Нихоят, бешинчидан, янги иқтисодий, бозор муносабатларини пухта ўйлаб, босқичма-босқич қарор топтириш лозим”.¹⁹

Аммо тегишли ҳуқуқий негизни, бозор инфратузилмаси яратини, янги шароитларда ишлаб оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади. Бундай жамиятни қуриш, мафкура-сиз, муайян ғоя ва ҳуқуқий нелоҳотларсиз бўлмайди. Бу ўз навбатида прокурорлик назоратини собитқадамлик билан олиб бориш ва унинг аҳамиятинин янада ошириш билан боғлиқдир.

Ҳа, “қонуналар, фармонлар ва қарорларни умумий ва ўзарс алоқадорликда олган ҳолда, бизда амалга ошириладиётган нелоҳотларни давлат-ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашининг яхлит, прогрессив тизими таркиб тоиди, деб ишонч билан айтиш мумкин.

Кейинги йилларда қонун чиқариш тизимининг ўзининг, эмас, балки қонун ва меъёрий ҳужжатларини ишлаб чиқиши ҳамда қабул қилиш механизми ҳам вужудга келди. Қабул

қилиниши мўлжалланаётган ғоят муҳим ҳужжатларнинг лойиҳаларини ошқора ва кенг муҳокамага қўйиш амалиётида мустаҳкам қарор топди. Қабул қилинаётган барча қонулар, меъёрий ҳужжатлар матбуотда босилиб чиқмоқда, телевидение орқали ва бошқа оммавий ахборот воситаларида ёриштиришда, аҳолининг ғоят кенг қатламларига етказилмоқда. Ўшундан ташқари муҳим масалалар бўйича, уларни омма ошқора етказиш учун фаол тушунтириш иши олиб борилмоқда, бу ишда ҳукумат аъзолари, депутатлар, олимлар ва мутахассислар қатнашмоқдалар”²⁰.

Прокурорлик назорат самарадорлигини кескин оширишнинг муҳим омиллари қаторида тадқиқот материаллари кўрсатганидек, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллантириш, жамиятда иқтилобий ўзгаришлар қилиш, ошқоралик ва демократияни қарор тоштириш борасидаги вазифаларини бажаришда қонуларнинг ижроси юзасидан ҳуқуқ ва олий даражадаги ҳамда бутунлай янги мазмундаги прокурорлик фикр юритишини шакллантириш, прокурорлик фаолиятининг янги иш усули, шакллари ҳамда усулларини эгаллаш, ушундан шундай натижага - Ўзбекистон Республикасининг янги қонуни: давлат манфаатлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларининг мустаҳкам ҳимоя қилиниши таъминлаш, жинойятчилик ва бошқа қонуёнзарликларга қарши самарали курашишга эришиш манфаатларига бўйсундириш прокурорлик назоратининг профилактик йўналишини кучайтириш асосий омил бўлади.

Ҳозир асосий вазифа шундан иборатки, прокуратура фаолиятини биринчи ўринда турадиган умумназорат ишини тақомиллантиришига қўчиришни амалда таъминлашдир.

Прокурорнинг умумий назоратини тақомиллантириш бўйича тадбирлар олдин ҳам амалга оширилган. Бутун юзасига унинг айрим жиҳатларини яхшилаш тўғрисида эмас, балки ушундан қайта куриш тўғрисида кетяпти. Прокуратуранинг умумий назорати чириб битган “қизил империя” давридаги ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий таъминлашни тартибга солиш учун унинг барча имкониятларидан фойдалана-

нинг имкониятини бермайдиган жиддий камчиликлардан бутунлай тозаланиши зарур. Ҳозирги пайтда прокурорлик назоратини қайта қуриш тўғрисида назарий ишлар йўқ. Уш амалга ошириш чораларини ишлаб чиқишнинг ягона йўли илмий ҳамда катта ҳаётий тажрибага эга бўлган ходимларнинг кучларини бирлаштиришидир. Бутун прокуратура умумназорат ишининг янги тажрибадари такомиллашган шакл ва усулларини аниқлаш, оммалаштириш, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Прокуратура фаолиятига компьютерлар кириб келганлиги қувончли ҳолдир.

Прокуратура ходимлари ҳалол ва қонуларнинг бузилишига муроасиз бўлишлари, ўз касб вазифаларини фуқаролик матонати билан адолатли ва виждонан бажаришлари лозим. Прокуратура ходимлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуларига қатъий риоя қилишлари, шунда танаббускор бўлишлари, ишнинг сифат ва самарадорлигини оширишлари, ўз фаолиятлари орқали қонуннинг устуворлигини таъминлашга, фуқароларнинг ҳуқуқий оғини қонуларга ҳурмат руҳида шакллантиришга кўмаклашишлари лозим.

Ўтказилган тадқиқот назорат фаолиятини такомиллаштириш йўналишлари ниҳоятда долзарблигидан далолат бериб турибди. Ушбу ишимизда ана шу йўналишларни бирмабир кўриб чиқамиз.

Мазмунини ижтимоий-сиёсий ҳусусиятга эга бўлган заминлар белгилайдиган йўналиш уларни қуйидаги талабларини амалга оширишни қамраб олади.

Прокурорлик назоратининг имтиёзли йўналишлари. Ҳозирги вақтда барча куч ҳамда воситаларни маъна, унчалик аҳамиятга эга бўлмаган масалаларга асосий кучни сарф қилиш умумий назорат вазифасини бажариш амалиёти ишни янги сифат босқичи даражасига кўтариш имконини бермайди. Умумий назоратни янги сифат босқичи даражасига кўтариш учун унинг фаолиятини қайта қуриш, ижтимоий-иқтисодий йўналишига кучни мўжассамлаштиришни таъминлаш, прокурорлик тизимининг ҳаракатини, прокурорлик таъсир кўрсат

тин воягаларининг ҳаммасини-умумназоратдан тортиб, токи экинчюят аломатларига бархам бериш каби йўналишларга сафарбар қилинишини таъминлаш лозим. Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилишини назорат қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қонуларнинг ижроси юзасидан прокурорлик назорати шундай имтиёзли йўналишлардан биридир.

Шунга шировард натижага қараб баҳо беришга ўтсин. Ҳозирги шароитда экологик таназул оқибатлари шундай тезлик билан кучайиши мумкинки, XX асрининг охирига бориб вазиятни назоратда сақлаш амри маҳол бўлади. Машиҳур олим Лестер Браунинг таъкидлашича, ушбу муаммони ҳал қилиш мумкин ва буниинг учун 10 йилдан 40 йилгача вақт бор экан. Ана шу давр ичида дунё аҳолисининг меъёридан зиёд ўсишини, ўрмонзорлар камайишини, чўл саҳроларининг бостириб келишини, сув, ер ва ҳавони зарарлантириши тўхтатиш зарур. Акс ҳолда сайёрамиз жиддий лат ейиши ҳеч ган эмас. Шунинг учун кейинги йилларда Ўзбекистон ҳукумати ва Республикаминг Президенти томонидан атроф-муҳитни сақлаш бўйича талайгина қонун ва қарорлар қабул қилинди. Ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликларни муҳофаза қилишни кучайтириш ва улардан фойдаланишни тартибга солиш, ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, метрология тўғрисида, ер ости бойликлари тўғрисида, саноат теракчилигини ривожлантириш ва бошиқа тез ўсувчи ёғочбон дарахтларни барпо этишга оид чора-тадбирлар тўғрисида, “Экология ва саломатлик” йиллигини ўтказиш, “Соелом авлод учун” орденини ва шу номдаги жамғармани ташеис этиш, суғориладиган ерларда бошоқли экинлар ҳосилдорлигини ошириш ҳақидаги қонун ва қарорлар, хужжатлар шулар жумласидандир.

Мана шундай шароитда мамлакатимиздаги экологик муносабатларга прокурорлик назоратини ўрниатин ниҳоятда долзарб жараси бўлиб, у янги, илғор позицияларга олиб чиқади ва давлатнинг узоқ муддатли енесатини амалга ошириш билан боғлиқдир. Буни яхши англаган республикаминг прокура-

тураси органларининг ходимлари ўз ишларини Президентимизнинг қонунчиликни яхшилаш борасидаги фармонлари ва кўрсатмалари, республикамизнинг янги қонуиларида илгари сурилган қонда ва ҳудудлар асосида ташкил этишлари зарур. Прокуратура ходимлари фақатгина назорат қилувчи, жазо берувчи орган сифатидагина эмас, балки аҳоли ўртасида қонуларимиз ва давлатимиз сиёсатининг асл моҳиятини тарғиб қилувчилар сифатида майдонга чиқмоқлари даркор. Бунинг учун учрашувлар, савол-жавоб кечалари, мунозара, давра сўхбатлари, конференция ва семинарлар уюштириш каби раиғ-баранғ воситалардан тadbиркорлик билан фойдаланиш ишларини кучайтириш зарур.

Чунки прокурор назоратини илгаригидек тарзда олиб борадиган бўлсак, дарёларимиз қуриб битиши, тоза сувлар ўрнида истеъмолга яроқсиз, турли кимёвий моддаларга тўйинган сувларнинг пайдо бўлиши, ундай инсоният ва балиқчилик хўжаликлари катта моддий зарар кўриши, энг ёмон, соғлом авлод ўрнига майиб-мажруҳ болалар дунёга келиши, турли касалликлар авж олиши турган гап. Бугунги кунда Орёл фожияси такрорланмаслигига, ер, сув ва ҳавонинг ифлосланмаслигига ким кафолат бера олади?

Ҳозирги кунда прокурор назорати йўналишини биринчи гада табиат муҳофазасига қаратиш зарур. Прокуратура ходимлари ўз ишларини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (1992 йил 8 декабрь), Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида” (1996 йил 27 декабрь), “Ер ости бойликлари тўғрисида” (1994 йил 23 декабрь), “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” (1993 йил 6 май) каби қонулари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида” ги (1996 йил 26 апрель), Ўзбекистон Республикасининг Маммурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (1994 йил 22 сентябрь) “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси” (1994 йил 22 сентябрь) каби муҳим ҳужжатлар асосида

ташкил этиши, она табиатимизни асровчиларнинг энг олдинчи сафларида бўлишлари, бунинг учун ўзларига берилган ваколат ва ҳуқуқларидан тўла фойдаланишлари даркор. Чунки вақт кутиб турмайди. Ҳар бир кунимиз атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиатдан фойдаланиш қонуларини бузувчиларга қарши кескин кураш олиб бориш, экология ва саломатлик кўни бўлиб қолиши лозим. Ана шундагина прокурор назорати борасида собиқ иттифоқ даврида йўл қўйилган хатоларимиз қайта такрорланмайди, экологик фожиаларнинг олди олинади.

Собиқ Иттифоқ давридаги назорат текширишларида экстенсив қўнайтириш амалиёти кенг тарқалган бўлиб, бу шунинг сифатига салбий таъсир кўрсатарди. Бугун ҳам бундай ҳолатлардан тўлиқ халос бўлганимиз йўқ, баъзан онда-сонда бўлса-да, кўрсаткичлар сони ортидан қувшиш (кўн ҳолларда бундай бемаъни тажриба юқори органлар томонидан шариъатсиз ёки расмий қарор тоширишлар, виж-биж рақамлар билан тўла ҳисоботлар рағбатлантирилди) нишга юзаки ёдолишнинг тўраларча бонлианишларнинг қарор тошишга олиб келар, прокуратура ходимлари тўғрисидаги шровард-натияжага эришишга ишонмасликни келтириб чиқаради, уларнинг айиримларининг ҳақиқий аҳволни бўрттириб кўрсатиш, ҳисоботларга қўшиб ёзишга мажбур қиларди. Албатта, бундай услубдаги иш натижаеи фойдадан кўра зиён келтириши беш қўлдай маълум.

Масалан, статистик ҳисобот кўрсаткичларни Ўзбекистон Республикаси Прокуратура ходимлари беш йил давомида (1993 - 1997) табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунчилигининг ижроси юзасидан назорат ишини сезиларли даражада фаоллаштирган. 1995 йили 1994 йилга нисбатан ўтказилган текширишларнинг натижалари бўйича тақдимномалар 12,43 фоиз кўн киритилган, қонунни бузганлик учун жазоланган шахелар иштинзомий тартибда 9,49 фоиз оинган, моддий жавобгарликка 26,78 фоиз кўн тортилгани, огоҳлантиришлар сони 1,15 фоиз оинган. Текширишлар таъсирчанлиги ва самарадорлиги оширилди.

Тўғри, ўша даврларда амалга оширилган ишларнинг самараси старли даражада ташиқ қилинмасди ҳамда қонунчиликнинг ҳолати билан боғланмасди. Бунинг зарарли оқибатлари туфайли кейинги беш йил давомида республикамизда экологик вазият яхшиланмади. Ифлослантувчи моддаларни атмосферага чиқарини сўнги уч йилда умуман Ўзбекистон Республикаси бўйича амалда камаймасди, ифлослантувчи оқова сувларни чиқарини эса сезиларли даражада кўнайди. Республика ҳудудида жойланган саноат корхоналари атмосферага ифлослантувчи моддаларни чиқариб ташловчи моддалардан чанг ва газни тозалани мосламалари билан таъминлангани талаб даражасида эмас. Сувнинг фоят таъқислигига қарамасдан бу корхоналарни такрорий сув билан таъминлани даражаси жуда паст. Сут-товар фермалари, Ғоспаратор пунктлари, кўнгина саноат корхоналари худди аввалгидек оқова сувларни яна дарёлар, каналларга оқизишда давом эттиришмоқда. Оҳангарон, Олмалиқ, Чирчиқ, Янгийўл, Тошлоқ, Навоий, Фарғона Учкўрғон шаҳарларидаги саноат корхоналарининг чиқиндилари сувни тобора ифлослантуриб, атмосферани булғашгани сир эмас. Жуда кўнлаб маблағ ажратилганигига, зарур шарт-шаронглар яратиб берилганигига қарамай айрим туманлардаги табиатни муҳофаза қилиш кўмиталари худди олдингидек ўз вазифаларини ҳамон сует бажаришмоқда. Уларнинг бундай фаолиятсизликлари ўша худудлардаги муҳитни яхшиланга салбий таъсир кўрсатаётмоқда.

Биз фақат прокуратуранинг умумназорат тадбирлари билан экологик вазиятни соғломлантуриш мумкин деган фикрга ёнишиб олмоқчи эмасмиз. Атрсф-муҳитни муҳофаза қилишда ҳуқуқбузарликлар - жуда ҳам мураккаб масала бўлиб, сабаблар мажмуасининг мураккаблиги билан изоҳланади. Табиатни муҳофаза қилиш, энг аввало, барча хўжалик органлари, корхоналар ва муассасалар раҳбарларининг ташиқлотчилик ишларини бутун чоралар билан кучайтириш зарурлигини тақозо этади. Буларсиз экологияни мусарффо қилиб бўлмайди.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиб шунни таъкидлаш

ложимки, истиқлол ғалабаларини ҳимоя қилиш, адолатли ҳуқуқий давлат барпо этиш учун туман, шаҳар, республикада қонуларнинг бузилишини амалда бартараф этиш, таг-томри билан йўқотини, давлат манфаатлари ва фуқароларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишда прокурорнинг фаолиги, ҳужумкорлиги, ақл-заковоти ва қатъийлиги муҳим аҳамият касб этади. Прокуратура органларининг ишини баҳолашни ораниқ натижалардан шировад натижаларга қараб баҳолашга қайта йўналтириш зарур. Прокурорлик назоратини тўздан қайта қуришдан келиб чиқаётган талабларга асосланиб, ишга асосли ҳулоса беришда прокурор ҳар бир умумназорат тарзида қонун бузилишининг аниқланган ҳамма актига ўз муносабатларини қонуний, ҳолисона ва оқилона билдириши яхши самара беради. Прокурор ва айрим ходимлар фаолиятининг бундай баҳолашнинг қонун бузилишини бартараф қилишга таъсир кўрсатишининг энг самарали шакл ва усулларини излаб тошни, табиатни муҳофаза қилиш қонуларини бузилишининг жинсий ҳисобланган ва бонқача бузилишларининг олдиди олдиш ва назорат остидаги объектларда ишнинг ҳақиқий аҳволини яхшилашга даъват этади. Бу эса иш юритишининг эстетив усулларини иштенивланига, сондан сифатга, иш натижаларини “яшли бўйича” баҳолашдан шировад натижаларга қараб баҳолашга ўтказиш юзасидан ҳозирги кун талабларига жавоб беради.

Ишда юзакичликка барҳам бериш. Собиқ Иттифоқ даврида турли давлат органлари, жумладан, прокуратуранинг фаолиятига ҳам деярли кенг тингиб кетган ишдаги умумий назоратни амалга оширишда юзакичлик, энг аввало, ҳақиқий иш фаолиятини гўёки фаоликин кўрсатувчи қоғозбозликда, сохтагарчиликда намойи бўлган. Бугунги кунини бош вазифаси, прокурорлик фаолиятидаги оғирлик марказини амалда умумий назоратга кўчиришга эришиндан иборатдир. Афсуски, сохтагарчиликлар, қоғозбозликлар ҳали ҳам оида-сонда бўлса-да учраб туради. Прокуратуранинг жонли ишига тўғаноқ, оёнига кишини бўлаётган парсалардан яна бири, илфор прокуратура ходимлари қатъий амалий иш қилаётган

бир пайтда, баъзилар ўзларини гўё ўта муҳим иш қилаётгандек қилиб кўрсатиб, ҳисобот ишларини ошириб кўрсатишмоқдалар. Ҳолбуки, экология масаласига бундай ёндошни мутлоқо мумкин эмас ва чидаб бўлмайдиган ҳолдир. Бонси бундай фаолликсизлик туфайли жуда кўнгилсиз экологик ҳолатлар рўй бериши мумкин. Аниқ ишларга эътиборнинг кучайтирилиши умумий назоратнинг фаоллигини оширишда юзакчиликни бартараф қилиш учун зарур бўлади. Фақатгина шундай шароитда қонуничликни аниқ мустаҳкамланганлигидан далolat бериб турувчи шривард натижага эришиши мумкин.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида қоғозбозлик ҳамда умумий назорат фаоллигини сохта кўрсатишдан биринчилардан бўлиб воз кечинга Андижон вилоят прокуратурасининг тажрибаси мисол бўла олади. Сув қонуничлиги, минерал ўнгилар, айниқса захарли химиқатларни сақлаш ва фойдаланиш қондаларини бузишнинг ҳолати кенг тарқалганлиги муносабати билан вилоят прокуратураси ички ишлар органлари ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорликда табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг ижросини текширишнинг ташкил этди. Текшириш жараёнида 342 та турли кўнгилли жамиятларнинг бошланғич ташкилотлари-жамоатчиликнинг имкониятларидан фойдаланишди, оммавий ахборот воситалари орқали табиат муҳофазасига бағишланган чиқишлар уюштирилди. Вилоятнинг жами 31 дарёсини текширишда 32 та рейд гуруҳлари ташкил қилинди. Уларда 92 дан зиёдроқ кишилар иштирок этинди. Йўйларда табиатни муҳофаза қилишга ва бу борада қонуларнинг ижросини таъминлашга қаратилган учрашувлар, давра суҳбатлари ва савол-жавоб кечалари ташкил этилди.

Прокуратура ходимлари иштирокида дарёларнинг санитария ҳолати, сувдан фойдаланиш қондаларининг бузилиши, сув тўғрисидаги кодексе ва қонуларнинг бажарилиши, сув манбалари ва ерларни инфлоантирини сабабчи бўлаётган манба ва шароитлар тўғрисида 18 саволдан иборат махсус анкета тайёрланди. Олинган маълумотлар прокуратура ва

бошқа органларга нисбатан табиатни муҳофаза қилишнинг жуда кўп муаммоларини обдан ўйлашиб, илмий асосда ҳал қилиш имконини берди. Текширишларнинг натижалари бўйича айбдор шахслар жавобгарликка тортилди. Бироқ асосий эътибор жазоланига эмас, табиатни муҳофаза қилиш қонучилигини бузувчиларга нисбатан қарши кураш чорасини кучайтириш ва бу соҳада янги янги воситалардан фойдаланишга қаратилди. Текшириш ҳужжатлари кенг ошқоралаштирилди. Улар 342 марта газета чиқишларида, маҳаллий телевидение ва радиоэшиқтиришларда ёритилди. Ифлослан-тирилган ҳудудлар, автотранспортни қонусиз ювини жойлари ва бошқалар видеога ва сурага олинди. Бу материаллардан вилоятнинг кўзга кўринарли жойларида ҳажвий кўргаз-малар ташкил этилди, вилоят кинотеатрларида видеога олин-ган ҳужжатли материаллар кенг жамоатчиликка намойиш этилди. Вилоятнинг 10 туманида фуқаролар йиғинлари, та-биатни муҳофаза қилиш кўмиталарининг мажлисларида, меҳнат жамоаларининг йиғилишларида ва қишлоқ фаолла-рининг йиғилишларида муҳокама қилинди.

Амалга оширилган тадбирлар ҳокимлар, фуқаролар йи-ғинлари, табиатни муҳофаза қилиш органлари, жамоатчилик ташкилотлари ва ҳўжалик раҳбарларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги ишларини анча фаоллаштирди. Энг муҳими, вилоятда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қон-дларининг бузилишидан кўраётган 96 млн. сўмликдан зиёд иқтисодий зарардан халос бўлди.

Маҳаллийчилик ва маҳаллийчиликка қарши кураш-нинг самарадорлигини ошириш. 1991 йил сентябр ойи билан бошлаб, Ўзбекистон ўзининг миллий истиқлоли йўлидан бери-моқда. Юртимизда адолатли, инсонларвар, демократик жамия-ят, маданий-ҳуқуқий давлатчилик шаклланимоқда. Бозор иқти-содийетиға ўтишининг машаққатли даврида мамлакатимиз аҳо-лисини ижтимоий муҳофаза этишининг зарур чора-тадбирлари кўриломоқда. Ватанимизнинг Ўрта Осиё, Мустақил Давлат-лар Ҳамдўстлиги ва жаҳоннинг бошқа хорижий мамлакатлари билан ҳар томонлама алоқалари мустаҳкамланимоқда.

Ўтган давр мабайнида биз ўзингизимизни танидик, унутила
ётган кадриятларимиз тикланди. Она замнига, табиатга меҳр
муҳаббат билан қараш, соғлом авлод учун кураш туйғуси
таркиб топди. Ана шундай хайрли ишлар, истиқлолимизни
мустаҳкамлаш борасида олдимизда турган қатор жиддий
муаммолар, вазифалар хусусида жуда кўп ганириш мумкин.
Лекин бу ерда ган ана шу муаммолар ҳақида эмас, балки
улардан энг асосийси-экология ҳақида кетяпти. Шунинг учун
ҳам биз тадқиқотимизда улардан фақат биттасига жамоат
чилиқ диққат эътиборини жалб қилишни мақсадга мувофиқ
деб топдик. У ҳам бўлса умумий назоратин янгича руҳи
амалга ошириш прокурорлар томонидан маҳаллийчилик ва
тор маҳкамачилиқ таъсирига қарши қонуи талабларига асос
ланган қатъият билан кураш олиб боришдир. Чунки бунда
табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик бузилиш
ларига барҳам бериб бўлмайди.

Маҳаллийчилик ва тор маҳкамачилиқ томонидан экологик
талабларини инкор этиш одатда “алоҳида” маҳаллий шароит,
ишлаб чиқаришнинг “алоҳида” манфаатларига ишорат қилинган
ҳолда экологияга нисбатан тор иқтисодий манфаатларга
имтиёз беришда намойиш бўлади. Табиатни муҳофаза қилиш
юзасидан белгиланган вазифаларни ҳал қилишда моддий ва
молиявий ресурсларнинг “қолдиғини” ажратиб тажрибаси
табиатни қўриқлаш фаолиятида капитал маблағлардан фойда
ланишининг самарадорлигини пасайтириш, ҳокимликлар, ва
зирликлар ва маҳкамалар раҳбарларининг табиатни қўриқ
лаш қонунчилигини бузувчиларга нисбатан совуққонлик ва
муроасасизлик позициялари ҳам шу билан боғлиқдир.

Қаердаки маҳаллийчиликка йўл қўйилган бўлса, ўша ерда
ишлар ўлда-жўлда бўлади. Айниқса, бу иллат табиатни му
ҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлса, кечирилмас ҳолдир. Чун
ки биргина маҳаллийчилик деб катта-катта дарёлар, қўллар
қуриб битини, кимнингдир наноҳида турган амалдорини
айби билан эса бутун атмосфера заҳарлашини, инсоният ҳа
локатта учраши турган ган. Бу ганларимиз шарқона урф
одатларимиздан мустаснодир.

'абиятнинг муҳофазаси қилишда маҳаллийчилик ва маҳкамачиликка қарши кураш, бу курашнинг самарадорлигини ошириши - прокуратура умумий назоратининг асосий белгиларидан биридир. Мустақил республикамизнинг янги қонунари билан қуролланган прокуратура ходимлари ҳеч қачон маҳаллийчиликка йўл қўймайликларига керак. Аке холда умумий назорат борасидаги қатъий принципларидан бири бўлади. Натияжада табиатимизга зарар etkazилган бўлади. Мана шунинг дoим ёдда тутиши керак.

Прокуратура ва меҳнат жамоалари ҳамкорлиги. Халқимизда “Бирлашган ўзар”, деган нақл бор. Бу нақлни прокуратура фаолиятига, чунончи, умумий назоратни амалга оширишда меҳнат жамоалари билан доимий алоқада бўлишига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Чунки прокурор назоратини амалга оширишда, прокуратура текиририлариининг таъсирчанлигини оширишда жамоатчиликиннинг ўрни каттадир.

Прокурор умумий назоратни фаолиятини яхшилаш борасида Ўзбекистон Республикаси Бoш Прокурорининг 1997 йил 28 майдаги «Қонун устуворлиги таъминлашда прокуратура идораларининг умумий назорат фаолиятини таъкил этиш, унинг сифати ва самарадорлигини ошириш ҳақида», 1993 йил 18 июлдаги “Дастлабки қамoқ ва суд тайинлаган жазо ва мажбурий характердаги бошқа chorаларни ўтати жойларида қонунларининг бажарилшини устидан прокурор назоратни самарасини ошириш тўғрисида”, 1993 йил 25 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси органларида ишни таъкиллаштириши ва ижронинг назорат қилишини таъкиллаштириш ҳақида”, 1993 йил 11 октябрдаги “Миллатлараро ва халқаро муносабатларда прокурор назоратининг самарадорлигини ошириш тўғрисида”, 1997 йилнинг 28 майдаги “Кинолотга қарши кураш, дастлабки тергов ва сурништурув ўтказишда қонунларни аниқ бажарилшини устидан прокурор назоратининг бўлишини таъминлаш ҳамда тергов маҳкамаси фаолияти самарадорлигини ошириш ҳақида”, 1994 йил 28 сентябрдаги “Фуқароларининг мувожаатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг бажарилшини юзасидан

прокурорлик назоратини янада кучайтириш тўғрисида ги буйруқлари ҳаракат дастури бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Республикада қонунлар устуңлигини таъминлаш, уларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни амалга оширишда прокуратура идораларининг масъул вазифаларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси "Прокуратура тўғрисида" ги қонунини прокуратура идоралари фаолиятини асосий йўналишларидан бири бўлган умумий назоратни такомиллаштириш, унинг таъсирчанлигини оширишни тақозо этади.

Республикада давлат мустақиллиги шаклланимоқда. Иқтисодий, иқтисомий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларда ижобий ўзгаришлар юз бериб, давлат, фуқаро ва инсонлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Ўқимиятимизга бозор муносабатлари жадал кириб келмоқда, мулкчиликнинг янги шакллари пайдо бўлиб, моллиянут, тижорат ва баҳо муносабатларида янгича шакл ва формалар вужудга келмоқда.

Ана шундай шароитда прокуратура идораларининг умумий назорати фаолиятини ҳозирги талабларга жавоб бера оладиган даражага қўтариниш тақозо этмоқда. Амалга ошиётган, янгилашни иқтисодий, иқтисомий - сиёсий ва маънавий ислоҳотлар амалга оширилиб, янгилашни жараёни кетаётган бир шароитда умумий назорат фаолиятида янгича услўб ва шакллар ўрин олимоғи лозим. Фуқаролар фаолиятида ташаббускорлик давлат ва фуқаролар манфаатини ҳимоя қилишда ҳуқумкорлик, адолатпарварлик, қонун бузишларга қарши мўросасизлик талаб қилинади.

Республикада иқтисодиётини, мулкчиликнинг барча шакллари ва табиий бойликлари, аҳоли истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, давлат ва меҳнат иштирокини мустаҳкамлашга, табиатни муҳофаза қилишга қаратилган қонунларнинг бажарилишини устидан назоратнинг самарадорлигига эришини зарур.

Бозор иқтисодиётининг шаклланиши шароитида кичик

ва қўшма корхоналар, фермер хўжаликлари, ширкатлар ва бошқа хусусий тижорат ва воситачилик фаолияти билан шуғullanувчи корхоналарнинг, шунингдек, муайян давлат ва жамоа хўжаликларининг қонуларга оғишмай амал қилишлари устидан назоратни амалга оширишга комплекс тарзда ёндошиш давр талабига айланди.

Умумий назорат фаолиятини олиб боришда ҳуқуқни муҳофаза қилиш, давлат ва тармоқ назорат идоралари билан етарли даражада амалий ҳамкорлик ўрнатиш бу идоралар фаолиятида қонуларга риоя қилиниши устидан назоратни лозим даражада ташкил этиш зарур. Айниқса, табиат бойликларини сақлашни таъминлашда қишлоқ хўжалиги тасарруфида бўлган ерларини издан чиқаришга, ўрмон бойликлари, ҳайвонот дунёсининг йўқолиб кетишига, атроф - муҳитнинг ифлосланишига қарши кураш чоралари белгиланган қонуларининг қўлланиш аҳволи устидан назорат кучайтирилиши шарт. Албатта, бунинг учун прокуратуранинг меҳнат жамоалари билан алоқасини мустаҳкамлаш талаб этилади.

Прокурорларнинг меҳнат жамоалари билан алоқаларининг йўналишлари ва шаклари турли-туман бўлиши мумкин. Булар - прокурорларнинг меҳнат жамоалари аъзолари билан учрашувлари, умумдавлат текшируви бошланиши олдида прокурор билан суҳбатлашишни хоҳловчилар билан учрашиш, текширишлар ўтказишда меҳнат жамоалари аъзолари, оммавий ахборот воситалари, санитария эпидемиология маркази ходимлари табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг ёрдамларидан фойдаланиш, текшириш якуналарини меҳнат жамоаларига етказиш, савол - жавоб кечалари, давра суҳбатлари ва бошқалардир. Меҳнат жамоалари билан алоқа ўрнатиш борасидаги масалани ҳал қилишга прокурорларнинг ижодий ёндошувлари уларга бундай алоқаларининг янги шакллари қўллаш имконини беради.

Экология муаммоларини тўғри ҳал этиш манфаатлари, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги талабларига аниқ риоя қилиш умумий хусусиятга эгадир. Бу борадаги хато-

ликлар ва қонуи бузилликларининг кўнгилсиз оқибатлари ҳар бир киши учун беш қўлдай маълум. Бу ҳол меҳнат жамоаларининг ишчилик алоқаларини доим такомиллаштириш учун муҳим асос бўлиб ҳисобланишини унутмаслик керак.

Прокуратура органларининг фаолиятларида демократияни кенгайтириш, ошкораликни ошириш. Демократик тамойиллар ва қадриятлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига кўпроқ кириб бормоқда. Ўзбекистоннинг ва минтақанинг мавжуд шароитларида ўз мазмунига эга бўлмоқда. Демократик тараққиёт қадриятлари, тамойиллари ва меъёрлари тобора ҳаммабон бўлиб бормоқда, эндиликда уларнинг зарурлиги ва амалий таъсирини ҳеч қаерда инкор этиб бўлмайди. Шу билан бирга, демократия ва тараққиёт томон боришининг ўзига хос йўллари борган сари катта роля ўйнамоқда.

Мураккабланиб бораётган кўп қутбли дунёдаги шу каби улкан ўзгаришлар Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишини бевосита ва биливсита белгилаб беради. Борган сари очиқлик, демократик тамойилларга, умуминсоний қадриятлар ва меъёрларга мансублик сиёсати республика ижтимоий ҳаётини демократлаштириш жараёнларида ўз изини қолдирмоқда. Шунингдек, бу ўзгаришларнинг жаҳон ҳамжамияти кўз ўнгиде янги қилинишига ҳам таъсир кўрсатмоқда ва бу билан республиканинг ҳозирги обрў-эътиборини шакллантирмоқда²¹.

Президентимизнинг юқоридаги фикрлари прокуратура органларининг фаолиятида демократияни кенгайтириш ва ошкораликни амалга ошириш имконини берди.

Демократия ва ошкоралик! Бир пайтлар собиқ Иттифоқ даврида прокуратура органларининг фаолияти ниҳоятда маҳфийлаштирилган эди. Бундай шароитда демократия ва ошкоралик ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслиги ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Фақатгина мустақиллик туфайлигина прокуратура органлари ҳам ошкораликка эришди.

Эндиликда ошкораликни кенгайтириш ҳамда жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш, бу-прокуратуранинг ишидаги кам-

чиликлар, хатолар ва нуқсонларнинг олдини олиш, уларни бартараф этишнинг муҳим омили, шунингдек, иш услубини такомиллаштиришнинг зарур шарти ҳисобланади.

Ошкоралик прокуратура ходимларини корхоналар ва ташкилотларда, хўжалик ва муассасаларда текширишлар ўтказишда меҳнат жамоалари, ҳокимлик вакиллари, журналистлар, маҳалла фаоллари билан алоқани мустаҳкамлашни, барча жамоалар, жамоатчиликни текшириш якуналари ва қўрилган чоралар тўғрисида шахсан мулоқотлар, оммавий ахборот воситалари орқали ҳам хабардор қилишни тақозо этади. Жамоатчилик билан алоқани мустаҳкамлаш учун имкониятлар жуда каттадир. Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бузилиши бевосита одамларнинг манфаатига таъсир этади. Шунинг учун ҳам одамлар доимо прокурорга ёрдамга келишга тайёрдирлар. Амалиёт шунни кўрсатадики, ҳайъатларнинг мажлисларини, мувофиқлаштирувчи кенгашларини бевосита корхоналарда ва ташкилотларда, қишлоқ аҳоли пунктларида ўтказиш, меҳнат жамоаларининг йиғилишларида, фуқаролар йиғинларида қонуларни бузиш мумкин эмаслигини, қонунни бузиш жиноят эканлиги тўғрисида огоҳлаштириш, эълон қилиш каби шаклларини қўллаш қонунчилигини мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Демократияни кенгайтириш ва ошкораликнинг бу ва бошқа шакллари табиатини муҳофаза қилиш қонунчилиги бузилишини янада тўлароқ аниқлаш, қонундан ҳар қандай чеклинишларга ишбатан мurosасиз бўлиш вазиятини вужудга келтиради, прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ишидаги камчиликларини тугатишга ёрдам беради. Бироқ шунинг ҳам ҳисобга олини керакки, турар жойдаги экологик вазият ва бошқа ҳуқуқбузарликлар тўғрисида аҳолининг хабардорлик даражаси кўн ҳолларда у қадар юқори бўлмайди. Аҳолига ахборот беришдаги камчиликни тугатиш турар жойда экологик муаммони ҳал қилишда фуқароларнинг фаолигини оширишда катта аҳамиятга эгадир. Шу муносабат билан ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш ишла-

рида прокуратурага мунгазам равишда табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуиларнинг бузилишлари ҳақидаги мавжуд ҳужжатлардан кенг фойдаланиш катта самара беради.

Прокурор назоратининг самарадорлигини ошириш. Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида мустақамлашиб бораётган, ҳуқуқий давлат қурилаётган, янги иқтисодий, ижтимоий сиёсий муносабатлар такомилланиб бораётган, республика халқаро майдонга чиқаётган, давлат органлари тизимида катта ўзгаришлар юз бераётган шароитда кўнгина ҳуқуқий соҳаларда ижобий жараёнлар юз бермоқда, ҳуқуқий фаолият фаол ўсмоқда. Бولқача қилиб айтганда, прокуратура органлари бутун диққат-эътиборини жиноятчиликка қарши кураш тўғрисидаги қонуиларнинг бажарилиши устидан назоратин жиноятларини очиш, дастлабги тергов ва суринштирувнинг сифатини ошириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан ҳуқуқни татбиқ қилиш амалиётининг самарадорлигини оширишга эришини, жиноят учун жазонинг муқаррарлигини таъминлашга қаратмоқдалар.

Умумий назоратин тубдан қайта қуришдан мақсад – унинг самарадорлигини оширишдан иборат бўлиб, аниқланган қонун бузилишларини тезкорлик билан тўла бартараф этиш, қонун бузувчилар томонидан етказилган зарарин белгиланган тартибда тўла ундириб олиш, фуқаролар ва ташиклотларининг бузилган ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларинини тиклаш, прокурорлик назорати хусусиятларига мос воситалар билан объектларини назорат қилиш ва профилактик фаолиятининг фаолигини ҳамда натижаларини оширишга қўмаклашишидир.

Умумий назорат фаолиятини такомиллантириш йўналишининг туб мазмунини ташиклиий замишлар белгилайди, унинг амалга оширилишини қуйидаги тадбирлар билан боелиқ:

Ахборот таъминотини тубдан такомиллантириш. Бу прокурорий ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуиларининг бузилишига қарши курашининг самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқбузарликнинг ҳолати, таркиби ва динамикасини белгиловчи иншонарли,

тўла, аниқ ахборот олиши учун ортқича уринишлар ва вақт сарфлашдан халос қилини учун зарурдир.

Утказилган тадқиқотлар шунини кўрсатмоқдаки, назарий билимларини тажрибада қўлайдиган прокурорларнинг умумий назорат фаолиятининг назарий метёри ҳар қанча юқори такомилланган ва малакаси ошган бўлмасин, объектларда атроф-муҳитни муҳофаза қилини тўғрисидаги қонунчиликнинг ҳолатининг фойдаловчи ахборотнинг йўқлиги уларнинг самарасига путур етказмасдан қолмайди.

Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" ги ва "Табиатни муҳофаза қилини тўғрисида" ги қонуларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бонш прокурори ва прокуратуралар зарур ахборотлар билан таъминланиб турадилар. Республика Табиатни муҳофаза қилини давлат қўмитаси, Республика Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги, Республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандарти, метрология ва сертификация маркази ("Ўздавстандарт") ва бошқа маҳкамаларнинг табиатни муҳофаза қилини билан боғлиқ бўлган ташкилотлари прокуратураларни қонунчилик бузилшини тўғрисидаги маълумотлардан хабардор бўлишларига имкон ярағиб бераёттирлар. Натияжада табиатни муҳофаза қилини билан боғлиқ бўлган турли ахборотлар прокурор назорати фаолиятини яхшиланга хизмат қилаёттир.

Албатта, прокуратура органларида ахборотларни олини, тўнлани, таҳлил қилини, қайта ишлаш ва фойдаланини борасида маълум амалиёт таркиб тошган. Аммо у амалиётнинг талабларидан анча орқада қолмоқда. Амалдаги ахборот тизими ҳамма вақт ҳам ҳажми, сон ва сифат кўрсаткичлари бўйича етарли даражада бўлмайди. Бугунги кунда прокуратуранинг ахборотлар билан таъминланиш, компьютерлар зиммасига юклани, прокуратураларни тегишли замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланга эътиборни янада кучайтириши керак.

Маълумки, ижтимоий воқеаларни, шунинг билан, ҳуқуқбузишдек воқеаларни ўрганини айрим масалалар ва масалалар чекланиб қолмасдан, мазкур воқелик тоифасига тааллуқли

бўлган рақамларнинг жамланмасидан иборат бўлиши керак, бунга эса ҳақиқий ҳолат тўла қамраб олингандагина эришиш мумкин.

Бу органларда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги бузилишларни аниқлаш учун яхши тайёргарликка эга бўлган малакали мутахассислар бўлиши, уларнинг ички муассаса назорат органларининг мансабдор шахсларига қарам бўлмаслиги улар берадиган маълумотлар ишончга сазовор ва тўлақонлик деб баҳолаш имконини беради. Чунки сўнгги йилларда статистик ҳисоботлар билан ишлашни такомиллаштириш борасида бир қатор тадбирлар ўтказилди. Бу ишга тажрибали ва малакали ходимлар жалб қилинди. Прокуратура органларини жинойтчилик ҳолати ҳақидаги тезкор маълумотлар билан тўлиқроқ таъминлаш ва ундан унумли фойдаланиш мақсадида тезкор ҳисобот хизмати ташкилий назорат тармоғига киритилди. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг турли жабҳаларидаги фаолияти автоматлаштирилган тарзда ҳисобга олинмоқда, марказий маҳкамаларда компьютер техникалари билан ишлаш бўйича мутахассис ўринлари таъсис этилди. Прокуратуранинг тезкор ҳисобот бўйича ёрдамчилари махсус тайёргарликдан ўтдилар ва уларга зарур ёрдамлар кўрсатилди. Тергов ишининг аҳволи ва жинойтчиликнинг ҳолати юзасидан махсус дастур ишлаб чиқилди. Вилоят прокуратуралари билан ягона телеалоқа тизимининг жорий этилиши тезкор маълумотлар билан айрибошлашни тезлаштирди. Шу ўринда назорат вазифаларини бажариш учун зарур аҳамиятга эга бўлган ахборотлар қисмига Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органларида мавжуд бўлган маълумотларнинг хусусиятлари тўғрисида фикр билдириш зарурати туғилди. Булардан бири, бизнинг фикримизча қуйидаги маълумотлар:

- ифлосланган ер, сув объектлари, атмосфера ҳавоси ва уларнинг ифлосланиши оқибатларида етказилган моддий зарарининг миқдорини текшириб аниқланганлиги тўғрисида;

- тозалаш ишхоналарининг қоникарсиз аҳволда ва унум-

сиз ишлатилганлиги тўғрисида, тозалаш иншоотларисиз янги корхоналар, цехлар, агрегатлар ва бошқа объектларни қуриб ишга тушириш ва таъмирлаш тўғрисида;

- табиий муҳитни ифлослантирувчи объектларда ишлаб чиқариш фаолиятини тўхтатиб қўйилганлиги тўғрисида;

- табиий муҳитни ифлослантирувчи объектларга нисбатан юқори бошқарув органлари томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилишига бўлган эътиборнинг хусусиятлари тўғрисида;

- тозалаш иншоотларининг ёмон аҳволда бўлганлиги ва самарасиз ишлаш, тозалаш иншоотларисиз янги объектларни ишга тушириш ва қайта таъмирлашга йўл қўювчи сабаблар ва шароитлар тўғрисида;

- ер, сув ҳавзалари ва ҳавони ифлослантиришни бузганлиги учун маъмурий, интизомий, жамоат ва моддий жавобгарликка тортилган шахслар тўғрисида;

- сув ва ердан фойдаланиш қоидаларини бузган фермерлар ва кичик корхоналар тўғрисида;

- прокуратура, дастлабки тергов ва бошқа органларга жўнатилган материалларнинг сони тўғрисида;

- прокурорлик назоратининг ахборот базасини тузишда ўз ихтиёрларида прокуратура органларини қизиқтирувчи материалларга эга бўлган барча органларнинг моделлашларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, солиқ ва молия тизими органлари, табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари, ички ишлар органлари, фуқаролар йиғинлари, санитария-эпидемиология марказлари ва бошқа табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилиши (тўлақонлик, турли даражада), бу бузилишдан кўрилган зарар тўғрисида кенг ахборотга эга бўлади.

Прокурорнинг аналитик фаолиятини такомиллаштириш. Бу қонунчиликнинг ҳолати тўғрисида ҳамда назорат қилиш фаолиятининг самарадорлиги тўғрисида асосланган ва ишонарли хулосалар олиш, мустаҳкам базани таъминлаш учун зарурдир.

Прокурор табиатни муҳофаза қилиш ва ундан фойдала-

ини борасидаги қонулар бажарилишининг самарадорлиги ҳақида, қонулар бузилишининг тарқалганлиги ва уларнинг сабаблари тўғрисида старан даражада тўла ахборотга эга бўлиши керак. Аке ҳолда прокуратура текинришлари самарасиз ва натижасиз бўлиши табиий, албатта. Яна шуниси ҳам муҳимки, бундай маълумотларнинг бирортасини эътибордан четда қолдириш турли чалканлиқларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Ҳозирги вақтда прокурорнинг таҳлил ишида жиддий камчиликлар ҳам йўқ эмас. У замон талабига жавоб бериши учун, энг аввало, умумназорат фаолиятини ахборот билан тўлақонли таъминлашинини таъкил этиши керак. Таҳлил, иш савиясини оширишига прокурорларини шахсий компьютерлар билан қуролантиришни ўз ичига оладиган электрон-ҳисоблаш техникасидан фаол фойдаланмасдан эришиб бўлмайди.

Таҳлил ишини ягона принцин бўйича таъкил этишига имкон берувчи ахборотни таҳлил қилишининг такомиллашган услуби зарур. Хусусан вақт оралиғи (чорак, ярим йил, йил) бўйича таҳлил қилиш ижобий, нейтрал ёки салбий ҳулосага келишда, атроф-муҳитни ифлослантириш билан боғлиқ бўлган қонун бузиш динамикасини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Тақрибий таҳлил атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги қонун бузишлар сонининг камайиши ёки кўнайишига имкон беради. Ерларни яроқсиз ҳолга келтириш, сув объектларини ифлослантириш, балиқ захиралари ва бошқа сув ҳайвонлари, қишлоқ хўжалиғига етказилган моддий, шунингдек, экологик зарар, атроф-муҳитни ифлосланувининг одамлар соғлиғига таъсири ва шу кабилар қонуибузарлик оқибатлари тўғрисидаги маълумотларнинг динамикаси ва таркибининг тақдослаш уларнинг хавфлилик даражасини баҳолаш имконини беради. Шу билан бирга амалга оширилган барча прокурорлик тадбирларининг шировард натижасидан ҳулоса чиқариш имконини берувчи интеграти кўрсаткичларини ишлаб чиқиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўришига тўғри келади.

Прокуратура учун табиатни муҳофаза қилиш қонуларини-

ни бузувчилар ва ҳомийларнинг жазоланиши муқаррарлигининг даражаси тўғрисидаги, бу қонуларни бузилишига имконият берган сабаб ва шароитларнинг хусусияти ва уларни бартараф қилиш даражаси тўғрисидаги маълумотларнинг таҳлили инҳоятда муҳимдир. Таҳлил натижалари табиат муҳофазаси ҳақидаги қонуларнинг ижроси бўйича прокурор назоратини яхшилашда, ташкилий ишларни такомиллаштиришда, бошқа давлат ва жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликда ҳуқуқ-тартибот фаолиятини мувофиқлаштиришни мустаҳкамлашда, янги режалаштиришни таъсирчанлигини ошириш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишда манба бўлиши мумкин. Бинобарин, "Ислохотларни амалга ошириш, туб тизим ўзгартиришлари қилиш қуруқ мақсад эмаслигини бир неча бор таъкидлаб ўтдик. Бу ислохотлар халққа нима берини муҳимдир. Кишилар ҳаётида яхшилик томон қандай ўзгаришлар бўлиши, уларнинг ҳаёти қанчалик тўқ, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини нақадар чинакам эркин ҳис этини, ўз меҳнатининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлиши муҳимдир. Шунинг учун жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўн қиррали фаолиятимиз марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислохотларнинг мазмун айни ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъдодини намоён этишига, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишига қаратилган. Сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар айни мана шу олий мақсадга эринишига ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга бўйсундирилган." ²² Албатта бу юксак мақсадларни амалга оширишда прокурорлик назоратини тубдан яхшилаш ижобий самара берини шубҳасиз.

Прокурорлар фаолиятини ҳаддан ташқари мувофиқлаштиришдан озод қилиш, ижодий ташаббускорликни ривожлаштиришлари учун қулай шароитлар яратиш. Прокурорнинг фаолиятига баҳо беришда ўтказилган текширишлар ва юборилган прокурорлик назорати ҳужжатларининг сонига қараб эмас, эришилган натижа қар, қонуничилик ва ҳуқуқ тартиботга риоя қилиш бўйича текширилган таби-

килотлардаги ишнинг ҳақиқий аҳволи бўйича баҳолаш таклиф қилинади.

Ишни режлаштиришда кўпгина тадбирларни шакллантириш шаҳар ёки туман прокуратураси томонидан амалга оширилиши керак. Бунда Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 21-моддасидаги “Туманларга бўлинган шаҳарнинг прокурори туманлар прокуратуралари ва уларга тенглаштирилган прокурорларни фаолиятига раҳбарлик қилади, юқори поғонадаги прокурорга аппарат ва ўз бўйсунувидаги прокуратураларнинг штат сонини ўзгартириш, ходимларни жой-жойига қўйишга доир таклифлар киритади”²³ ва мазкур қонуннинг 17-моддасидаги “Шаҳарлар ва туманларнинг прокуратураларига, шунингдек уларга тенглаштирилган прокуратураларга тегишли прокурорлар бошчилик қиладилар.

Прокурорларнинг ўринбосарлари, катта ёрдамчилари, ёрдамчилари бўлиши мумкин. Прокуратураларда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар тайинлайдиган ва лавозимдан озод қиладиган катта терговчилар ва терговчилар хизмат қиладилар”,²⁴ деган кўрсатмаларга амал қилинади.

Шу билан бир қаторда юқори прокурорлар томонидан жойларда ташаббускорлик кўрсатиш имкониятларини торайтирадиган, режадан ташқари топшириқлар жўнатиш амалиётидан воз кечилган бўлса, амалда бундай янгилинишлар жуда кўп жойларда юзаки бўлиб, ҳозирги вақтда режадан ташқари топшириқлар сал бошқачароқ “шифротелеграмма”, “почта-телеграмма” деб аталадиган бўлиб, аслида уларнинг мазмунида ҳеч қандай ўзгаришлар юз бермади. Бу ерда хўжалик бошқарув органларининг ўрнини босиш ва назорат қилувчи органлар фаолиятини оммалаштиришга йўналтирилган топшириқлар назарда тутилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг Ўзбекистон Республикаси “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни юзасидан прокурор назоратини кучайтириш зарур чоралари

тўғрисидаги 1993-1997 йилларда юборилган кўрсатмаларида табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарликни кучайтириш, атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатаётган объектлар фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш, тугатиш ва ўзгартириш, табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузиш оқибатида етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузганлик учун иқтисодий жавобгарликни янада кучайтириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузиш оқибатида зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимларнинг жавобгарлигини кучайтириш, табиий муҳитнинг аҳволига салбий таъсир кўрсатувчи корхоналарни зудлик билан топиш ва мутахассислар билан ҳамкорликда уларнинг табиатни қўриқлаш фаолиятига мунтазам таъсир кўрсатиш, ифлослаштирувчи манбаларни тугатиш юзасидан қатъий чораларни кўришга эришиш, сув ва ҳавони ифлослаштиришга олиб келувчи технологик жараёнлар ва ишлаб чиқариш режаларининг бузилишининг олдини олишга эришиш тавсия этилган.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг 1993 йилги маълумотларига қараганда, атмосферага зарарли моддаларни чиқариб ташловчи корхоналар сони 41 мингга бўлиб, 24 мингтаси зарарли модда ажратувчи манбаларга эга, улардан атиги 45 фонзигина тозаловчи ишхоналар билан жиҳозланган, холос. Булардан ташқари, сув манбаларини ифлослаштирувчи ва тупроқни яроқсиз ҳолга келтирувчи минглаб корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликлари ҳамда қишлоқ хўжалиги ташкилотлари мавжуд. Бундай вазиятларда прокурорлар, энг аввало, атроф-муҳитнинг аҳволини тубдан яхшилаш тўғрисидаги қонун ва қарорларни bajarмаётган корхоналар устидан кучли назорат ўрнатилари, бу ҳолга қатъий чора кўриб, экологик муҳитнинг мусоффо бўлишига эришишлари керак.

Прокурор назоратига келсак, у ўзига берилган вазифалар ёрдамида экология борасидаги қонунчиликни мустаҳкамлашга таъсирини кучайтириши мумкин. Шаҳар ва туман прокурор-

лари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қонусларнинг bajarilishini доимо назорат қилиб боришлари лозим.

Ҳа, табиат буюк мўъжиза, инсон эса унинг бир бўлагидир. Шу боисдан ҳам инсон табиатни онага қийслайди. Оналарни ўқитганлар эса бир умр дилозор, тавқу латынатга маҳкум-дирлар.²⁵

**Ишда предмет принципини жорий этиш ва такомил-
лантириш.** Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонусларнинг бўзиллишига қарши кураш предмети прокуратура тизимининг одий бўғинлари ишчи ташкил этиш мақсада мувофиқ эканлиги прокурорлик назорати амалиётида ўз тасдиғини топди. У табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонусларни мустаҳкамлаш вазифаларини ҳал этишда вилоятлар, шаҳар ва туманлар прокуратуралари турли таъриблик бўлинмаларининг мустаҳкам ҳамкорлигини таъминлайди. Чунки Ўзбекистон Республикаси прокуратураси идораларининг тизими Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси Прокуратураси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар, туманлараро ва бошқа ҳудудий прокуратуралардан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг II-моддасида белгиланган қўйилганидек, «Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизимига, шуни-
дек транспорт, ҳарбий, табиат муҳофазаси прокуратуралари ва бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар ҳам кирди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан вилоятлар ва туманлар прокуратураларига тенглаштирилган бошқа прокуратуралар, туман прокуратураларига эга бўлган шаҳарларда эса туман прокуратуралари бўйсунадиган шаҳар прокуратуралари тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тузиладиган транспорт, табиат муҳофазаси прокуратуралари, бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар вилоятлар, туманлар прокуратуралари, туманлараро прокуратуралар ёки шаҳар прокуратуралари ваколати билан ташкил этилади ҳамда фаолият кўрсатади».

Қатор вилоят, шаҳар ва туман прокуратураларида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилишига қарши курашга тааллуқли предмет принципини амалга оширилиши катта қизиқиш уйғотмоқда. Уларда табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилишини назорат қилишни кучайтириш тўғрисида республика Бош прокурорининг буйруқ ва кўрсатмаларини бажариш юзасидан бўлимларнинг ҳамкорлиги махсус буйруқ билан тартиблаштириб қўйилган. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилишига қарши кураш прокуратура фаолиятининг энг муҳим йўналишларидан бири экан, умумий раҳбарлик ва барча бўлимларнинг унда келишилган ҳолда ишгирок этишларини республика, вилоят прокуратурасининг раҳбарларидан бири таъминлайди. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилишига қарши кураш ҳамда ҳамкорлик ишларининг аҳволи тўғрисида (йилига камидан 1-2 марта) бўлим бошлиқларининг ҳайъатда, тезкор мажлисларда ҳисоботларини эшитиб боришнинг қарор топган тажрибаси шундан далолат беради. Ҳар бир таркибий бўлинмада бўлим бошлиқларининг (вазифаларини танлаб олишда) фармойиши билан ҳамкорлик, ахборотлар тўплашга жавоб берадиган, табиатни қўриқлаш борасида қонунчиликнинг аҳволини биргаликда таҳлил қилишда қатнашадиган энг малакали прокурорлар ажратилган.

Ўтказилган тадқиқотлар табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бажарилиши юзасидан амалга оширилиши зарур бўлган вазифаларнинг асосий йўналиши:

-атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижросини таҳлил қилиш ва унинг муҳим қонуниятларини аниқлаш;

-қайд қилинган қонунларнинг бузилишига имкон берувчи асосий сабаблар ва имкониятларни умумлаштириш;

республика, вилоят, туман ва шаҳар прокуратураларида табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликнинг бузилишига қарши кураш ҳамда шу соҳада истиқболли тадбирларни ишлаб чиқиш масалаларини режалаштириш, бу бора-

да жаҳон андозалари тажрибасини умумлаштириши;

-табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунчиликни бузилиши тўғрисида, бундай бузилишларни баргараф этиши ва олдини олиши юзасидан кўрилган чоралар, уларга имкон берувчи сабаб ва шароит, бу чораларнинг таъсирчанлиги тўғрисида ҳар томонлама тўлиқ ахборотлар тўлиқ ва таҳлил қилишнинг таъминловчи усул ва имкониятларни ишлаб чиқиши ва прокурорлик амалиётига жорий этиши;

-табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бажарилиши юзасидан назорат бўйича прокурорлик тизимининг айрим бўғинлари фаолиятидаги яққол кўзга ташланадиган камчиликларни ўрганиши ва тегинчи тавсияларни ишлаб чиқиши,

-табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликни бажарилишини назорат қилиш, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва табиатни муҳофаза қилиш органлари ва санитария-эпидемиология марказлари билан ҳамкорликда ташкил этиш, профилактика ишлари ва шу каби илғор прокуратураларнинг иш тажрибаларини оммалаштириши;

-табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бажарилиши юзасидан прокурорлик назоратининг самарадорлигини оширишига қўмақланувчи услубий тавсияларни ишлаб чиқиши ва прокуратура фаолиятига кенг жорий этиши;

-атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши бўйича прокурорлик назоратини такомиллаштириши услубияти ва амалиёти бўйича кўرғазмали семинарлар ва кенгашлар ҳамда таъловлар ўтказиши;

-прокурорлик назоратини кучайтириши, илғор тажрибаларни оммалаштириши, ишдаги камчиликларни тугатиши, прокуратура фаолиятининг усул ва услубларини такомиллаштириши ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлган долзарб масалаларни ҳайъат мажлисларида, маҳкамалараро тезкор мажлисларда ва бўлимда муҳокама қилишига тайёрланидан иборат деган ҳулосага келиши имконини беради. Шу мақсадларда предмет принциpidан самарали фойдаланиши, турли бўлимларнинг вакиллари бўлган прокурорларнинг хизмат вазифаларини зарурий ва тўлақонли белгидан имконинини яратеди. Шу му-

лоҳазалардан келиб чиқиб, тадқиқот жараёнида уларни умумий тарзда кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик.

Оғирлик марказини ўзларига бўйсунувчи ва қарамоғидаги корхона ва ташкилотларда қонуларнинг бажарилишини таъминлаш, назорат қилиш вазифаси бўлган бошқарув органлари Ўзбекистон Республикаси Табиатини муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонуларнинг бажарилишини, текширилган иш участкаларида қонуларга риоя қилишни таъминлаш бўйича юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилишини назорат қилишга ўтди. Таъсирчан прокурорлик назорати бошқарув органлари фаолиятида қонунчилиكنинг бузилишига тўла барҳам бериш ёки ҳеч бўлмаганда уни жиддий камайитиришни таъминлашга хизмат қилиш керак. Бу эса ўз навбатида уларга бўйсунувчи ва тасарруфидаги корхона, муассаса ва ташкилотлар учун жиддий ингибитор аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари назоратнинг қучайитирилиши ушбу органларнинг табиатни муҳофаза қилиш борасидаги фаолиятини янада жонлантиради, бу табиатни самарали муҳофаза қилишнинг асосий ва зарур шартидир.

Ўзларига тоширилган иш участкаларида табиат муҳофазаси қонунчилигига риоя қилишни таъминлашга мажбур бўлган раҳбар, мансабдор шахслар фаолиятида қонуларга қандай риоя этилаётганига эътиборни қаратадиган бўлсак, бу, энг аввало, прокурорларнинг назорат амалиётида ҳамон кўн учровчи ҳол бўлиб корхона, муассаса ва ташкилот ўзининг юксак лавозими билан айрим прокурорларнинг "қўзини қамаштириб қўтовчи раҳбарларни айлашиб ўтди", атроф-муҳитни муҳофаза қилишга зарарли ҳолда қимёвий шифоотларни қурмасликнинг иложи йўқлигини рўқач қилиб, режа ва шартнома мажбуриятларини бажариш ҳусусида жон қуйишарётганлиги билан улардан юқори турувчи ташкилотлар томонидан қонубузарларни қўллаб-қувватлашни давом эттиришлари олдида томонабин бўлиб туриб, муросасизлик олдидан кескин воз кечини демакдир.

Прокуратура органларининг ҳокимликлар ва бошқа давлат органлари ҳамда жамоат бирлашмалари билан ҳамкор-

лик доирасини ошириш. Бу масала Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида” ги қонунда атрофлича мустақамланган, прокуратура фаолиятини ташкил этиш принциплари атрофлича кўрсатиб берилган.

Мазкур талаб табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилиши бўйича назоратни фаоллаштириш учун, айниқса, долзарбдир. Бунинг бир нечта сабаблари бор:

Биринчидан, ҳамкорлик қилувчи органларнинг иккала томонлама фаоллигини оширишга даъват этади, иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органи каби органларнинг ходимлари улар махсус билимга эга бўлганликлари учун прокурорларга умумназорат текширишларни ниҳоясига етказишда жиддий ёрдам беришлари мумкин, учинчидан, табиатни муҳофаза қилиш вилоят ва туман қўмиталари ўз иш жойи ва турар жойларда табиат муҳофазаси қонунчилигини бузилишининг ҳар бир ҳодисаси ҳақида яхши тасаввурга эга бўлишади, уларнинг хабардорлиги эса прокурорлар учун фойдадан ҳоли эмас, тўртинчидан, тўғри ташкил этилган ҳамкорлик текширишларни тартиблаштиришга олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида” ги ҳамда “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонунлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар асосида назоратни такомиллаштира бориб, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, фермер хўжаликлари ва кичик корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунларга қандай риоя қилаётганликларини текшириш, улардан келаётган иқтисодий зарарларга барҳам бериш ва назоратнинг самарадорлигига эришиш шу кўннинг энг долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидан биридир.

Прокурорларнинг ҳокимликлар билан яқиндан ўзаро ҳамкорликлари зарурлигини таъминлашда асосий мақсад, ҳуқуқ муҳофазаси органлари ва жамоат органлари кучлари Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг бузилишига қарши курашда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузган-

лиги, бундай бузилишларга имкон берувчи ҳолатлар тўғрисида батафсил ахборотлар олиш, бу меъёрий ҳужжатларнинг бажарилишини чуқурроқ текшириш, табиатни муҳофаза қилиш бўйича қонунларни аниқлаш ва баргараф қилиш юзасидан ҳуқуқ муҳофазаси ва бошқа органларнинг фаолияти, унинг профилактик фаолиятининг самарадорлигини ошириш, прокурорларни ҳокимликлар ва халқ депутатлари кенгашлари билан ҳамкорлиги шакллари, энг аввало, уларнинг фаолиятидаги сессия тартиботи билан белгиланади. Табиатни муҳофаза қилиш масалалари туман ҳокимининг қарорларида, шаҳар ва қишлоқ фуқаро йиғинларининг йиғилишларида кўриб чиқилади. Шунинг учун дастлаб олдиндан атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг аҳволи текшириб чиқилади. Текширишларда депутатлар ва шу соҳа мутахассислари иштирок этишади. Атроф-муҳитни соғломлаштириш бўйича текшириш материаллари асосида қабул қилинган қарор республикамиз ҳудудидагина эмас, балки МДХ давлатлари чегарасида жойлашган корхона, ташкилот, муассасаларнинг барча раҳбарлари ва фуқаролари учун ҳам мажбурийдир. Шу муносабат билан ҳокимликлар ва халқ депутатлари кенгашлари билан доимо алоқани мустаҳкамлаб, доимо ҳамкорлик қилаётган прокурорларнинг фаолиятлари ижобий натижалар бермоқда. Улар ҳокимликлар, халқ депутатлари кенгашлари сессияларида ва йиғилишларида табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунларнинг бажарилиши тўғрисида маърузалар қилишади, ахборотлар беришади, зарурият туғилганда ҳокимлик йиғилишларида, халқ депутатлари кенгашларининг ижро идораларига тақдимномалар киритишади. Бунинг учун эса фақат прокуратура ҳужжатлари эмас, депутатлик гуруҳлари, фуқаролар йиғинлари, маҳалла оқсоқоллар кенгаши томонидан тўпланган материаллардан ҳам фойдаланилади, жамиятнинг сиёсий тизимини ислоҳ қилиш, ҳокимликлар ва халқ депутатлар кенгашининг тўла ҳокимлигининг кучайиши прокуратура органларининг ҳокимликлар ва халқ депутатлари кенгашлари билан ҳамкорлигини мустаҳкамлашнинг кенг истиқболларини очмоқда.

Прокуратуранинг Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Давлат санитария нazorати ва жамоатчилик ташкилотлари билан ҳамкорлиги турли шаклларда амалга оширилади. Уларга, хусусан, қуйидагилар кирadi:

-ер, сув ҳавзалари ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бузилишининг аҳволи, аниқ объектда ёки турух объектларида, айрим тармоқларда ҳуқуқ бузилишининг хусусияти тўғрисида ўзаро ахборотлар айрибошлани;

-табиатни муҳофаза қилиш борасидаги бузилишларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқиш ва фикр алмашини учун прокуратура ходимлари ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, жамоатчилик ташкилотлари аъзоларининг вақти-вақти билан учрашувлари;

-Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, "Ўздавестандарт", республика ҳуқуқий органларининг мутахассислари, санитария-эпидемиология марказлари, шунингдек жамоатчилик ташкилотлари аъзоларининг иштирокида текширишлар ўтказиш;

-атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларни тарғиб қилишни кучайтириш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқиш;

-ер, сув ҳавзалари ва ҳавони инфослангитиринга қарши курашни кучайтириш юзасидан мувофиқлангитиринини ташкил этишида қуйи органларга ёрдам беришни ташкил этиш ва ҳоказолар.

Бошқа давлат органлари билан ҳамкорлик ҳақида гап кетганда, албатта ҳудудий ва иختисослангитирилган табиатни муҳофаза қилувчи прокуратураларининг мустаҳкам алоқасини таъминлаш зарурлигини ҳам унутмаслик керак, чунки уларнинг таърибасидан ҳамда ўзаро ахборот базасини мустаҳкамлаш учун имкониятларидан фойдаланиш, чуқурлаштирилган прокурорлик текширишларини ўтказиш, ҳуқуқбузилишларининг олдини олиш билан биргаликдаги тадбирларни амалга оширадди.

Ҳар томонлама назорат ҳаракатларини кенг ажорий

этич. Табиатни муҳофаза қилиш қонуналарининг bajarил-
лини юзасидан назоратни қайт қўриш жараянида муҳим
ўрин тутувчи ўзига хос ташкилий хусусият деб ягона режа
бўйича туман ва шаҳар прокуратураларининг интирокда
бир вақтнинг ўзида республика, вилоят прокуратуралари хо-
димларининг назорат ҳаракатини амалга оширишни таъ-
минлаш лозим. Табиат маъмурий чегараларин билмайди, бир
жойда юз берган қонун бузини бошқа жойда салбий оқибат-
ларга олиб келиши мумкин. Бундай назорат ҳаракатлари,
хусусан табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонуналарининг
bajarиллигини текшириш республика, вилоятлар ҳудудида
халқ хўжалигининг айрим тармоқларида унинг яқинидаги
инининг аҳволини ўрганиш учун шароит тўғдиради.

Бунга ўхшаш ҳар томонлама назорат ҳаракатини ўтга-
зинининг устуқлиги шундан иборатки, улар ҳуқуқбузинлар-
нинг ўзини, шунингдек бундай сабаб ҳамда шароитларни
баргараф қилиш юзасидан янада самаралироқ чораларни
қўлдан имкониин беради. Ҳамма нарса доимо ҳам корхона
ва туман, шаҳар прокурорига боғлиқ бўлавермайди. Қўш
масалалар вилоят ёки республика миқёсида ҳал қилинади.
Баъзи ҳолларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари
маҳаллийчилик ва тор маҳкамачилик манфаатларини
намоён бўлини оқибатида жойларда қўлаб қувватланмайди
ва тўғри ҳал қилинмайди. Шунинг учун республика, вилоят
ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлари табиатни муҳофаза қилиш
борасидаги қонунчиликни қўпол бузилишинини баргараф қилиш
учун қатта имкониетларга эга. Афсуски, баъзан амалда шун-
дай бўладики, табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонун-
чиликнинг бузилишинини баргараф қилмасдан, акенича ўзлари
ҳам ўларни бузилади. Масалаи, Ўзбекистоннинг Сув тўғри-
сидаги кодекси ҳамда "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғриси-
да"ги (1996 йил 6 май) қонунда сувни тозалаш ва зарар-
сизлантиришни таъминловчи тадбирларни bajarмасдан сув-
ларни оқизиб юборувчи корхона ва цехларда агрегатларни
доимий ва вақтинча ишлатиш учун шнга тушириш ман эти-
лади. "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги қонунининг

15- моддасида: “Сувнинг буғланиши ва ифлосланиши ёки зарарли таъсир кўрсатишнинг олдини олувчи қурилмалар билан таъминланмаган янги ва таъмирланган корхоналар, цехлар, агрегатларни, коммунал ва бошқа объектларни ишга тушириш;

лойиҳаларда назарда тутилган ерларнинг сув босиши, захланиши, ботқоқланиши, шўрланишининг ҳамда тупроқ эрозиясининг олдини олиш тадбирлари амалга оширилмагунча суғориш ва сув билан таъминлаш тизимларини, сув омборлари ва каналларни ишга тушириш;

тасдиқланган лойиҳаларга мувофиқ, сув тўпланадиган ва бошқа иншоотларни қуриб битказмай туриб, зах қочириш тармоқларини ишга тушириш;

тасдиқланган лойиҳаларга мувофиқ балиқларни сақлаб қолиш қурилмалари бўлмаган сув олиш иншоотларини ишга тушириш;

тасдиқланган лойиҳаларга мувофиқ, тошқин сувларни ва балиқларни ўтказиб юборадиган қурилмалар тайёр бўлмаган гидротехника иншоотларини ишга тушириш;

ер ости сув захиралари тасдиқланмаган гуруҳли сув олиш иншоотларини ишга тушириш;

сувни тартибга солувчи қурилмалар билан таъминламай туриб ва тегишли ҳолларда санитария муҳофазаси чегараларини белгиламай туриб, сув чиқариш учун бурғуланган қудуқларни ишга тушириш тақиқланади.

Сув омборларини, уларнинг ўзанини лойиҳада кўрсатилган индек тайёр қилиб қўйиш тадбирлари амалга оширилмагунча сув билан тўлдириш тақиқланади”²⁶ деб, қайд этилганлиги бежиз эмас. Бу билан бир вақтда белгилаб қўйилганки, кўрсатилган объектларни ишга тушириш фақатгина табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва давлат санитария инспекцияси ва бошқа манфаатдор органларнинг рухсати билангина амалга оширилиши мумкин. Бироқ мазкур талабларга зид ҳолда Андижон вилояти парранда гўшти етиштириш вилоят бирлашмасининг маъмурияти йилига 550 минг дона бройлер етиштириш қувватига эга бўлган ПТФ-3 ни

канализациясиз ва тозалаш иншоотсиз собиқ Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг руҳсатномаси билан қабул қилиб олинган. Бундай қарор ғайриқонуний эди, чунки объектни илга тушириш учун давлат санитария инспекциясининг розилиги олинмаган эди. Бир неча йирик чорвачилик фермалари ҳам шундай қонунга ҳилоф йўллар билан фойдаланишга тоширилган. Андижон вилояти Асака тумани прокуратурасининг тавсифномаси билан республика прокуратураси томонидан қонуннинг бу бузилишларининг олдини олиш чоралари кўрилган эди.²⁷

Тасаввур этини мумкинки, айнан шундай ҳолларда тегишли ҳуқуқ-тартиботни тартибга келтириш прокуродлик тизимини марказлаштиришнинг афзалликлари ва имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш зарур бўлган тақдирда юқори прокуратура органларига табиатини муҳофаза қилиш ишини тубдан қайта қуришни ҳал қилишни билан боғлиқ бўлади. Аммо маҳаллийчилик ва маҳкамачилик туфайли қўллаб-қувватланмайдиган ва тўғри ҳал қилинмайдиган масалаларни ечиш, экологик вазиятни соғломлаштириш учун аниқ чораларни кўришга эришни лозим. Зеро, Президентимиз таъбири билан айтганда “Маҳаллийчилик ва уруф-аймоқчилик муаммосининг долзарблигини ва мураккаблигини тушунибгина қолмай, айни чоғда шу негизда тағлик вужудга келишининг олдини олиш учун ишма қилиш кераклигини аниқ тасаввур этини яширин хавф-хатар омилидан чинакам таҳдид манбага айланиб кетишга йўл қўймасликка имкон беради”.²⁸

Умумназорат фаолиятининг процессуал-услубий асосларининг таърифи. Умумназорат фаолиятини аниқ таъкил этини ягона умумназорат жараёни доирасида амалга ошириладиган ҳаракат тизими сифатида уни амалга ошириш тартибини белгиланга бевосита боғлиқдир.

Шунинг таъкидлан керакки, умумназорат жараёнининг тизими тўғрисида қатъий тасаввурга эга бўлиш – бу унча мураккаб эмас, унга ишбатан билдирилган қаранлар кўн ҳолларда мунозара тарзидадир.

Умумий назоратга жараён сифатида берилган таъриф-лардан бири уни уч босқичдан иборат деб қарайди:

1) қонун бузилиши ва бузувчиларни ва бузилишига имкон берувчи ҳолатларни аниқлаш;

2) аниқланган қонун бузилишлар ва уларга ёрдам берувчи ҳолатларга муносабат;

3) аниқланган қонунбузилишларга прокурорлик муносабати ҳужжатлари ҳамда қонун бузилишининг олдини олишга қаратилган чораларнинг самарадорлигини аниқлаш.

Умумназорат фаолияти жараёнининг таркиби тўғрисидаги бундай тасаввурни маъқуллашга ҳамма олимлар ҳам рози эмас. Масалан, Л.А.Николаева шундай босқич тарафдори бўла туриб, аммо уларни бошқачароқ белгиланишлари керак деб ҳисоблайди.

В.В.Коробейниковнинг нуқтаи назари Л.А.Николаеванинг қарашларига яқинроқ бўлиб, у умумназоратни қуйидаги босқичлардан иборат деб ҳисоблайди:

1) умумназорат тадбирларини ташкил қилиш,

2) ҳуқуқбузишни аниқлаш,

3) қонунчилиكنи мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузишининг олдини олиш бўйича қонунда назарда тутилган чораларни қўриш.²⁹

Яна бир тадқиқотчи Г.И.Бровин назорат жараёнининг тузилишига бошқача ёндашишни таклиф қилади. Унинг нуқтаи назарига қараганда “назорат жараёнининг бошланғич босқичи уни қўзғатиш, сўнгра аниқлаш (ёки тошиш) босқичи келади. Қонун бузилиши ва қонунни бузилишида айбдор бўлган маълум шахсларни аниқлаш, аниқланган бузилишга муносабат, прокурор томонидан айбдор шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисида ишлар қўзғатиш ва қонун бузилишининг олдини олиш бўйича профилактик иш ўтказишни мустақил босқичлар деб тан олиш, ва ниҳоят, қонунчилик ва прокурорлик назоратининг ҳолатини таҳлил ва умумлаштириш.”³⁰

Бизнинг назаримизда умумназорат фаолиятларини қуйидаги босқичларда ўтказиш мақсадга мувофиқдир:

дастлаб қонун бузилиши, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ва манбаларни аниқлаш,

Иккинчидан, қонун бузилишини бартараф қилиш йўллари ва унинг олдини олишга қаратилган чораларни кўриш, ва ниҳоят, прокурор томонидан кўрилган чораларнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги таъминландан иборатдир.

Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бажарилиши назоратини самарали амалга ошириш учун умумий назоратнинг кўрсатилган ҳар бир босқичида ҳал қилиниши лозим бўлган вазифаларни, уларни бажарилишининг йўллари ва воситаларини аниқ белгилаш зарур. Ҳар бир босқичнинг вазифаси жуда пухта тарзда қонуннинг бузилиши ва уларнинг сабаблари аниқлашган чоғда прокурорнинг фаолияти нимага йўналганлиги, қонун бузилишининг олдини олиш ва унга барҳам беришдаги, кўрилган чораларнинг самарадорлигини аниқлашдаги йўналишини кўрсатиб турмоғи керак. Худди шунингдек, назария ҳам ҳар бир босқичда прокурор фаолиятининг тартиби, прокурор ваколати қўлланилишининг ўзига хос хусусиятлари, ташкилий ва тактик усуллар, прокурор ваколатини мўътадил амалга оширилишига атрофлича тавсия берилиши керак.

2.3. Умумий назорат воситалари билан ер, сув ва ҳавони ифлослантиришдан сақлаш тўғрисидаги қонуларнинг бузилишини уларни келтириб чиқарадиган сабаблар ва уларга имкон берувчи шароитларни аниқлаш

Ер, сув ва ҳавони ифлослантиришдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бузилиши, уларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи вазиятларни аниқлаш умумий назоратнинг мустақил тури сифатида вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туриши эътиборга лойиқдир. Уларнинг мазмуни шундан иборатки, амалга оширилган ҳуқуқ бузилишини ўз вақтида ва тўла очини айбдор шахслар ва уларнинг эътиборсизликларини, муҳитни ифлосланишига имкон берувчи сабаб ва шароитларни аниқлашдир.

Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида"ги

қонунига мувофиқ прокурорлар табиатни қўриқлаш қонунлари бузилишининг олдини олишда прокурорнинг қарори муҳим аҳамият касб этади. “Прокуратура тўғрисида”ги қонуннинг 26-моддасида қайд этилганидек “Прокурор мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан қонуннинг бузилиш мазмунидан келиб чиққан ҳолда жиноий иш, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ёки интизомий ҳуқуқбузарликка доир иш қўзғатиш тўғрисида асосли қарор чиқаради. Қонунда кўзда тутилган ўзга ҳолларда ҳам прокурор қарор чиқаради.

Интизомий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни қўзғатиш ҳақидаги прокурор қарори идора ёки аниқ мансабдор шахс томонидан бу қарор тушган кундан бошлаб кечи билан ўн беш кунлик муддат ичида кўриб чиқилиши шарт. Кўриб чиқилиш натижалари тўғрисида прокурорга зудлик билан ёзма равишда маълум қилинади”.

Ёки мазкур қонуннинг 24-моддасида белгилаб қўйилганидек “Қонун бузилганлиги аниқланган тақдирда прокурор ва унинг ўринбосари ўз ваколатлари доирасида:

вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг, муассасаларнинг, корхоналар ва ташкилотлар, ҳокимлар, ҳарбий қисмлар ва жамоат бирлашмалари ҳужжатларига, шунингдек мансабдор қарорлари ва ҳатти-ҳаракатларига нисбатан протест келтиришга;

қонунда белгиланган тартибда жиноий ишлар, интизомий ишлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларга доир ишлар қўзғатишга, кўриб чиқиши учун материалларни жамоатчилик муҳокамасига топширишга;

қонунни очиқдан-очиқ бузиш ҳолларига чек қўйиш тўғрисида амрнома беришга;

қонуннинг бузилишига йўл қўймаслик ҳусусида мансабдор шахслар ва фуқароларга ёзма равишда огоҳнома билдиришга;

давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларга қонунбузарлик ҳолларини, шунингдек, қонун бузилишининг сабаблари ва бунга йўл очиб берган шарт-шароитларни баргараф этиш тўғрисида тақдимномалар киритишга;

фуқаролар, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуни билан муҳофаза этиладиган манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида судлар ёки хўжалик судларига ариза билан мурожаат этишга;

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, прокурорлик назорати амалга оширилмайдиган давлат идоралари ва жамоат бирлашмаларининг норматив ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос эмаслиги ҳусусида мурожаат этишга ҳақлидир”.

Санаб ўтилган воситалардан “Прокуратура тўғрисида”ги қонунда табиатни қўриқлаш қонуниларининг бузилишини аниқлаш энг асосий ва мураккаб бўлган прокурорлик текшириши ҳисобланади. Ўрганишлар шунини кўрсатмоқдаки, прокурорлик текширишлари давомида табиатни қўриқлаш тўғрисидаги қонуниларининг энг кўп бузилишлари аниқланмоқда. Жумладан, атроф-муҳитни жинойткорона инфолаштиришга имкон берувчилар ёки жинойтга айланиб кетган ҳоллар мумкинлиги ҳам аниқланмоқда.

Прокурорлар учун текширишлар услубини такомиллаштириш, уларнинг сифатини ошириш тавсия қилинади. умумназорат текшириши сифати дефнлганда унинг ўзига хос хусиятларининг намоён бўлиш даражасининг йнғиндисини, унинг алоҳида ажратиб турувчи хусусияти, услубликлари ва камчиликлари тўғрисида баҳо бериш имкониятини жиҳатларини тушунимоқ керак. Бундай хусусиятлар жумласига қуйидагиларини киритиш керак: текшириш ўтказиш асосланганлиги, текшириш ҳаракатларининг тўлалиги, қонуни бузини ва унга имкон берувчи вазиятни тўла аниқлаш, салбий оқибатларини тўла аниқлаш, қонунининг бузилишида айбдор шахсларини аниқлаш.³¹

Бироқ яққол ва зарур аҳамиятига қарамасдан, прокурорлик текшириши прокурор назорати фаолиятининг энг кам ўрганилган масалалари жумласига киради. Небот қилини талаб этиладиган, унинг мақсадларини белгилайдиган, небот белгилари, вазият даври тўғрисида ҳуқуқий метёрларининг

йўқлиги, текшириш тартиби ва исботини баҳолаш амалда прокурорларнинг кўп ҳолларда қонун бузилишлари, қонуннинг ҳамма бузувчилари ва уларга хайрихоҳлик билдирувчиларни, атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи қонунни бузилишига ёрдам берувчи ҳамма вазиятни аниқланмаслигига олиб келади.

Текширишнинг асослари тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни шуни кўрсатдики, текширишлар қонун бузилиши ҳақида мавжуд бўлган маълумотлар муносабати билан ўтказилади. Бу ҳолат прокурорлик амалиётида инобатга олиниши керак.

Текшириш ўтказиш учун сабаб бўлиб фуқароларнинг хат ва шикоятлари, табиатни муҳофаза қилиш органларининг, бошқа давлат органлари, корхоналар, ширкат ва жамоа ташкилотларининг ахборотлари ҳисобланади. Прокурор томонидан ўтказиладиган умумлаштириш, қонунчиликнинг ҳолатини таҳлил қилиш асосида ҳуқуқ бузишлар тўғрисида аниқланган маълумотлар асосида ҳам текширишлар ўтказишга йўл қўйилади. Прокурорнинг таҳлилий иши якунлари асосида текшириш объектини танлашда ер, сув хавзаси ва ҳавога таъсир ўтказувчи корхона фаолиятининг хусусиятлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, атроф-муҳит учун энг хавфли бўлиб, ер ва сув ва ҳавони олтингугурт ва унинг кукуни билан атмосферада ювилиб олтингугурт кислотаси ҳосил қилувчи ва сульфатларни ўсимликлар, тунроқ ва сув ҳавзаларига тушиши оғир металллар, кўрғошин, алюминий ва айниқса симоб, унинг кўчиб юриши ва трансформацияси, атмосферада ювилиши, тунроқдан ювилиб, сув ҳавзаларига тушиши ва юқори заҳарловчи метал симобга айланишига асосан нефть маҳсулотлари билан ифлослантирувчи корхоналар сабабчи ҳисобланади. Қишлоқ туманларида атроф-муҳитни углерод ва азот оксиди билан ифлослантирадиган объектларга жуда жиддий эътибор билан қараш зарур. Вазиятни тўлароқ англаб олиш мақсадида прокурор, бизнинг фикримизча, ҳудуднинг экологик харитасига эга бўлиши фойдалидир.

Ер, сув ҳавзаларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун-

ларнинг бажарилиши устидан прокурорлик назорати амалиётининг таҳлили шундан далолат бермоқдаки, айрим ҳолларда текширишлар зарур ахборотларсиз таваккалга ўтказилади. Одатда, бундай текширувлар олдиндан режалаштирилган бўлиб, текшириш ўтказиш прокурори бу объектда анчадан бери бўлмаганлигини назарда тутиш принципи бўйича белгиланади. Онда-сонда ўтказилган текшириш қонун бузилишини топа олмасада, шунини унутмаслик керакки, прокуратурада кадрлар имконияти чегараланганлигини ҳисобга олиб, текширишлар қатъий бир мақсадга қаратилган бўлмоғи лозим. Таваккалга режалаштириш шунга олиб келадикки, табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг бажарилишини албатта текшириш зарур бўлган объектлар кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетади. Бундай тажриба яхши самара бермайди.

Бундан ташқари, текширишлар текширилувчини асосий шидан ажратиш билан боғлиқ бўлиб ва текшириш ўтказиш жойи нотўғри танланган тақдирда бундай натижасиз текширишлар иш вақтини асоссиз йўқотишларга, прокурорнинг обрўсига путур етказишга олиб келади. Шунинг учун прокурор текшириш ўтказишдан олдин яхши ўйлаб кўриши, масалани атрофлича ўрганиб, етти ўлчаб бир кесиши керак.

Прокурор атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонучилиқнинг бузилиш хусусияти ва аниқ вазифаларидан келиб чиқиб, мустақил равишда бундай ҳуқуқбузилишни қандай прокурорлик ҳаракати ўтказиш ва уларнинг барча йиғиндиси ёрдамида текшириш зарурлигини ўзи мустақил ҳал қилади. Атроф-муҳитни ифлослантириш фактлари бўйича прокурор ер, сув ва ҳавони ифлослантирилганлиги тўғрисида ҳужжатлар, қарорларни табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тартиблаштирувчи йўриқнома, Низомларни ўрганади, тегишли масъул ходимлардан, ифлослантиришни кўрганлардан ва бошқа шахслардан тушунтиришлар олади. Ваколатли органлардан текширишлар ўтказишни талаб қилади, пайдо бўлган масалаларни аниқлаш учун мутахасссларни жалб этади. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза

қилиш тўғрисида” ги қонунда белгиланган табиатни қўриқлаш қонуничлигини бузилишларга имкон берувчи сабаб ва шароитларни аниқлаш зарурлиги муносабати билан маҳкамавий ва маҳкамадан ташқари экспертиза ўтказилишида прокурорларнинг ваколатлари кенг қўлланилмоқда.

Табиатни ифлослашуви тўғрисида ахборот олиб, улар юзасидан қонунибузилишига йўл қўйган керакли шахсдан тушунтириш олмасдан туриб, бузилиш сабаблари ва унга имкон берган шароит, бузилиш оқибатлари, табиатни ифлослантиришдан келган зарар ва бошқа вазиятларни аниқламай туриб, қарор қабул қилувчи прокурорларнинг ҳаракатлари бутунлай нотўғридир.

Умумий назорат тарзида прокурорлик текшириш жараёнида шималарни аниқлаш зарурлиги муҳим амалий ва назарий аҳамиятга эгадир. Маълумки, меъърий актга умумий назорат текширишнинг ўтказишида аниқланиши зарур бўлган вазиятлар рўйхатининг қўйилиши прокуратуранинг умумий назорат фаолиятининг самарадорлигини сезиларли даражада оширган бўларди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни қўриш ҳақида гап кетганда Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий жавобгарлик тўғрисида” ги кодексини тилга олмай бўлмайди. Маъмурий ҳуқуқбузарлик учун яазо берингда ҳуқуқбузарлик ҳаракатининг хусусияти, ҳуқуқбузарининг шахси, унинг айбдорлик даражаси, мулкий аҳволи, жавобгарликни енгилантирувчи ва оғирлантирувчи ҳолатлар ҳисобга олинадди. Шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузиш тўғрисидаги ишни қўришда орган мансабдор шахсин қўишдаги асосий вазиятларни аниқлашга мажбур эгади: маъмурий ҳуқуқбузиш бўлганми, унда мазкур шахс айбдорми, уни маъмурий жавобгарликка тортиш керакми, жавобгарликни енгилантирадиган ёки оғирлантирадиган ҳолатлар борми, моддий зарар етказилганми, ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа маълумотлар борми.

Қўрсатилаган қонуничликни ишлаб чиқиш тажрибасидан фойдаланиши, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура

тўғрисида”ги қонунидан келиб чиқиб, Республика Бош прокурорининг буйруқ ва кўрсатмалари талабларини ҳисобга олган ҳолда, умумназорат текширишларини ўтказишда аниқланиши зарур бўлган саволлар доирасини расмий равишда тасдиқлаш ўзини оқлаган бўларди, десак хато бўлмайди. Биринчи бор саволлар доирасини бундай белгилаб бериш тўғрисидаги масала 1960 йилларнинг охирида қўйилганди. Албатта ҳозирги вақтда масалалар қамрови янада кенг бўлиши мумкин.

Бундан 20-30 йил муқаддам таклиф этилганига қараганда, бу масала юзасидан ҳеч қандай метёрий регламентациянинг йўқлиги сабабли, тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилишини текширишга тааллуқли бўлган ўз фикрларимизни баён қиламиз.

Бизнингча, умумназорат текширишларини ўтказишда аниқланиши керак бўлган масалалар жумласига қуйдагилар кирadi:

- ер, сув ва ҳавонинг айнан нимадан ифлосланганлигини тонишганлиги;

- қандай сув объекти ва ҳудуди ифлослантирилган;

- тозаланмаган ва зарарсизлаштирилмаган оқова сувларини, ташлама ва чиқиндиларини маълум ҳудуд ёки сув ҳавзасига ёки саноат ишлаб чиқаришнинг зарарли чиқиндиларини атмосферага чиқариб юборишига вима сабаб бўлди;

- ер, сув ҳавзалари, балиқ захиралари ёки ҳавони ифлослантиришдан муҳофаза қилиш тўғрисида қандай қонун бузилди;

- қандай зарарли оқибатлар келтирилган ёки келтирилиши мумкин ёди. қўтилган моддий зарар қандай;

- айтилган қонунларнинг бузилишида ифлосланиш ва ифлосланишининг оқибатлари ўртасида ўзаро сабабий боғланиш борми;

- ушбу қонунни бузганига муайян қилмишда жинойт таркиби борми ёки бу маъмурий ёки вилтизомий жавобгарликка тортилиши керак бўлган ҳаракатларми;

- ифлосланиш манбаи (саноат корхонаси, кема, маҳсуе ма-

иши. чорвачилик фермаси ёки фермер хўжаликлари), унинг тўлиқ номи, кимга бўйсۇниши;

-табиатни қўриқлаш тўғрисидаги қонунларни бузувчи ким;

-қонунбузувчига ким бетарафлик қилди, унинг мансаби, масъуллиги;

-қандай вазиятлар атроф-муҳитни ифлосланишига имкон берди.

Текшириш самарадорлигининг муҳим шарти уни ўтказиш дастурини пухта тайёрлаш лозим. Ҳозирча дастурни ишлаб чиқиш зарурлигини кўпчилик прокурорлар тушуниб етмаган. Шундай ҳолатларга дуч келмоқдамизки, текшириш дастури олдиндан тайёрлаб қўйилади ҳам. Одатда, бундай текширишларнинг натижалари унча юқори бўлмайди. Бонси прокурорлар олдиндан кўра олиш қобилиятига эга эмас. Қолаверса, ишни бундай дастур орқали ташкил этиш прокурорнинг имкониятини чеклаб қўяди. У шу дастур тўрига ўрналиб қолиши ҳеч гап эмас.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қонунларининг бажарилишини текшириш дастурига ёки фақатгина аниқ ҳуқуқ бузишга тааллуқли эмас, балки текширилган объектларда табиатни муҳофаза қилишнинг аҳволи ёмонлигининг умумий сабабларига тааллуқли бўлган барча вазиятларни аниқлаш ва ўрганиш имконини берувчи саволларни рўйхатга киритиш фойдалидир. Кўриб чиқиляётган ҳуқуқ бузиш турлари қаторида яна шундай текширишлар муҳимки, атроф-муҳитни ифлослантиришга имкон берувчи вазиятларни тугатиш учун чоралар ўз вақтида кўрилганлиги ва бу чоралар таъсирчанлиги қандай бўлганлигини аниқлаш лозим бўлади.

Табиатни қўриқлаш қонунчилигининг бажарилиши бўйича умумназорат текширишларини ўтказишнинг усулларига алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Юқорида таъкидланганидек, умумназорат вақолатларини қўллаш тартиби (ҳуқуқий воситалар), жумладан, текширишлар ҳам, қонун томонидан мувофиқлаштирилмаган, шунга қарамасдан, текшириш ўтказиш чоғида ҳуқуқ бузилишини аниқлаш учун махсус усуллардан фойдаланишга тўғри келади. Прокурорлик амалиётида қонун

бузилишини жуда кўп сонли усул ва турлари мавжуд. Шахсий тажрибаси, билими, малакасига қараб аниқ вазиятда улар томонидан шакллантирилади ва қўлланилади. Бундай шароитда прокурорлик назорати фаши қонун бузилишини аниқлаш усуллари ва турларини қўллаш амалиётини умумлаштирмасдан, уларни таҳлил қилиб энг самаралисини танилаб олсин, деб В.В.Коребейников киритган таклиф муҳим аҳамият касб этади.³² Бизнинг фикримизча, мустақил илмий муаммо сифатида умумий назорат тактикасини чуқурлаштирган ҳолда ишлаб чиқиш сўзсиз катта фойда келтирган бўларди.³³

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги қонуларнинг бузилишини аниқлаш бўйича прокурорларнинг фаолияти қонун бузилиш ҳолларини тадқиқ қилишининг ҳар томонлама тўла ва объектив бўлган талабларга бўйсундирилиши керак. Шунинг таъкидлаш лозимки, умумий назорат бўйича юридик адабиётларда бу энг муҳим принципларга етарли эътибор берилмайдди. Афтидан бу шу билан боғлиқки, собиқ СССР прокуратураси тўғрисидаги қонунда (олдин амал қилинган СССРда прокурорлик назорати тўғрисида Низомидегидек) ҳуқуқ бузилиши аломатлари топилган тақдирда прокурор томонидан қонун бузилиши ҳолатини атрофлича, тўла ва объектив тадқиқ қилиш зарурлиги ҳақида тўғридан-тўғри кўрсатма бўлмаган. Шу билан бир вақтда собиқ СССР Конституциясининг 164-моддасида, собиқ СССРда Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 1-4-22-моддаларидан фақатгина жамоат ва фуқаролик процессигагина тааллуқли назорат амалга оширилмасдан энг юқори назоратнинг ҳамма тармоқларида ва босқичларида қонуний аниқ ва бир хилда ижроси юзасидан назоратни амалга оширишда ҳуқуқбузилишининг атрофлича, тўла ва объектив тадқиқ этиш зарурлиги тўғрисида ҳулоса чиқариш мумкин. Бунинг устига прокурор назоратининг тармоқлари яҳлит назоратдир.³⁴

Дарҳақиқат, ҳуқуқбузилишнинг ҳусусияти тўғрисида текшириш олдиндан, одатда, чекланган тасаввурга эга бўлилади. Фақатгина, атрофлича, тўла, объектив текширишда проку-

роҳда қонунни бузиш ҳодисаси тўғрисида тўла тасаввур пайдо бўлиши мумкин, яъни ҳуқуқ бузилишининг вақти, жойи, усули ва бошқа вазиятлар қонун бузувчининг жавобгарлиги даражасига таъсир этувчи вазият унинг шахсини тавсифлайди, қонун бузилиши туфайли етказилган зарарини тавсия ва миқдори, шунингдек унга имкон берган сабаб ва шароитлар тўла аниқлангач, ҳуқуқбузишни атрофлича, тўла ва объектив тадқиқ қилини тўғрисида қонун талабига қатъий риоя қилини ҳуқуқбузишни очини бўйича прокурорлик ишнинг сифат ва самарадорлигини ошириши бўйича сўзсиз муҳим аҳамиятга эгадир. Бунга, бизнингча, қуйидаги шарҳларни ба-
жарганда эришиши мумкин:

- ер, сув ва ҳавонинг ифлосланганлиги, ифлосланишга имкон берган сабаб ва шароитлар тўғрисида ўз вақтида ахборот олиниши таъкид этиши,

- дарҳол текшириши ўтказиш, ҳуқуқбузиши содир этилган жой ва ҳужжатларни тўла кўриб чиқиши, ҳуқуқбузишни қайд қилини ва ашёвий далилларни аниқлаш, сўроқ қилини, ифлос-лантириши манбаини аниқлаш, ифлослантириши оқибати, табиатни муҳофаза қилини қондасини бузган шахсларни аниқ-
лаш, шунингдек ҳуқуқбузишга имкон берган вазиятни аниқ-
лаш, табиатни ифлослантириши, бунга имкон берган сабаб ва шароитлар билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузишни аниқлаш учун мутахассисларни тўғри ва ўз вақтида таклиф этиши муҳим аҳамиятга эга. Мутахассис – бу билимдон шахс, фан, техника, санъат, кино ва бошқа касб соҳасида махсус билимга эга бўлиб, прокурорлик назорати фаолиятининг амалга ошириши-
да қатъи аҳамиятга эга.³⁵ Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилини тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилишини прокурор томонидан текширишида мутахассиснинг шитроқ этиши табиат ифлосланишининг тавсифи унга имкон берувчи вазият ҳа-
қида тўлақонли ахборот олини, атроф-муҳитни ифлосланти-
риши баргараф этишига қаратилган асосий йўналишларини аниқлаш ҳамда ишнинг якунига кўра тақдимнома тайёрлаш имкониятини беради.³⁶ Жалб қилинадиган мутахассислар сўз-
сиз юксак касб малакасига эга бўлишлари керак ҳамда тек-

нирнин натижаларидан манфаатдор бўлмасликлари лозим.

Одатда, мутахассис сифатида ер тузувчи хизмати, табиатни муҳофаза қилиш органлари, санитария назорати ходимлари, иқтисодчилар, муҳандис-технологлар, лойиҳаловчилар, агрономлар, врачлар ва бошқалар жалб қилинади. Мутахассислардан аниқ хужжат ва тўлақонли маълумотлар олиш мақсадида прокурор ҳал қилиниши зарур бўлган масалаларни аниқ фойдалаб бериши керак. Мутахассисларнинг ёрдами турли шаклларда фойдаланишни мумкин. Улардан энг асосийлари-прокурорлик текшириш жараёниларида пайдо бўладиган конкрет масала бўйича прокурорлар мутахассислардан маслаҳат олинади, махсус текшириш талаб этиладиган масалалар бўйича зарур материаллар билан танинади, керакли маълумот бўлмаган чоғида уларнинг ўрнини тўлдирини чораларини кўради. Мутахассисларнинг фикри ва ҳулюсаларига прокурор томонидан албатта баҳо берилиши керак, шундан сўнггина улардан прокурорлик хужжатлари тайёрлашда фойдаланилади. Прокуратура текширувларининг хужжатларини ўрганиш шунини кўрсатдики, мутахассислар ҳулюсаларини прокуратурага ёзма равишда беришганда, асосан қуйидаги масалалар бўйича: ишлаётган тозалаш иншоотлари ва зарарлантирувчи модалаларининг техникавий ҳолати ва уни самарадорлиги тўғрисида, табиатни муҳофаза қилиш объектилари қурилишининг бориши тўғрисидаги (агар бундай қурилиш олиб борилаётган бўлса), саноат оқаваларини ишлаб чиқаришининг ўз ўрнида қимматли бўлган чиқиндиларидан қайта фойдаланишининг имкониятлари ҳамда ҳақиқий аҳволи тўғрисида, нефть маҳсулотлари ва зарarli модаларини тўғри сақлашни ташкил этиш ва сақлаш шароитлари, уларнинг сув объектиларига ҳамда ҳавога тунамаслиги ҳақида, табиатни муҳофаза қилиш қондаси бузилишининг тавфесифи ва унга имкон берувчи вазиятлар, шунинидек бартараф қилиш чоралари тўғрисида, сув, газ муҳофазаси қурилиши учун ажратилган маблағларини ўзлантирилиши тўғрисида, сув ҳавзалари ва ҳавони инфолаантиришининг олдини олиш борасида назорат қилувчи органлар таклифларининг бажарилиши, тунроқ, сув, ҳаво ҳам-

да озиқ-овқат мақсадларига мўлжалланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларида меъёрида йўл қўйиладиган концентрациясидан ортадиган заҳарли моддаларнинг борлиги тўғрисида.

Тадқиқот шуни тасдиқлайдики, табиатни муҳофаза қилиш қонуларининг бажарилиши юзасидан ўтказиладиган текширишларнинг жараёнида мутахассисларнинг ёрдами прокурорлар томонидан кўпинча юқори баҳоланади. Масалан, тадқиқот ўтказиш чоғида суҳбатлашилган прокурорлардан 73 фоизи ҳар бир текширишга мутахассисларни жалб қилганликларини айтдилар.

Юридик адабиётларда мутахассислардан фойдаланишни тартибга солиш зарурлиги тўғрисида жуда ҳақли фикрлар билдирилган. Бунинг учун уларнинг вазифалари, ҳуқуқ ва бурчларини, фаолият шакллари, фаолиятини тартибга солувчи ҳужжатларни белгилаб олини зарур бўлиб, прокурор мутахассис ажратилишини сўраб қиладиган талабномада уларга суянишни керак.

2.4 Мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда республикамизда табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бузилиши ва олдини олишга қаратилган прокурорлик таҳлиллари

Табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонуларнинг бузилишига барҳам бериш ва олдини олишга қаратилган прокурорлик чораларининг амалга оширилиши прокурор умумназорат фаолиятининг туб мазмунини ифода этувчи энг ишончли босқичдир. Айнан шу пайтда олдин амалга оширилган барча назорат ҳаракатларига яқин ясалади ва энг юқори назорат органи сифатида прокурор қарори қабул қилинади. Бу босқичнинг вазифаси шундан иборатки, умумназорат ҳуқуқий воситаларнинг ёрдамида:

- а) аниқланган қонун бузилишига барҳам бериш;
- б) қонун бузувчиларининг қонунида белгиланганича жавобгарликка тортиш, уларга nisбатан жамоатчилик таъсирини ўтказиш чораларини кўриш;

в) давлатга етказилган моддий зарарни ундириб олиш чораларини кўриш;

г) ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклаш чораларини кўриш;

д) қонунчиликнинг бузилишига имкон берувчи вазиятни бартараф қилиш;

е) қонуннинг амалий мустаҳкамланишига эришиш.

Прокурорга қонун томонидан берилган ваколат ва восталар унга қонунчилик борасида ишнинг ҳолатига аниқ таъсир ўтказиш имконини беради. Бойси давлатга зарар етказган шахсларни жавобгарликка тортиш, жиноий иш қўзғатиш ҳуқуқи прокурорга бериб қўйилган. Прокурорнинг умумназорат борасидаги ҳуқуқий вазифаларини амалга ошириш, бир томондан, прокуратура, иккинчи томондан давлат, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар устида муайян ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқарувчи маълум ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида амалга оширилади.

Аниқланган қонун бузилиши ва уларга имкон берувчи вазиятларга прокурор фикрини билдиришнинг прокуратура тўғрисидаги қонунда белгиланган турларидан ташқари яна бошқа прокурорлик тажрибасида синалган Бош прокурор томонидан белгиланган фикр билдиришнинг бошқача қатор турлари мавжуд. Уларга қуйидагилар кирди:

1. Қонуларнинг аниқланган бузилишлари ва кўрилаётган чоралар тўғрисида давлат органлари ва халқ депутатлари Кенгашларига, ҳокимликларига билдириш;

2. Меҳнат жамоалари билан учрашувлар, текшириш материалларини уларнинг эътиборига етказиш, кўрилган чоралар ҳақида уларга маълум қилиш.

3. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг сессияларида, қислоқ фуқаролар йиғинларида прокурорларнинг қонунчиликнинг аҳволи ва уни мустаҳкамлаш чоралари тўғрисидаги маърузалари ва ахборотларини эшитиш;

4. Қонунчиликни мустаҳкамлаш масалаларига бағиниланган кенгаш, фаоллар йиғилиши, конференция, семинарлар ташкил этиш;

5. Матбуотда, радио, телевидение орқали чиқишлар қилиш, кинохроникадан фойдаланиш.

Прокуратура ходимлари томонидан фикр билдиришининг ҳамма шакллари фаол қўлдан, инда юзакичиликдан халос бўлиш бу - демократия ва ошкораликни кенгайтириш шароитида прокуратура органларининг фаолиятини такомиллаштиришдан келиб чиқадиган вазифалар бўлиб, республика Бош прокурорининг сўнгги йиллардаги умумҳаракат дастури тарзидаги буйруқлари, умумий назоратни тубдан қайта қуришга қаратилган талабларни амалга оширишдир.

Умумий назорат назариясида аниқ текширишлар натижаси бўйича қонун бузилиши ва унга имкон берувчи вазиятни баргараф этишга татбиқ этиш учун тадбирлар таълаб олиш мезонлари тизими шилаб чиқилган йуқ. Афтидан, бу борада прокурорининг тапаббускорлигини чегараланишиг ҳожати йуқ, чунки аниқланган ҳуқуқ бузишга фикр билдиришининг шакллари тўғрисидаги масалаларни ҳал қилиш бир қатор бир-бирига боғлиқ омилларга боғлиқдир. Ушбу тадқиқот давомида амалга оширилган ер, сув ва ҳавонни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижроси устидан назорат тажрибасининг таҳвили олимларининг фикр билдириш шакллари аниқландида қўидаги омилларининг ҳал қилувчи аҳамияти тўғрисидаги ҳулосалари тўла тасдиқланади, яъни:

а) қонунчиликнинг бузилишининг тавсифи ва тарқалиши (ҳолати, тузилиши, дшамикаси);

б) қонун бузилишининг такрорлаиши, уларининг олдини олиш учун олдин қўрилган чораларининг самараси;

в) қонунчиликни бузувчи мансабдор шахсларининг контингенти, шундан уларга бепарво қаровчи шахслар;

г) ҳодисалар соши ва улар келтирган зарарининг миқдори;

д) қонун бузилишига қарши кураида меҳнат жамоаси ва кенгаишининг фаолияти;

е) юқори органларининг фаолияти, назорат қилувчи органлари;

ё) ҳуқуқ бузишга имкон берувчи аниқланган вазиятларининг ҳусусияти.³⁷

Қонун бузиллишига барҳам бериш бўйича умумназорат воситаларини қўллаш масалалари, бузиллишга барҳам бериш ва олдини олишга қаратилган умумий назорат бўйича прокуратура актларининг мазмуни ва аҳамияти кўнгини муаллифлар ишида кўриб чиқилган. Шунинг учун бу муаммоларнинг энг муҳим масалаларидан бири, яъни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг аниқлашган бузиллишлар ва уларга имкон берувчи ҳолатга нисбатан умумназорат фикр билдириш воситаларининг самарадорлигини ошириш тўғрисида муаммоларга батафсилроқ тўхталамиз. Прокурорлик назоратининг самарадорлиги олимлар ва прокуратура ходимларининг эътиборини жуда кўп тортмоқда. Прокурорлик назоратининг самарадорлиги, боняқа барча ҳуқуқ олий ўқув юртиларидаги каби широкда патиякада бир мезон бўйича ўлчаниши керак: ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, фуқароларининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилишга, яъни шу мақсадларга эришишида аниқ натижаларини ҳисобга олган ҳолда қай даражада кўмаклашмоқда. Таклиф кiritиш ёки қайриқонуний актларга порозилик билдириш ҳолларига қараб прокурорининг фаоллигини баҳоловчи тажрибалардан воз кечини. Шунингдек, прокурорининг фаоллиги ва унинг ташаббуси билан ишдан бўшатилган ёки жазоланган мансабдор шахсларининг сони билан ифодаланадиган даврлар ҳам ўтиб кетди. Бугун энг муҳими-амалий натижа, яъни қонунчилиكنи аниқ мустаҳкамлаш.

Прокурорлик назорати самарадорлигини ошириш, маълумотларда аке этганидек: прокурорлик тизимининг ҳар бир бўғини ва, энг аввало, туман ва шаҳар прокуратураларининг иш услубига нисбатан уларининг принципиаллиги, прокурорлик фикр билдириш актларининг сифатларига бевосита боғлиқдир.

Тадқиқот мавзусига умумназорат воситаларининг фикр билдириш самарадорлиги прокурорлик назорати назариясида қабул қилинган умумий мезонлар билан белгиланади .

Фикр билдиришининг ўз вақтидаги, табиатини муҳофаза қилиш борасидаги қонунларининг бузиллишини бартараф этини-

нинг тўлалиги, бузини сабаблари ва уларга имкон берган ҳолатларга чек қўйиши, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари, жамоа хўжаликлари, ширкат ва бошиқалар, шунингдек фуқаролар ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тиклаш, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бузилишидан келтирилган зарарни ундириб олишнинг тўлалиги.

Прокурорлик назорати тажрибасида табиатни муҳофаза қилиш қонучилигининг аниқланган бузилишларига фикр билдиришдаги ўзига хос камчиликларни ўрганиш шундай ҳудосага олиб келадикки, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бузилишига прокурорлик фикр билдиришининг самарадорлиги қатор шартларга бевосита боғлиқдир. Биринчи навбатда қўйидаги шартларга:

а) табиатни муҳофаза қилиш қонучилигини бузилиши ва унга имкон берган вазиятларнинг аҳволи ва ижтимоий ҳавфлилиги даражасига мос келиши;

б) прокурорлик фикр билдиришининг ҳар томонлама хусусияти;

в) прокурорлик фикр билдириш актларини фақатгина ҳуқуқ бузини аниқланган объектларининг раҳбарларигагина ижтимоий билан "адресат"лар доирасини торайтириш амалиётидан воз кечини;

г) қонуларни аниқланган бузилишига фикр билдиришининг профилактик самарасини кучайтириши.

Айтилган ҳолларни батафсилроқ кўриб чиқамиз:

1. Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг аниқланган бузилишларига фикр билдириш масалалари бўйича Бош прокурорнинг актларида қайд қилинган талабларни амалга ошириши. Бу актларда қонуларнинг аниқланган бузилишига прокурорлик фикр билдиришининг юқори самарадорлигини таъминлашга қаратилган бир-бири билан боғлиқ талаблар тизими ўз ифодасини топган. Уларнинг асосий сифатида ҳужжатларнинг таҳлил қўйидаги талабларни ажратини имконини беради:

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар-

нинг аниқланган бузилишига фикр билдирини, ишнинг ҳақиқий аҳволини тўлиқ билишига асосланиши керак, фаол ва юқори малакали бўлиш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бузилишини баргараф қилиш ва олдини олيني иши ҳуқуқ муҳофазаси органларининг ҳаракати билан қатъий ҳимояланини асосида меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари, ҳокимликлар, солиқ инспекцияси, ички ишлар органлари, санитария-эпидемиология мутахассислари билан ҳамкорликда бўлиш;

- табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларининг бузилишини баргараф қилиш бўйича прокурорнинг ишида кенг ошкораликни таъминлаш, қонуinchиликнинг бузилишини ҳар қандай кўринишига нисбатан жамоатчиликнинг муроасизлик фикрини кўзғатиш учун маҳаллий ахборот воситаларининг имкониятларидан фойдаланиш;

- атроф муҳитни ифлослаштиришида муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларининг қўпол бузилиши ҳақида давлат органлари, ҳокимликларни мунтазам равишда хабардор қилиб туриш, айниқса буларга барҳам бериш учун турли ташкилотларининг ҳаракатларини бирлаштириш талаб қилинади,

- прокурорлик фикр билдирини ҳужжатларини тайёрлашда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари ва бошқа муассасадан ташқари назорат органларининг ҳужжатларидан кенг фойдаланиш,

- айбдор шахслар томонидан етказилган моддий зарарни қонлаш учун прокурор иштиёридаги воситалардан тўла фойдаланиш,

- экологик ҳуқуқбузинишиг олдини олيني, ер, сувни ифлослаштиришидан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларининг бузилиш сабаблари ва уларга имкон берувчи шароитларни тўла ҳисобга олيني,

2. Прокурорлик фикр билдирини ҳусусиятининг қонуларини бузини ва уларга имкон берган вазиятининг ижтимоий зарурлиги ҳусусияти ва динамикасига мос келиши.

Фикр билдиринишиг танлаб олинган усулчи бизнинг фик-

римизча қуйидагиларни таъминлаш керак:

а) ғайриқонуний ҳужжатларни дарҳол бекор қилиш ва уларни қонуни талабларига мос ҳолатга келтириш;

б) қонуларнинг бузилиши аниқланган ва уларга имкон берган воситаларни бартараф қилиш;

в) ҳуқуқ бузишда айбдор шахсларнинг қонуний жавобгарлиги масаласини ҳал қилиш;

г) табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуни бузиш оқибатида етказилган зарарни ундириш;

д) ташкилот ва фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тиклаш;

е) табиат объектларини ифлослашувига нисбатан муроасизлик вазиятини вужудга келтириш мақсадида жамоатчилик фикрини шакллантириш ва табиатни муҳофаза қилиш қонуларини бузишда айбдор шахсларни жамоатчилик томонидан қоралаш, фуқароларнинг ҳуқуқий оғини ўстириш.

Амалгаётини ўрганиш асосида атроф-муҳитни ифлослантирилганлиги тўғрисида аниқланган далилларга фикр билдириш шундан далолат бермоқдаки, қонуни бузилиш ижтимоий хавфлилигининг хусусияти ва даражаси прокурорлар томонидан амалга оширилаётган чоралари хусусиятининг номuvoфиқлиги билан асосланади. У, энг аввало, хусусан айбдорга нисбатан жиноят иши қўзғатиш ўрнига интизомий иш қўзғатилишида ёки давлат органларига ахборот жўнатилишида намоён бўлади, ҳуқуқбузиш оқибатида келтирилган моддий зарарни конкрет шахедан ундиришга қаратилган аниқ чоралар кўриш ўрнига, “тавсияномалар” чиқаради, бу табиатни ифлослантиришнинг ижтимоий хавфлилигининг далили ҳолос. Аслида эса бундай бўлмаслиги керак.

Табиатни муҳофаза қилиш қонуларини бузганларга расмий огоҳлантириш эълон қилиш ўрнига прокурорлар баъзида қонуни бузиш мумкин эмаслиги ҳақида пайд-насиҳатлар қилинади, тушўйтириш ишлари билан банд бўлинади. Табиатни муҳофаза қилиш қонуларининг бузилиш фактларига шунчаки муносабатда бўлишган ҳоллари ҳам аниқланган. Масалан, биз ўрганиб чиққан материаллардан 58 фонзи сув

ҳавзаларини ифлослаштириш бўйича; 42 фонзи ер ва ҳавони ифлослаштириш бўйича, 10 фонзи жиноят иши қўзғатишини қонунсиз рад этилган материаллар бўлиб, айбдорлар эгаллаб турган лавозимларидан бўшатилганлар. 12 фонз жиноят иши қўзғатилмай қонунга ҳилоф равиюда материаллар жамоат ташкилотларида кўриб чиқиш учун юборилган, 12 фонз материаллар эса, таркибида жиноят аломати бўлгану, аммо унчалик аҳамиятли бўлмаганлиги учун уларга нисбатан ҳеч қандай фикр билдириш бўлмаган.

Мустақиллик туфайли атроф-муҳитни ифлослаштирилганлиги учун қатъий чора кўриш тadbирлари белгиланди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг УШ боби “Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик” масалаларига бағинилган. Чунинчи, кодекснинг 74-моддасида сув ресурсларини муҳофаза қилиш қондаларини бузган фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинига сабабчи бўлиши қайд этилган бўлса, 75-моддасида “Сув объектларидан олинган ва уларга қўйилган сув миқдорининг дастлабки ҳисобини юритиш ва оқиб келиб қўшилаётган сувлар сифатини аниқлаш қондаларини бузиш, шунингдек, давлат сув кадастри юритишининг белгиланган тартибин бузиш - мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солинига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилгандан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, - мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинига сабаб бўлади”, деб қайд этилган.

Агар бундай такрорий қилмини учун жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида Жиноий кодексда алоҳида модда киритилганда айин мўддао бўларди. Бонен атроф-муҳитни жиндий ифлослаштириш ҳам жиноятдир. Жиноятчи эса жазосиз қол-

маслиги лозим. Zero, табиатни асраш келажакни асрандир.

3. Прокурорлик фикр билдиришнинг атрофлича хусуси яғни. Бу талабни бажариш прокурорлик фикр билдириш актларини тайёрлашда қонун бузилишини, уларнинг сабаблари ва имкон берувчи шароитларни бартараф қилишини билан боғлиқ бўлган бутун масалалар комплексини қайд қилишни ҳисобга олишни тақозо этади. Прокурорлик фикр билдиришнинг барча воситаларидан фойдаланиш зарур ва инши шундай ташкил этиш керакки, улар бир-бирларини ўзаро тўлдирсин ва кучайтирсин. Прокурорлик фикр билдиришнинг атрофлича эҳсанлиги талабига амалда ҳамма вақт ҳам риоя қилинмайди. Кўп ҳолларда, бир вақтнинг ўзида ғайриқонуний актларга порозилик билдириш, ҳуқуқ бузувчиларни жавобгарликка торттиш, даъво аризаларни судга ёки хўжалик судига жўнатиш ҳақида таклиф киритишни бирлашга прокурор фикр билдириш шакллариининг бирини қўллаш билан чегараланадилар. Шундай қилиб, фикр билдириш шакллариининг турли-туманлиги жиддий чегараланади ва фикр билдириш ҳар томонлама асосланишдан маҳрум бўлади. Тажрибалир таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, прокурорлар жуда кўп ҳолларда фикр билдиришнинг “универсал” шакли бўлган таклиф киритишни қўлламоқдалар. Бу шакл шунинг учун универсалки, ҳақиқатан ҳам прокурор ундан “ҳаётдаги барча тасодифлар учун” фойдаланишни мумкин, ҳуқуқбузувчиининг айбига қараб жинорий жавобгарликка торттишдан чекланиб, таклифга “берилиб” кетишдан сақлаб албатта прокурорлик фикр билдиришнинг бошқа имкониятларидан фойдаланишга олиб келади. Оқибатда ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликиннинг бузилишига қарши курашда салбий ҳолатлар содир бўлмоқда.

Шу билан бир вақтда тажрибалир аллақачондан бери шундан гувоҳлик бериб турибдики, таклифлар аниқланган қонун бузилишига нисбатан прокурорлик фикр билдиришнинг бошқа шакллари ўрини ҳеч қачон тўлдирмайди, яғни бир хилда самара беролмайди. Масалан, табиатни муҳофаза қилиш қонуларининг бузилиш муносабати билан отказил-

ган моддий зарарни ундирини тўғрисидаги масала қўйилган таклифнома жуда кўп ҳолларда прокурор томонидан судга даъво аризасини юборганидек самара бермайди. қонунни бузишда айбдор шахсларни ҳатто очинқ-ойдин иемларини кўрсатган ҳолда жазолани талаби киритилган таклифномалар иттизомий иш қўзғани тўғрисида қарор чиқарилликлитига қараганда ҳам анча оз жазолайди. Масалан, тадқиқот жараёнида 14 вилоятда табиатни муҳофаза қилини қонунчилигини бузувчиларга иттизомий иш қўзғатилган бўлса уларда 100 фоизи жавобгарликка тортилганлар.

Киритилган таклифлар бўйича эса 63 фоиз. Шунга қарамадан тадқиқот шундан далолат бермоқдаки, таклиф киритишлар ҳамон ҳукмронлик ҳолатини сақлаб турибди. Табиатни муҳофаза қилини қонунчилигининг аниқланган қонуни бузилишларига фикр билдиришининг мавжуд барча шахсларидан фойдаланишда кўнгина прокурорлар, фақатгина улардан бирини қўлламоқдалар, холос.

Бизнингча “Ер, сув ва атмосфера ҳавосининг инфослангириллини билан боғлиқ ишларни судларда кўриб чиқини пайтида қонунлар ижроси устидан прокурорлик назоратининг асосий вазифаси судларининг қонунга ҳилоф ва асосланмаган ҳукмлари, ажримлари ва қарорларини ўз вақтида ва белгиланган тартибда бекор қилини чораларини кўришдан иборатдир. Атроф-муҳитининг инфослангириллини билан боғлиқ ишларининг судларда кўрини пайтидаги судининг ҳукм ва қарорларининг қонунчилигини назорат қилини “Прокуратура тўғрисида” ги қонунда белгилаб берилган.

Шу қонунга мувофиқ прокурор:

- жишони ишларни қараб чиқинида қатнашади ва судда кўриб чиқини пайтида пайдо бўлган масалалар юзасидан фикрлар беради;

- судда жишони ишларни кўриб чиқини пайтида давлат айбловини қўллаб-қувватлайди;

- агар бунинг давлат муҳофазаси ёки жамоатчилик манфаатлари ёки ҳуқуқи, ёки фуқароларининг қонуний манфаатлари талаб қилса, жишони ишларни судда кўришда қатнашади ва

судда давлат айбловини қўллаб-қувватлайди.

- суднинг қонунга хилоф, асоссиз ҳукмлари, ажримлари ва қарорларига протест билдиради;

- ишқоятлар ва порозиликни кўриб чиқаётган суд мажлисларида жинойт ишлари бўйича хулосалар беради;

- ҳукмларни ижро этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Давлат айбловини қўллаб-қувватлашда прокурор зиммасига юкланган вазифаларнинг муваффақиятли бажарилиши учун прокурорда жинойт иш материалларини яхши билиш-ни, хусусан:

- сув ҳавзалари ёки атмосфера ҳавоси бузилган жойдаги ишлаб чиқариш технологияси характерини;

-атроф-муҳит ифлосланганлиги факти тўғрисидаги материалларни ўз ичига олган ҳужжатларни, кишилар саломатлигига етказилган зарарни, балиқлар ҳалокатини, туманда ўсимлик ва ҳайвонот оламнинг ҳолатини, сув, тупроқ, ҳаво-ни текшириш натижаларини;

- сув ёки атмосфера ҳавоси муҳофазасига билдирилаётган талаблар, шу жумладан, идоровий буйруқларни, йўриқнома-лар, қондаларни;

- табиат муҳофазаси тўғрисидаги қонунбузиллишларнинг оқибатларини тугатиш юзасидан қабул қилинган материал-ларни ўрганиш лозим.

Бу прокурорга суд терговда ишнинг ўзига хос хусусия-тинин ҳисобга олган ҳолда сўроқ қилишнинг, юзлаштириш, кўздан кечириш ва сўроқнинг бошқа натижалли тактика ва усулини таълаб олиш ҳамда фойдаланишда ёрдам кўрсатади. Судда кўнишча маъна шу табақадаги ишлар бўйича сув ҳавза-си ёки ҳавонинг ифлосланишига бошқа сабабларни кўрсата-дилар. Баъзан судланувчи ва унинг ҳимоячиси суд мажлиси-да шундай янги ҳужжатлар, технологик жараёнларнинг схе-маларини, ҳужжатлар ва мутахассенларнинг хулосаларини тақдим этадики, унда иш ҳолати дастлабки терговдаги мате-риаллардагига қараганда бошқача баён қилинади. Ишни яхши билиш прокурорга янги материалларни тўғри баҳолашда ёр-

дам беради. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 449-506 моддаларига биноан прокурор кўрсатилган далилларни тадқиқ этиш ҳақида суддан илтимос қилиш ҳуқуқига эгадир. Зарур бўлиб қолганда, бу ҳуқуқдан изчил фойдаланишни, хужжатлар, маълумотномаларни талаб қилиб олиш, мутахассислар, экспертлар, қўшимча гувоҳларни чақиришни мумкин.

Далилларни текшириши ва тадқиқ қилишида судланувчилар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, атроф-муҳитнинг ифлосланиш ҳолати ҳақида энг кўп ахборот берувчи жабрланганларни сўроқ қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, судланувчиларни дастлабки сўроққа пухта тайёрлаш зарур, чунки судда айблов ҳулосасини исботлаш натижаси, кўп жиҳатдан шунга боғлиқдир. Шунинг назарда тутиш лозимки, сув ҳавзалари ва ҳавони ифлослантирганлик учун судланувчилар ўз фаолияти доирасида касб билимларига эга бўлган ходимлардир. Улар томонида қилинган жиноят замирида хўжалик ва табиатни муҳофаза этиш фаолиятини тартибга солувчи метёрний характердаги маҳсуе қондаларни бузиш ётади. Шунинг учун прокурор сўроқ қилишга ҳозирланар экан, судланувчиларнинг дастлабки терговда берган маълумотларини шунинг бошқа материаллари (экспертиза ҳулосаси, корхона ва назорат қилувчи органларнинг хужжатлари, гувоҳларнинг кўрсатувлари) билан таққослайди, ўз саволларини ифодалаш йўллари ва уларнинг изчиллигини ўйлайди. Прокурор судланувчига бериладиган ўз саволлари ҳақида дастлаб мутахассис билан маслаҳатланиб олиш мумкин. Бу саволлар кўпинча оқова сувларга ёки атмосферани ифлослантирувчи чиқиндиларнинг ташлангани ҳолатларига, тергов қилинаётган кинининг атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш юзасидан ўтказилган кузатини ишлари ва режалар тадбирларда шахсий шитирокга оид бўлади. Сўроққа тайёрлашда судланувчилар ёки гувоҳлардан қайси бири биринчи бўлиб сўроқ қилинишини назарда тутин лозим. Мана шу табақадаги ишларни кўриб чиқинида табиат муҳофазаси вазифаларини бажарувчи кишилар кўп вақт гувоҳ сифатида шитирок этишларини назарда тутмоқ керак. Булар санитария-эпидемио-

логия марказларининг ходимлари, балиқларини муҳофаза қилувчи, ер, сув русуреларини муҳофаза қилувчи инспекторлардир. Агар ер, сув ва атмосфера ҳавосини инфлослантириши бўйича алоҳида ҳолатлар (масалан, биологик ариқнинг тошиб кетиш вақти, чапг унлагичининг шидан чиқishi, фармоий-нишлар ва кўрилган чоралар) бўйича дастлабки тергов жараянида баргараф этилмаган турли хил гувоҳлик кўргазмалари бўлса, бундай зиддиятларининг суд тергови жараянида баргараф этилиши мақсадга мувофиқдир”.³⁸

Шу билан бир вақтда содир этилган жиноий ҳаракатлар тўғрисида иш қўзғатиш учун Ўзбекистон Республикасининг Ишюят кодекси, ҳусусан 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199-204 моддалари асос бўлади. Зеро, қонун ҳамма учун баробар. Ҳар кимки ёмон бўлса жазо тоққусидир.

4. Прокурорлик фикр билдириш актларини фақатгина қонун бузилиши аниқланган объектларининг раҳбарларигагина жўнатиб адресатлар доирасини чегаралани амалиётидан воз кечши.

Ер, сув ва ҳавонини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига қарши кураш соҳасида прокурорлик фикрини билдириш актларини фақатгина ўша объектларининг раҳбарларига жўнатиш амалиёти кенг авж олди. Оқибатда ҳуқуқий тартиблангтиришининг бузилиши кенг жамоатчиликнинг диққатини тортмаёттир, прокурорнинг талабинини бажариш кўч ҳолларда юзаки ҳусусиятга эга бўлиб қолмоқда. Буларнинг ҳаммаси инфлослангтирувчи объектларда масъулиятсизликнинг кучайиши ва бу объектларининг раҳбарларида жавобланмаслик иншончинини кучайишига олиб келмоқда.

Сув ҳавзалари ва атмосферани асосий инфлослангтирувчилар: Қишлоқ ва сув хўжалиғи вазирлиғи, республика кимё саноати, нефть қамёси саноати, рангли металлургия саноати ва қурилиш материаллари саноати вазирлиғининг корхоналари дидир. Табиатини муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилишининг асосий сабаби-табиатини муҳофаза қилиш ишюотлари ва қурилмаларининг йўқлиғи, борлари ҳам яхши ишдамаслиғидидир. Бу мақсадларга ажратилаётган маблағлар ҳар йили

ўзлаштирилмай, тозалани ширноотларидан қониқарсиз фойдаланилади, чиқиндисиз технологик жараёнлар ва улама сув татминлан тизими жорий этилмаётир. Вазирликлар ва танкилотлар ўз қарамоқларидаги корхона ва танкилотларнинг фаолияти устидан етарли назорат олиб боришмаяпти. Республика Прокуратураси, вилоятларнинг прокуратуралари томонидан сўнгги беш йил давомида вазирликлар ва танкилотларга қўлаб ахборот ва тақдимномалар жўнатилди. Бироқ табиатни муҳофаза қилиш ишида яхшиланиш сезилмаётир. Республика, вилоят, шаҳар ва туман прокуратураларига нисбатан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг қўпол бузилаётганлиги тўғрисида фуқаролардан ариза ва шикоятлар келиши давом этмоқда.

Масалан, Ўзбекистон Республикасида ҳавони ифлослаштирувчи манбаларни, газни тозалани қурилмалари билан жиҳозланиши атиги 45 фоиздир. Айрим тармоқларнинг корхоналарида бундан ҳам оз.

Масалан, “Ўзмедпром” заводлари кимёвий моддалар ишлаб чиқаради, ҳавони ифлослаштирувчи 550 манбадан атиги 35 таси тозалани ширноотлари билан жиҳозланган, яъни 10 фоиздан ортиқроғи. Шу билан бир вақтнинг ўзиде давлат томонидан муҳофаза қилиш ширноотлари қурилишига ажратилаётган маблағлар ҳар йили тўлиқ ўзлаштирилмасдан қолмоқда. Шунинг учун ҳам бу бирлашманинг корхоналарида чиқиб кетаётган газдаги зарарли моддаларни ушлаб қолувчи ва зарарсизлаштирувчи ширноотлар ишга туширилмай келимоқда. Республиканинг Амударё, Сирдарё, Зарафшон ва бошқа дарёлардаги сувнинг ифлосланиши йилдан-йилга ортиб бормоқда. Текширишлар шунини кўрсатмоқдаги, сувдаги кимёвий моддаларнинг қолдини Қорақалпоғистонда 65.5, Бухорода 53.4, Фарғонада 50.2, Павлоий вилоятида эса 42.9 фоизини танкил этмоқда.³⁹

Атмосферанинг ифлосланиши кишилар саломатлигига яқинддий хавф туғдираётгани сир эмас. Масалан, атмосферанинг ифлосланиши даражаси Тошкентда 31.8, Андижон вилоятида 33.2, Жиззах вилоятида 42.8, Қашқадарё вилоятида 46.3.

Фарғона вилоятида эса 36,1 фоизга етганлиги аниқланган.

Озиқ-овқат маҳсулотларида ҳалигача пестицидларнинг учраётганлиги кечирилмас ҳолдир. Масалан, 1993 йилда озиқ-овқат маҳсулотларида 2,96, шундан сут ва сут маҳсулотларида ҳатто 20,7 фоизгача аниқланган. Энг ёмон кўрсаткичлар Тошкент шаҳрида (12,9 фоиз), Самарқанд вилоятида (4,8 фоиз) ва Сурхондарё вилоятида (2,2 фоиз) қайд этилган.¹⁰

1993 йилининг ботида республика вилоятларида атмосферанинг турли кимёвий моддалар билан ифлосланиши юзасидан ўтказилган текшириш жараёнида қуйидагилар аниқланди: Қорақалноғистон шаҳарларида ҳавонинг кимёвий моддалар билан заҳарланиши 47,8 фоизгача тўғри келган. Бу кўрсаткич Сурхондарё вилояти ҳиссасига 40 фоизга тўғри келган бўлса, Фарғона вилоятида 36,1 ва Тошкент вилоятида 30,4 фоизни ташкил этган.

Аҳоли яшаш жойлардаги шовқин эса Наманган вилоятида 46 ва Қашқадарё вилоятида 43,4 фоизга тўғри келаёттир. Республика бўйича озиқ-овқат маҳсулотларидаги нитрат моддаси 22,8 фоизни кўрсатаётганлиги кечирилмас ҳолдир.¹¹

Бундай вазиятларда республика тизимини марказлаштириши имкониятларидан фойдаланиши ва республикада табиатни муҳофаза қилиши қонуничлигини қўпол равишда бузилаётганлиги тўғрисидаги масалалар юзасидан қатъий прокурорлик назорати ўрнатиши зарур бўлса, бу масалаларни Олий Мажлис сессияларигача кўтариб чиқиши керак.

Прокурорлик фикрини билдириши актларини фақатгина атроф-муҳитни муҳофаза қилиши тўғрисидаги қонуларнинг бузилиши аниқланган объектларнинг раҳбарларига жўнатилиши билан адресатлар доирасини чегаралаш амалиётига бутунлай чек қўйиши лозим.

5. Қонунни аниқланган бузилишига фикр билдиришнинг профилактик самарасини кучайтириши. Хукуқбузилишларнинг профилактикаси – қонунчиликнинг реал мустаҳкамланида энг муҳим омилдир.

Профилактик йўналганлик – бутун умумназорат фаоли-

ятининг ўзига хос хусусиятидир. Унинг профилактик самарасини кучайтириш учун умумий назоратнинг самарадорлигини ошириш зарур, умумназорат фаолиятида амалга ошираётган ҳар бир прокуратура ходимининг касб даражаси юқори бўлишига эришиш зарур. Бундан ташқари, умумий назоратни профилактик воситаларидан фойдаланиш орқали ўтказиладиган текширишларнинг натижалари тўғрисида ахборот бериш учун меҳнат жамоаларида учрашувлар, топширилган иш участкасида қонуларга риоя қилиш бўйича ўз вазифаларини бажариш учун мансабдор шахсларга ёрдам кўрсатиш профилактик йўналишнинг муҳим хусусиятидир.

Зарур профилактик самарага эришишнинг муҳим шартлари, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг имкон берувчи вазиятлар тўғрисида аниқ тасаввурнинг борлиги ҳисобланади. Афсуски тадқиқотлардан маълум бўлишича, прокурорлар бундай bilimларга қўи ҳолларда мутлақо эга эмаслар. Айтилган вазиятлар турли-тумандир, тадқиқот ҳужжатларидан келиб чиқиб, уларнинг асосий гуруҳларини айтиб ўтамиз.

Техника тарзига эга бўлган вазият бўлиб, ўнга қуйидагилар кирди:

1. Табиатни ифлосланишига тўсқинлик қиладиган қурилма ва иншоотларнинг йўқлиги, техникавий тақомиллашмаганлиги, қониқарсиз ишлаши.

2. Ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасининг пастлиги қолоқ (хусусан, чиқиндисиз) технология, хом ашёдан атрофлига фойдаланишининг йўқлиги, ишлаб чиқариш чиқиндиларини утилизациялаштириш.

3. Эскирган ёки ишдан чиққан техникадан фойдаланиш.

4. Фаи-техника тараққиётига қониқарсиз асосланиш.

5. Илмий кашфиётнинг йўқлиги.

6. Хорижий қўи ма корхоналар билан ҳамкорлигининг яхши йўлга қўилмаганлиги.

Хўққни қўиланиш тарзига эга бўлган омиллар, улар қўидагиларни қамраб олади:

1. Табиатни муҳофаза қилиш қонуларининг бузилишини

ижтимоий зарарли ҳуқуқбузиллишлардан бири сифатида ба-
ҳоламаслик.

2. Айрим раҳбар мансабдор шахсларнинг масъулиятсиз-
лиги, уларнинг жазоланмаслиги, табиатни муҳофаза қилиш
қонунчилигига риоя қилиш борасида қарамоғидаги объект-
ларга қоншқарсиз раҳбарлик қилиш.

3. Корхона ва ташкилотларнинг бошқарув органларининг
лоқайдлиги, танаббуссизлиги.

4. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузиллишига
йўл қўйилганлигига фикр билдиришининг номувовфиқлиги.

5. Атроф-муҳитни ифлослантириш туфайли етказилган
зарарни тўлаш ҳақида қону талабларнинг бажарилиш да-
ражаси. ○

6. Атроф-муҳитни ифлослантиришда айбдор шахсларга
регрессив даъволарни эълон қилиш тажрибасининг қоншқар-
сизлиги.

7. Маҳалладан таниқари назорат органларининг ўз хиз-
мат вазифаларини қоншқарсиз бажариши.

8. Прокуратура органлари томонидан ўз вазифаларини
қоншқарсиз адо этилиши.

9. Табиатни муҳофаза қилиш борасида тор маҳкамачи-
лик манфаатларига қаршиллик кўрсатни ху-усида ҳоким-
ликларнинг подадил, нўноқ ҳаракатлари.

10. Табиатни муҳофаза қилиш меъёрларини амалга оши-
ришда ҳуқуқ механизмининг фаолиятидаги камчиликлар.

11. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигида мансабдор
шахслар савиясининг наслиги.

12. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузганлиги
учун ижтимоий жавобгарлигини асоссиз равишда маъмурий ва
фуқаролик- ҳуқуқий таъсир ўтказни чоралари билан алмаш-
тириш.

Ҳуқуқий тарбиявий тарзга эга бўлган вазиятлар, қуйидаги-
лардан гувоҳлик беради:

1. Шахсининг насл экологик тарбияси.

2. Фаолиятлари табиатни муҳофаза қилиш нишоотларини
лоийҳалаштриш, кўрнн билан боғлиқ бўлган шахслар билан

олиб бориладиган ҳуқуқий тарбиявий ишларнинг қоншар-
сизлиги.

3. Экология маорифи ва инсонни табиатга ишбатан эҳти-
ёткорона руҳда тарбиялашнинг мўътадил ва замонавий ти-
зимининг йўқлиги.

Прокурорлик амалиётини ўрганиш табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқий муносабатлар борасида умумий назоратнинг профилактик йўналганлигини жуда ҳам сўст намоён бўладиган ҳулосани чиқариш имконини беради. Сўзимизнинг исботини энг жиддий оқибатларга олиб келган ер, сув ва ҳавони ифлослаштиришдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қону-
лар кўпол равишда бузилгандан сўнг, ана шу объектларда ўтказилган текширишлар кўрсатиб турибдики, объектлардаги бундай текширишлар олдинлари ҳам ўтказилган, уларнинг якунлари бўйича чоралар ҳам кўрилган, аммо буларнинг ҳаммаси объектдаги ҳуқуққа зид фаолиятнинг олдини ололмади. Профилактик фаолиятнинг самарасизлигининг сабаби - текширув нувоқлик билан ўтказилган ва кўрилган чораларга юзакни бўлганлигидир. Республикамиз мустақилликка эришгач, юқоридаги каби ҳолатларга чек қўйилмоқда. Прокуратура фаолиятини яхшилаш, умумий назоратни кучайтириш юзасидан бир қатор қонуи ва қарорлар қабул қилинди, кўрсатмалар берилди. Натижада республикамиз прокуратура тизимида янгилашни юз берди. Прокурор назорати ҳар томонлама юқори босқичга кўтарилди.

Умумий назоратни профилактик йўналганлигини кучайтиришда, уни амалга оширишда онкоралик принципини изчил қўллани айниқса муҳим рол ўйнайди. Онкораликни янада кенгайтириш борасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси материаллари, Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" ги қонунин ҳамда Ўзбекистон Республикаси Боши прокурорининг бўйруқ ва кўрсатмаларининг аҳамияти катта бўлмоқда.

Маълумки, ҳал қилишда прокуратура органлари шитирок этадиган экологик муаммоларни очиқ, атрофлича муҳокама қилиш, меҳнат жамоалари, хўжалик бошиқарув органлари,

махкамадан ташқари назорат аҳолининг прокурорлик назорати билан моддий алоқасини таъминлайди ва ундан ташқари, фуқароларнинг кенг табақасида табиатга ва уни муҳофаза қилувчи қонуларга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиришга ёрдам беради.

Тадқиқот шуни кўрсатадики, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бузилишининг олдини олиш учун ошқоралик принципини амалга оширишнинг энг синалган шакли меҳнат жамоаларининг йиғилишларида, хўжалик фаолларининг йиғилишларида, халқ депутатлари кенгашларининг сессияларидаги, ҳокимликларнинг мажлисларида текшириш натижалари бўйича маърузалар қилиш, қонунчиликнинг аҳволи, текширилган ташкилотларининг раҳбарларини прокуратуранинг ҳайъат мажлисларига таклиф қилиш, текширишлар ҳақида оммавий ахборот воситаларида чиқишлар қилиш ва ҳоказолар.

Цифр прокуратураларининг тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, оммавий ахборот воситалари билан мустаҳкам ишчанлик алоқаларини ўрнатиш атроф-муҳит муҳофазаси борасида аҳолини доимо хабардор қилиб туриш имконини беради, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузганлиги ҳолати прокурорлик фикрини билдириш ҳужжатларини эълон қилиш орқали ер, сув ва ҳавони ифлосланишига имкон берувчи сабаб ва шариҳлар, аниқ айбдорларнинг номлари ошқора қилинади. Журналистлар корпуси билан ишчанлик алоқалари ўрнатиш, журналистлар билан вақти-вақти билан учрашувлар, матбуот конференциялари ва давра суҳбатлари уюштириб туриш-бу йўналишда прокуратуранинг фаолияти ҳақида уларга ахборот беришга катта ёрдам қилади. Кўп прокурорлар табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида профилактик вазифаларни ҳал этиш учун ошқоралик вазиятининг имкониятларидан етарли фойдаланилмоқдалар.

Умумий назорат бўйича прокурор иши самарадорлигининг муҳим шarti бўлиб, прокурорлик фикр билдириш актларининг самарадорлигини назорат қилиш ҳисобланади. Бу иш анча мураккаб ва амалда бу шартга ҳамма вақт ҳам

риоя қилинавермайди. Афсуски, натижадорлик таърифининг туб масалалари назариясида ҳам ҳал қилинмаган, буларни ҳал қилиш юзасидан иш олиб борилаётган бўлса ҳам. Натижадорликнинг мазмуни, прокуратура органларининг иш тажрибаси кўрсатаётгандек - бу иш пировард натижа учун доимо нитилишдир. Агарда прокурорнинг ҳужжатлари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида қонуни аниқ мустаҳкамлашишга олиб келган бўлса, фикр билдиришни тугалланган дейиш мумкин.

Шу билан бир вақтда далиллар ва рақамлар шундан далолат бермоқдаки, табиат муҳофазаси қонунчилигининг аниқланган бузилишига фикр билдириш кўн ҳолларда "тақдимнома кўриб чиқилди, чоралар кўрилди" қабилидаги умумий ва юзаки жавоблар олиш билан кифояланилади. Ўзбекистон Республикаси вилоят ва туман прокурорларининг ўрганилган 126 та тақдимномадан 7 фойзи бўйича кўрилган чоралар тўғрисида жавоб олинмаганлиги, 36 фойзи бўйича жавоблар юзаки тарзга эгалиги, 43 фойзи бўйича жавоблар аниқ, бироқ уларда кўрсатилган чоралар амалда кўрилмаганлиги, 12 фойзи бўйича кўрилган чоралар тўғрисидаги жавоблар эътироз туғдирмаслиги аниқланди. Шундай қилиб, прокурорлардан бир қисми уларнинг тақдимномалари бўйича кўриладиган чораларининг мазмунига эътибор берилмасдан, "чора кўрилди", деган жавоб олиш билан қониқши ҳосил қилиш билан кифояланишмоқда. Ҳолбуки, бу ерда гап чора кўришда эмас, балки табиатни сақлаб қолиш ва экологик ҳолатларининг бузилиши тусфайли содир бўладиган турли фожеларнинг олдини олинадир.

Ҳатто кўрилган чоралар тўғрисидаги жавоблар шубҳа туғдирмайдиган ҳолларда ҳам қонун бузилиши ҳақиқатда бартараф қилинмай қолади шу сабабли қонуни аниқ мустаҳкамлаб бўлмайдди. Шунинг учун аниқланган қонунбузарликларга фикр билдириш актларининг таъсирчанлигига ишонч бўлмаган тақдирда, прокурорлар уларнинг самарадорлигини текшириш юзасидан зарур чораларни кўришлари керак.

Бироқ амалда эса прокурорлар қайта текширишни, ай-

ниқса табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қайта текширишларни жуда кам ўтказилади, фикр билдирилгандан сўнг ҳам табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузилиши бар-тароф қилинмасдан қолганлиги тўғрисида маълумотга эга бўлса ҳам қайта текширишлар ўтказилмайди.

Бундай аҳволни тuzатиш учун ҳамда фикр билдириш умум-назорат воситаларининг ҳаракат самарадорлигини ошириш учун, бизнинг фикримизча, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузилишига барҳам бериш юзасидан кўрилган аниқ чораларни назорат қилишни прокурор ишнинг ажралмас қисми деб қараш керак. Прокурорлик фикр билдириш актларининг самарадорлигини текшириш, оdatда, прокуратурага прокурорлик назорат актларини кўриб чиқилганлиги тўғрисида ахборот берилмаган ҳолларда ўтказилади, уларни кўриб чиқилганлиги тўғрисидаги жавоблар тўла ёки конкрет бўлмаса, кўрилган чоралар тўғрисида жавоб олингандан сўнг атроф-муҳитни инфлюанциришга барҳам бериш юзасидан чоралар кўрилмаётганлиги ҳақида ариза, шикоят ёки бошқа ахборот тушган ҳолда, табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг такрор бузилганлиги аниқланган ҳолда қайта текшириш ўтказилади.

Прокурорлик фикр билдириш натижадорлигини аниқлаш усуллари хилма-хилдир. Ўтказилган тадқиқотнинг натижалари улардан энг таъсирчани деб: а) давлат ва жамоат ташкилотларининг раҳбарларига улар қарамоғидаги корхона, муассаса ва ташкилотларда табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилиши юзасидан текшириш ўтказини тўғрисида талабнома бериш;

б) давлат табиатни муҳофаза қилиш органларига ва бошқа экологик ҳуқуқий муносабатлар асосида ишловчи органлар ва ташкилотларга уларнинг назоратидаги ёки қарамоғидаги корхона, муассаса ва ташкилотларда прокурорлик фикр билдириш актларининг самарасини аниқлашга имкон берувчи текширишлар ўтказини тўғрисида талабнома бериш;

в) прокурор томонидан такрорий текширув ўтказишни зарур деб ҳисоблаймиз.

Такрорий прокурорлик текширишларини ўтказиш раҳбарлар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг олдидан аниқланган бузилиши, уларга имкон берган вазиятларни бартараф этиш юзасидан кўрган чораларининг қонунийлиги ва етарличилигини аниқлаш ва бу ҳуқуқбузишга прокурорлик фикр билдиришнинг етарли эканлигини аниқлаш имконини беради. Тажрибани ўрганиш шуни кўрсатадики, бундай текширишлар дастлабки текширишлардан сўнг 5-6 ойдан кейин ўтказилади. Такрорий прокурорлик текширишлари ўтказишга табиатни муҳофаза қилиш ишларига алоқадор бўлган идора ва ташкилотларининг мутахассислари жалб қилинади.

Мазкур тадқиқот устида ишлаш жараёнида республиканинг қатор туман ва шаҳарларида тажриба ҳужжатларини умумлаштиришга асосланиб, прокурорларнинг фикр билдириш актларининг натижадорлигини аниқлаш юзасидан тақдимнома берилган ва табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилиши юзасидан текшириш ўтказилган объекларнинг меҳнат жамоаларида (маъмуриятларида ҳам) маълум муддатдан сўнг прокурор назорати ҳаракатининг натижаларини қайта кўрилади деб эътироф этиб қўйилди. Меҳнат жамоаларини бундай огоҳлантирилиб қўйилишининг натижаларини ўрганиш шуни аниқлаш имконини берадики, натижалар ижобий ва бундай тақдимномадан фойдаланмаган туман ва шаҳарларда барча ҳолларда натижасиз ва кам натижалли тақдимномаларининг сонини жуда оз миқдорни ташкил қилади.

III-БОБ. САНОАТ ҚОРХОНАЛАРИДА, ҚИШЛОҚ ХЎ- ЖАЛИГИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ СОҲАСИДАГИ ВА ДАВ- ЛАТ ЭКОЛОГИЯ НАЗОРАТ ОРГАНЛАРИДА ЕР, СУВ ВА ҲАВОНИ ИФЛОСЛАНИШДАН МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЛАРНИНГ БАЖАРИ- ЛИШИ ЮЗАСИДАН ПРОКУРОРЛИК НАЗОРАТИ

*“Ҳозир, XXI аср бўсағасида, фан-техника тараққиё-
ти жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Дунё-
нинг география-сиёсий тузилиши ўзгармоқда. Бундай
шароитда инсон томонидан биосферага кўрсатилаёт-
ган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт
билан қулай табиий муҳитни сақлаб қолишнинг ўзаро
таъсирини ўйгунлаштириш, инсон ва табиатнинг ўзаро
муносабатларида мувозанатга эришиш муаммолари
борган сари долзарб бўлиб қолмоқда”.*

И.А.КАРИМОВ

3.1 Саноат корхоналарида ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуनларнинг бажарилиши юзасидан прокурорлик назорати

Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдала-
ниш тўғрисида”ги (1993 йил 6 май) қонунининг II-моддаси-
да “сувнинг ҳолатига таъсир ўтказадиган янги ва таъмирлан-
ган корхоналар, иншоотлар ва бошқа объектларни жойлашти-
риш, лойиҳалани, қуриш ҳамда ишга тушириш, шунингдек янги
технология жараёнларини жорий этиш чоғида аҳолининг си-
ҳат-саломатлиги сақлаш ва ичимлик сувига бўлган талаблар-
ини ҳамда маиший эҳтиёжларини биринчи навбатда қонди-
риш шарти билан сувдан оқилона фойдаланишнинг таъминлаш
лозим. Бунда сув объектларидан олинадиган ва шу объект-
ларга қайтариладиган сувни ҳисобга олишни, сувнинг буғла-
ниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашни, сувнинг

зарарли таъсирининг олдини олиши, ерларни сув босиш хавфини имкон қадар камайтиришни, ерларни шўрланишидан, зах босишдан ёки қақраб қолишдан муҳофаза қилишни, шунингдек қулай табиий шароитлар ва ландшафтларни сақлаб қолишни таъминловчи тадбирларни ўтказиш кўзда тутилади.

Сувнинг ҳолатига таъсир қилувчи корхоналар, ишпоотлар ва бошқа объектларни қуриш лойиҳалари сув объектларидан дам олиш ва спорт учун фойдаланиш имкониятлари ҳисобга олинган ҳолда тузилиши лозим”, деб қайд этилган. Шунинг учун табиий ресурсларни қазиб олувчи саноат корхоналари, атроф-муҳитни ифлослаштирувчи бош манбалар жумласига киради.

Ҳозирги пайтда корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солиш хўжалик фаолиятининг ҳамма босқичларида муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган. Корхонанинг ҳуқуқий ҳолатини, табиатни муҳофаза қилишда уларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини белгилашда, қонуни чиқарувчи шун ҳисобга оладики, корхона билан табиат ҳамкорлик қилувчи ва ишлаб чиқаришни бирлаштирувчи экологик иқтисодий тизимнинг таркибий қисми бўлиб, унинг фаолияти экологик иқтисодий фаолият ҳисобланади.

° Корхона бир вақтнинг ўзида атроф-муҳитни ёмонлаштириб ва ифлослаштириб маҳсулот ишлаб чиқариши керак эмас. Аксинча, у табиатни муҳофаза қилишни ва уни яхшилаш чораларини кўриши керак. Чунки унинг фаолиятида иқтисодий ва экологик жиҳатлари бир-биринга чамбарчас боғлиқдир, корхона қонунида назарда тутилган экологик талабларга риоя қилган тақдирдагина келажакка умид боғлаб бир меъёردа ишлани мумкин.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш борасида корхона фаолиятининг қонунийлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралдаги “Корхоналар тўғрисида”ги қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 9 июндаги “Кимё саноати корхоналари ишни барқарорлаштириш чора-тадбирлари ва уларни

янада ривожлантириш йўналишлари тўғрисида”ги қарори талабларини бажариш асосий аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Қонуи талабларидан шундай хулосалар келиб чиқадики, корхона атроф-муҳитни ифлосланиши ва бошқа зарарли таъсирларидан муҳофаза қилиш, табиий муҳитни сақлашни таъминлашнинг бош йўналиши сифатида чиқиндисиз технология асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиши керак. Корхона томонидан амалга ошириладиган табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ишлаб чиқаришни табиий муҳитга салбий таъсирини тўла қоплаши керак.

Корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг мазмуни Ўзбекистон Республикасининг “Ер тўғрисида”ги, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонулари, Ўқиниёт кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Ўзбекистон Олий Мажлисининг қарорлари ва бошқа табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги билан мувофиқлаштирилган меъерий ҳужжатлари билан белгиланади. Корхоналар томонидан уларнинг ер, сув ва ҳаводан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланиши ва ифлосланишдан муҳофаза қилиш бўйича ўз бурчларини бажариш, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузганлиги учун жавобгарлиги тўғрисидаги талабларни корхона, унинг ходимлари қандай бажараётганлиги юзасидан назорат қилиш прокурорнинг ишида мажбурий ўрин тутади.

Корхоналар томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилиши юзасидан самарали назоратнинг зарур шартлари бўлиб, унинг ахборот базасини яратишда, сафот объектларининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади. Утказилган тадқиқотлар саноат корхоналарида табиат муҳофазаси қонунчилигини бажарилишининг аҳволи тўғрисидаги ўз мазмунига кўра ахборотлар қуйидагиларни ўз ичига олиши зарурлиги тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради:

- корхонани тозалаш ишхотлари билан жиҳозлашши, уларнинг ишлаш аҳволини тавенфловчи маълумотлар;
- табиат объектларига корхонанинг зарарли таъсирининг

тавсияномаси (чиқариб танланадиган ифлослангирувчи моддаларнинг турлари ва ҳажми, улар келтириб чиқарадиган оқибатлар);

- ишлаб чиқариш фаолиятининг табиат объектларига зарarli таъсирининг олдини олиш бўйича корхона томонидан амалга ошириладиган тадбирлар тўғрисидаги маълумотлар;

- табиатни муҳофаза қилиш қонунининг бузилганлиги тўғрисида фактлар уларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи шароитлар ҳақида маълумотлар;

- корхоналарининг экологик хавфсиз ишлангани таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги бузилганининг олдини олиш бўйича юқори босқарув органларининг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар;

- экологик назорат органлари томонидан корхонанинг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятининг натижалари ва улар юзасидан кўрилган чоралар тўғрисидаги маълумотларни ўрғаниш.

Келтирилган рўйхат ҳамма саволларга жавоб бўлади деб бўлмайди. У йўналтирувчи аҳамиятга эга бўлиб, конкрет вазиятга қараб кенгайтирилиши ва янада аниқлик киритилиши мумкин.

Айтиб ўтилган масалалар бўйича ахборот манбаларини ташқи ва ички манбалар деб икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Ташқи манбаларга қуйидагилар киради: экологик назорат ва халқ назорати органларининг маълумотлари, жинойт ишидаги материаллар, хўжалик суди, табиатни муҳофаза қилиш органларининг маълумотлари, фуқароларнинг ариза ва шикоятлари, радио, телекўрсатув, хабарлар.

Ички ахборот манбаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: буйруқлар, фармойишлар ва текшириладиган корхонанинг табиатни муҳофаза қилиш ишюотларидан қандай фойдаланаётганлиги, уларни таъмирлаш бўйича ҳужжатлари, экология назорат органларининг ҳужжатлари, маълумотномалари, тавсияномалари, айбдорларни жавобгарликка тортиш ёки текшириладиган корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини тўхтатиб қўйиш тўғрисида табиатни муҳофаза қилиш

органлари томонидан тузилган ҳужжатлар: ҳисоботлар, сув ва ҳаводан фойдаланиш фаолиятининг ифодаловчи шакллар, ш-2 ТП ҳаво, илова ш-2-КЕ.

Ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ тозалаш ишнинг ўзига хослиги, табиатга зарар етказмаслик ишларини олиб бориш зиммасига юклатилган турли хизмат ва бўлишмаларнинг қўлиги, маҳкама меъёрий актларининг ҳажми жуда ҳам катта бўлган саноат корхоналарида прокурорлик текширишнинг мураккаблиги унга тайёргарлик кўришга оширилган талабларни қўйди.

Текширишнинг асосланган дастурини ишлаб чиқиш ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш қонуночилиги бузилишининг аҳамиятини оширишга жуда катта ёрдам беради.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб корхоналарда қонуни бузилишларини бир неча асосий гуруҳларга бўлиш мумкин:

- биринчи гуруҳга намунали қонуни бузилишларга ишлаб чиқариш фаолиятининг атроф-муҳитга зарарли таъсирини камайтириш ёки бартараф қилинишига салбий таъсир этувчи ишлаб чиқариш жараёсларини такомиллаштириш юзасидан қонуночилик талабларининг бузилиши киради. Бу - эскирган технологиядан фойдаланиш, табиат ресурсларини муҳофаза қилиш талабларини ҳисобга олмаган ҳолда техник қурилма ва ишшоотларни лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун ҳаво, сув олинган меъёрларини қисқартириш бўйича талаблар билан ҳисобланмаслик ва бонқа сабаблардир;

- иккинчи гуруҳга ҳуқуқ бузишлар: ифлос оқава сувлар ва ҳавога чиқарилаётган зарарли чиқиндиларни зарарсизлаштириш юзасидан қонуни талабларига риоя қилмаслик, ерларни рекултивация қилиш чораларини кўрмаслик ҳолатлари танқид этади, уларнинг ичида энг кўп учрайдиган — эскириб қолган нусхадаги тозалаш ишшоотларини қуриш ва ишга тушириш, тозалаш ишшоотлари қуриш учун ажратилган маблағларни ўзлангирмаслик, объектларни тозалаш ишшоотларисиз ишга тушириш, асосий ускуналар ишлаш дав-

рида тозаланиш иншоотларини тўхтатиб қўйини, ишлаб чиқариш сувлари ва чиқиндилари тўпланиб қолган идилларини ўз вақтида бўшатини чораларини кўрмаслик, ишлаб чиқариш тарзига эга бўлган ишлардан сўнг ерларни рекултивация қилини билан ҳисоблашаолмаслик ва бошиқа оқибатлардир;

- учинчи гуруҳни ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилини бўйича белгиланган талабларни бажарилини юзасидан назорат тартибини бузишлар ташкил этади. Улар одатда корхонанинг экологик хавфсиз ишларига жавобгар бўлган мансабдор шахсларнинг фаолиятсизлиги корхонанинг табиатни муҳофаза қилинида ўз хизмат вазифасини юзаки бажариш, табиатни муҳофаза қилини талабларини бузувчи шахсларнинг жавобгарликка тортилмаслигида ифодаланади.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилини тўғрисидаги қонуларнинг бажарилишини текшириш тўла ва ишонarli бўлини учун масалаларни тўғри аниқлан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар табиатни муҳофаза қилини қонуларини бузилишини текшириш босқичида аниқланган бўлини керак. Ўтказилган тадқиқотларининг натижалари шундан далолат бермоқдаки, бу масалаларининг доираси анча кенг, улардан энг мураккаби ҳуқуқбузилини тавенфловчи ва уларга имкон берган вазиятлар, ҳуқуқ бузишга йўл қўйган шахсларни аниқлашга қаратилган маълумотлар олин масаласидир.

☉ Текширилган масалалар мазмуни текширишининг аниқ мақсадларини белгилайди. Уларининг тахминий рўйхати олдини бобда берилган. Корхоналар томонидан табиатни муҳофаза қилини тўғрисидаги қонуларининг бажарилини юзасидан назоратнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб амалий вазифаларни ҳал этиш жараёнида уларни саралаб олин ва деталлаштириш амалга оширилади.

Ҳуқуқ бузилини ва уларга имкон берилган вазиятларни тавенфловчи маълумотларин олинга қаратилган саводлар саноат корхоналари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан ўзини боғлангандир. Ўз мазмуни билан ҳуқуқ бузиш фикр билдириш шаклидир ҳамда ҳудди шу вақтнинг ўзига табиатни муҳофаза қилини қонуличилиги томонидан белгилаб берилди.

ган ишлаб чиқариш фаолиятининг муътадил тартибдаги масъулиятдан қочиш ва камчиликларнинг оқибатидир.

Хуқуқ бузишга имкон берувчи вазиятни аниқлаш прокурорларнинг алоҳида эътиборини талаб этади, чунки бу вазиятларни етарли даражада чуқур англаб етмасдан уларни бартараф қилишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиб бўлмайди. Ҳозирча умумий назоратнинг профилактик фаолиятининг етишмаслиги кўп жиҳатдан хуқуққа қарши хатти-ҳаракатларнинг сабаблари, уларни прокурорлик воситалари билан аниқлашнинг меъёри, услуби тўғрисидаги масалалар бўйича амалий қўлланмаларнинг йўқлиги билан изоҳланади. Махсус қўлланмаларнинг йўқлиги муносабати билан вақтинчалик чора тариқасида кўрилаётган масалалар билан боғлиқ бўлган криминалогик тадқиқотларнинг натижаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Корхонада атроф-муҳитни ифлосланишдан сақлаш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишида сабаб ва шароит ўрнини бажарувчи вазият хизмат мавқеидан фойдаланиб қилинадиган мансаб ва хўжалик жиноятларига имкон берувчи сабаб ва шароитларга жудаям ўхшашдир.

Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, кўрилаётган экологик хуқуқ бузишдаги кўпчилик субъектлар - мансабдор шахслардир. Саралаб ўтказилган тадқиқот маълумотларига кўра Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 193-моддаси бўйича суд қилинганларнинг 95 фоизи мансабдор шахслар бўлишган. Жиноят тарзига эга бўлган хуқуқбузилишларни ўрганишимиз ҳам худди шунга ўхшаш маълумотларни тасдиқлайди. Ушбу тадқиқот давомида олинган маълумотларнинг таҳлили шундан далолат бериб турибдики, криминалогия фанининг хулосалари ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилишига имкон берган вазиятларни чуқурроқ ўрганиш учун самарали қўлланилиши мумкин.

Қонуннинг мавжуд бузилишига жавобгар шахсларни аниқлаш масаласи маълум қийинчиликларни келтириб чиқаради. Бу ўринда ифлослантириш манбаларини эксплуатация қилишда хавфсизликни таъминлаш, тозалаш иншоотларини бир

маромда ишлашнинг таъминлаш қайси ходимларнинг вазифасига кириши тўғрисида ахборот олиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бунда шуни аниқлаш мумкинки, мазкур шахслар ўз вазифаларини амалда бажариш учун имкониятга эга бўлганлари ҳолда (яъни меҳнат таътилида бўлишганими ёки касал бўлишганими ва ҳоказо) уни бажармаганликлари назарда тутилади.

Ҳамма ҳолда ҳам прокурор бундан ходимларнинг касб маҳорати тайёргарлиги, ишга муносабати нуқтан назаридан бу шахсларни тавсифловчи маълумотларга эга бўлавермайди.

Саноат корхоналарида ер, сув ва ҳавонини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуinchиликни бажарилиши юзасидан прокурорлик назоратини амалга ошираётиб, прокурорлар қонун бузилишини аниқлашнинг маъқул барча ҳуқуқий воситаларидан фойдаланадилар. Бу ерда ўзига ҳос ҳусусият сезилмайди.

Умумий назоратнинг амалда татбиқ қилинишини таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, прокурорлар томонидан бундай ҳуқуқдан фойдаланиш жуда кўп ҳолларда зарур деб ҳисобламайди. Бироқ прокурорлар бундай экспертизалар ўтказишларга негадир жуда кам мурожаат қилишади. Бунинг сабаби шундаки, улар экспертиза ўтказишни қандай ҳолларда талаб қилиш зарурлигини кўпинча тасаввур қила олмайдилар.

Шу муносабат билан экспертизани тайинлаш ва ўтказиш усули масалаларини атрофлича ишлаб чиқиш зарур. Кўриладётган мавзуга биноан ўтказилган тадқиқотларининг материалларидан келиб чиққан ҳолда экспертизани маҳкамадан ташқарида ўтказишни тавсия қилиш мақсадга мувофиқдир. Маҳкамавий экспертизалар тажрибаси, кўрилганидек, талаб даражасида самарадор эмас. Бизнинг маълумотларимизга кўра экспертиза ўтказиш учун асос бўлиб табиатни муҳофаза қилиш манфаатларига мос келишни талаб этувчи тозаланиш шартларининг техник даражаси, ҳолати, улар учун белгиланган иш режасига ва тартибига риоя қилини, муҳит ифлосланишининг олдини олиш учун зарур технологик интизом талаблари, ер, сув ва ҳавонини ифлослашувига йўл қўйилганли-

ги учун жавобгар шахсни аниқлаш, мураккаб вазиятларда етказилган зарарнинг миқдорини аниқлаш ҳоллари ва бошқалар асос бўлиши мумкин.

Экспертизани керакли савияда ўтказилишини таъминлаш учун прокурор томонидан жавоб олинини шарт бўлган ва талаб қилаетган саволларни экспертларнинг олдига тўғри қўйиши муҳим аҳамиятга эга.

Корхоналарда аниқланган табиатни муҳофаза қилиш қонуналарининг бузилишига прокурорлик фикр билдириш амалиётини ўрганиш шунини кўрсатмоқдаки, унинг самарадорлиги атрофлича тарзга эга бўлиб, қонунобузилишнинг ўз вақтида ва тўла бартараф қилини, айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш, моддий зарарни қонлаш, ҳуқуқбузишга исхон берган сабаб ва шaroитларни бартараф қилишдек аниқ вазифаларни бажаринга қаратилган ҳолдагина таъминланади.

Бу мақсадларга эришини учун Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" ги қонунини назарда тутилган ҳамма воситалардан фойдаланилади. Бу ерда асосан уларни амалга оширишининг умумий қондаларига риоя қилинади. Шу билан бир қаторда айрим ўзинга хос ҳолатларни қайд қилиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Энг аввало, бу борадаги қонунининг бузилишини, уларнинг сабаблари ва шунингдек, имкон берувчи шaroитларини бартараф қилиш тўғрисида прокурор томонидан тақдимномани тайёрлашининг айрим ҳусусиятлари тўғрисида фикр юритамиз. Таърибаларни ўрганиш шунини кўрсатдики, айниқса бу ишда носоғлом аҳвол юзага келиб қолган. Кўн жойларда тақдимномаларда корхоналарининг мавжуд ҳужжатларида қайд этилган маълумотларининг ўзиниша кўчириб ёзиб қўйилади. Бу маълумотлар эса корхона раҳбарларига, жамоат ташилотларига аллақачон маълум бўлган бўлади. Қонун бузилишларга имкон берувчи вазиятлар, одатда, жуда саёз кўрсатиб берилмоқда. Таққиқот давомини прокурорларининг 120 та тақдимномасини ўрганиш шунини кўрсатадики, уларининг кўичилиги (53 фоизи) прокурорларининг оддий хатолари бўлиб уларда асосан ер, сув ва ҳавонини муҳофаза қилиш ҳақи-

даги қонуларнинг бузилганлиги тўғрисидаги аниқ далиллар хабар қилиниб, уларга ҳуқуқий баҳо берилмаган, қонунни кўржатмасдан, бузилган метёрлар, қонун бузилишига йўл қўйган шахсларнинг жавобгарлиги ва қонун бузилишига имкон берган вазиятлар очиб берилмаган.

Бизнинг фикримизча, корхоналарда табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилиши, бузилиш сабаблари ва уларга имкон берган шароитларни бартараф қилишга қаратилган тақдимномаларнинг ўзига хослиги мажбурий бўлиб, бундай тақдимномаларда қонун бузилишига олиб келган техникавий, таниқлий-бошқарув тарзидаги вазиятлар қисқача таҳлил қилиб ўтилса яхши бўларди. Табиийки, у инлаб чиқаришни бошқариш, технология, техникавий қурилмаларни эксплуатация қилиш қондаси талабларини қўпол равишда бузилишига ҳам ҳуқуқий баҳо бериш билан уйғунланмоғи зарур. Прокурорнинг тавсияномаси ишнинг аҳволини ўзгартиришга аниқ таъсир кўрсатиш учун ўрганилган туман прокуратураларининг қўрилган ишлари ҳужжатлари архивлари учун унда қонун бузилишига имкон берувчи вазиятларни бартараф этишнинг мумкин бўлган йўллари тўғрисида фикр-мулоҳазаларни баён этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бу шароитларни бажаришда прокурор мутахассисларнинг ёрдамидан тўла фойдаланиши керак.

Катта миқдордаги моддий зарар етказиш корхоналарда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик бузилишининг жуда кўп ҳолларига тааллуқли хусусиятдир. Танлаб олиб ўрганишларда шу нарса аниқландики, бундай ҳолатларнинг 80 фоизи текшириш материаллари бўйича қўзатилган. Бироқ уларнинг кўнчилигида зарарни ундириб олиш масаласи тўғрисида гап бўлмаган ва таҳлил қилинмаган. Бундай амалиётни ўзгартириш учун бизнинг фикримизча, корхоналарни текшириш давомида зарарни қондан масаласига эътиборни кучайтириш зарур ва асос бўлган тақдирда ҳамма ҳолларда чора кўрилмағи лозим.

Ушбу ишда юқорида кўрсатиб ўтилдики, прокурорлар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонуларини ҳатто қўпол

равнида бузиши ва жамиятга катта миқдордаги зарар етказилганлиги тўғрисида аниқ далиллар бўлган тақдирда ҳам айбдорлар жиноий жавобгарликка жуда кам ҳолатларда тортилганлар. Бинобарин, бу масала юзасидан кўнгиша прокурорларнинг ишлари фаоллигини қайта кўриб чиқиш лозим. Интизомий иш қўзғатиш ёки маъмурий ҳуқуқ бузиши бўйича иш қўзғатиш амалиёти тўғрисида ҳам худди шу фикрни айтиши мумкин. Атроф-муҳитни яқшилатиришда айбдорларни жавобгарликка тортиши тўғрисидаги масала одатда, таъдимномаларда қўйилиб, бу ўз вақтида ҳуқуқбузувчини жавобгарликка тортиши тўғрисидаги масалани ҳал қилишдан четлатишнинг прокурорлар томонидан қўлланиладиган усулдир.

Прокурорлик фикр билдириш актларининг самарадорлигини ошириши мезони - корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар миқёсида кўриб чиқиши учун прокурорларнинг шахсан иштирок этишларига имкон беради. Ҳуқуқ бузилишига қарши курашда жамоатчилиكنинг фаол иштирокчи таъминлаши учун давлат корхонаси (бирлашмалар) тўғрисидаги қонунда ишлаб чиқариш-хўжалик фаоллигининг натижалари юзасидан назоратни амалга оширишда умумий йиғилиш (конференция) корхона меҳнат жамоаси кенгашининг (6.7 м) ҳуқуқи тўғрисида мустаҳкамланган махсус меъёрлар, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш талабларига риоя қилиш жумласига кирадиган меъёрлар ўта муҳимдир.

Фикр билдириш чоралари тизимида табиатни муҳофаза қилиш қонучилигининг аниқланган бузилишлари, қонун бузишига имкон берувчи вазиятлар ва шахслар тўғрисида ва прокурорнинг фикрича табиатни муҳофаза қилиш қончилигининг бузилишини бартараф қилиш учун қўрилиши мақсадга мувофиқ бўлган чоралар тўғрисида раҳбар органларни кечиктирилмасдан ахборот бериш муҳим аҳамиятга эга. У қонун бузилиши атрофида кенг жамоатчилик фикрини қўзғатиш учун хизмат қилиб, корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш фаолликлари устида таъсирчан назорат ўрнатилишига имкон беради.

Умумий назорат тажрибасига кўра, махсус профилактик

чораларни кўриш (текшириш натижалари тўғрисида меҳнат жамоаларига ахборот бериш, мансабдор раҳбар шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, суҳбатлар уюштириш, радио ва телекўрсатувлар орқали чиқиш) прокурорлик фикр билдириш чораларининг самарали бўлишига жиддий таъсир кўрсатади.

Прокурорлик фикр билдириш воситаларининг таъсирчанлигини оширишнинг муҳим йўналишларидан бири – табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилишини амалда бартараф этишни таъминлаш, уларни келтириб чиқарувчи сабаб ва шароитларни тугатишдир. Республика Бош прокурорининг буйруқларида қайд этилган талаблардан келиб чиқиб, қонуннинг аниқланган бузилишига прокурорлик фикр билдиришнинг ҳар бир кўришишида бу чора қонунчилиكنи мустаҳкамлашга олиб келишига прокурорда қатъий ишонч бўлиши керак. Бундай ҳолларда прокурорнинг эътиборини прокурорлик назорати актларининг кўриб чиқилганлиги тўғрисида прокуратурага ахборот берилиши тўғрисидаги талабларнинг бажарилмаганлигигагина эмас, уларнинг тўла эмаслиги ёки аниқ эмаслигига, атроф-муҳитни ифлослашувига қарши чоралар кўрилаётганлиги тўғрисида фуқародан шикоятлар тушиши, қонуи бузилишига фикр билдирилгандан сўнг уни такрор бузилишига ҳам эътиборни қаратиш зарур.

Саноат корхоналарида аниқланган ҳуқуқбузишларга фикр билдириш самарадорлигини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бири - прокурорлик назорат текшириши ҳисобланиб, у, одатда, прокурорнинг ва экологик назорат органларининг ҳамкорлигида ўтказилади. Назорат текширишларининг аниқлаган қонуи бузишларга имкон берувчи сабаблари ва шароитларини аниқ бартараф қилиш имконини берувчи аниқ муддатларда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир, аке ҳолда текшириш юзаки бўлиб қолиши мумкин. Прокурорлик фикр билдириш актларининг самаралилигини аниқлаш учун текширишлар билан бир қаторда, прокурор ишининг бошиқа шакллариини ҳам муваффақиятэн қўллаш, прокурорларининг жамоатчи ёрдамчиларининг кўмакларидан фойдаланиши мумкин.

Саноат корхоналарида табиатни муҳофаза қилиш тўғри-

сидаги қонунларни бўзилишининг хусусиятлари, тор маҳкамачилик тазйиқи, маҳаллийчилик намоён бўлиши, назорат қилиш ҳаракатларини анча мушкуллаштиришини ҳисобга олиб қонунга, амалиётга қарши “қаршига қарши” чора сифатида янги, аммо тобора кенг қўлланилаётган усулдан – жамоатчилик фикрини ўрганishi усулидан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Бу иш прокурорнинг тақдимномаси билан корхоналарнинг ижтимоий хизмати, ўқув ва илмий материаллар мутахассисларининг кучи билан амалга оширилиши мумкин. Жамоат фикрини билиш прокурорга табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигига риоя қилиш инининг аҳволига ҳолие баҳо бериш ва экологик вазият қайси томонга оғаётганлигини тўғри аниқлашгагина эмас, шу билан бир қаторда жуда кўп ҳолларда ўзининг таъсир кўрсатиши кучи жиҳатидан ҳеч қандай прокурорлик “қоғозларига” таққослаб бўлмайдиган ҳуқуқбузишни аниқлаш ва бартараф қилишда қўл кела олинishi мумкин.

3.2. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилиши юзасидан прокурор назорати

√ Табиатни самарали муҳофаза қилишни муваффақиятли амалга ошириш учун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасида экологик талабларга риоя этиш жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Қишлоқ хўжалиги ер ва сув ресурсларининг энг йирик истеъмолчисиدير. Мамлакатни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни тубдан яхшилаш тўғрисида республика ҳукумати томонидан қўйилган вазифалар асосида белгиланадиган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантиришининг истиқболлари — аграр-сектор фаолиятининг кўламини ва интенсивлиги келажакда янада орттишини кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида индустриал технологиянинг жорий этилиши, меҳнатни ташкил этишининг янги шакллари қўлланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишининг

кенгайтирилган қўшимча чоралар тизимини амалга ошириш зарурлигини тақозо этмоқда. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалиги қонуничлигининг талабларига қатъий риоя қилини муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги вазиятда уларни инкор этиш табиий муҳитга жиддий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, қишлоқ хўжалигида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда табиатни муҳофаза қилиш қонуничлиги алоҳида аҳамиятга эга. Ундаги меъёрлар фақатгина табиатни муҳофаза қилиш манфаатларига хизмат қилмасдан, шу билан бир вақтда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида юқори натижаларга эришишни таъминлашнинг асосий омилларидан бири сифатида намоён бўлади.

Ҳисоб-китобнинг ер, сув, соғлиқни сақлаш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш каби қонунилари кўриб чиқиладиган соҳанинг асосий ҳуқуқий ҳужжатлари ҳисобланади. Жамоат ва давлат хўжаликлари, хўжаликлараро ташкилотлар, деҳқон-фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарининг табиатдан унумли фойдаланиш тўғрисидаги улар томонидан белгиланган қондаларга риоя қилиш ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилишда муҳим аҳамиятга эга. Табиатдан фойдаланувчилар томонидан қонун зиммаларига юклаган вазифаларни аниқ бажарилиши, қатъий назоратни амалга ошириш табиатни муҳофаза қилиш қонуничлигининг бажарилиши юзасидан назорат бўйича прокурорнинг иш маълум даражада табиий шароитларга, жумладан иқлим ва об-ҳаво омилларига, кўп ишларнинг масъулиятчилигига боғлиқдир. Кенг ҳудуд бўйлаб тарқоқлиги ва шу билан бир вақтнинг ўзида бир-бирига чамбарчас боғланган таркибий тузилиши тавсифланган давлат ва жамоа хўжаликлари, бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Юқорида қайд қилинган фикр-мулоҳазаларни ҳисобга

олган ҳолда амалга оширилган тадқиқот материаллари қишлоқ хўжалигида табиатни муҳофаза қилиш қонуности-лиги таъминлаш борасидаги фаолиятида ҳозирги даврда про-курор ишнинг энг муҳим, етакчи йўналиши:

а) чорвачилик фермалари ва комплексларини, фермер хў-жаликларини экин-улати қилишда ер, сув ва ҳавони муҳо-фаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилиши юзаси-дан назорат;

б) экинларининг зараркувандаларига қарши кураш учун қўлланиладиган кимёвий воситаларни ва минерал ўғитларни сақлаш, ташини ва фойдаланиш тўғрисидаги қонуларнинг самаралилигини назорат қилишдан иборат деган ҳудоса чи-қарин имконини беради.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, тадқиқ қилинаётган уччала табиат объектлари: ер, сув ва ҳавони ифлослашишдан муҳо-фаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг бажарилиши юзаси-дан бир вақтининг ўзида назоратнинг йўлга қўйилиши унинг самарадорлигини сезиларли даражада оширади. Бу яна шу билан боғлиқки, объектлардан бирининг ифлослашуви одат-да, бошқа объектларнинг ҳам ифлослашувига олиб келади.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қону-ларнинг бузилишини аниқлаш мақсадида умумий назорат бўйича прокурорнинг барча ваколатлари қўлланилади. Тек-ширини дастурини ишлаб чиқиш учун одатда назорат вази-ятти борлиги учун уларни аниқлаш имконини берувчи кўрида-ётган қонуларнинг бузилиши ва аниқ шароитларни йўнали-ни бўлиб хизмат қилади.

Чорвачилик фермалари ва комплексларидан фойдаланишда табиатни муҳофаза қилиш қонуларининг бузилишига мисол тариқасида технологияни бузилиши натижасида оқова сув-ларни тозаламасдан ариқларга ва сув ҳавзаларига ташлаб юборилиши айтиши мумкин. Сув билан ювини орқали гўнгни тозаланиш ҳозирги тизими назоратсизлик оқибатида шунга олиб келдики, чорвачилик биноларини ўраб турган далалар, якарликлар, дарёлар, ҳовузлар, ерости сувлари ифлосланмоқ-да. Қону бузилишининг кенг тарқалган шакли — бу чорва-

чилиқ фермалари ва комплексларини тозалаш ишшоотларисиз эксклюзатация қилинидир. Агар саноатда собиқ Иттифоқ даврида қурилган объектларда тозалаш ишшоотларининг йўқлиги учраса, қишлоқ хўжалигида эса ҳозирги кунда ҳам бундай аҳвол кўпроқ учрайди. Амалдаги қонуничликка мувофиқ тозалаш ишшоотлари ва қурилишларининг мавжудлиги корхона қурилишининг биринчи навбатдаги таркибига кириши керак. Бироқ шундай ҳоллар ҳам учрайдики, объектлар қурилишининг бошлангани босқинчидаёқ давлат ва жамоа хўжаликларининг раҳбарлари қурилишни "арзонлаштириши" мақсадида пудратчининг розилиги билан тозалаш ишшооти қурилишни ўзбошимчалик билан чиқариб ташлайди ёки уларни лойиҳадан анча чекинган ҳолда қуришади. Шунинг учун ҳам чорвачилик комплекслари ва бошқа зарур объектларни тозалаш қурилмалари билан таъминланмаган бўлса-да, фойдаланишга тошшириш ҳоллари билан дуч келишга тўғри келади.

Кўп ҳолларда фойдаланишга қабул қилинган чорвачилик фермаларидаги тозалаш ишшоотлари ишламай турибди. Ер ва сувни ифлосланишдан муҳофаза қилиш талабларини масъулятеизлик билан бажарилиши натижасида тиндиригичлар шидан чиқади, тўнлагичлардан оқова сувлар ўз вақтида чиқариб ташланмайди, бу эса ифлослантирувчи моддаларни тунроқда, тунроқ ости сувларига, тўғонларни ёриб ўтиш ва каттагина майдонлардаги ерлар ва сувларни ифлослантиришга олиб келади. Кўйинга хўжаликларда чорвачилик чиқиндиларини қайта ишлаш қониқарсиз аҳволда бўлиб, бунинг оқибатида икки томонлама зарар кўрилади. Чунки чиқиндилар бир томондан атроф-муҳитни ифлослантиради.

Шунингдек, минерал ўғит ва кимёвий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган табиатни муҳофаза қилиш қонуинларининг бузилиши ҳам турличадир. Бу моддаларни сақлаш талаблари бузилиб туради. Ҳатто келган, акрекс (азофен), хлорофос, тиодан каби юқори токсик хусусиятга эга бўлган пренаратлар кўп ҳолларда бинодан ташқарида, мослантирилмаган майдонларда зарур тўсиқларсиз ва қўриқ-

чисиз сақланади. Текшириш чоғида минерал ўғитлар ва ўсимликларни химоя воситаларини сақлашга масъулиятсизларча муносабатда бўлишлар мавжуд хўжаликларнинг ҳар икки-сидан бирида кузатилади.

Кимёвий моддаларни таниш хавфсизлиги талабларига риоя қилинмайди. Жуда кўп ҳолларда мослашмаган транспорт билан танилади. Шу сабабли атроф-муҳитни цфлослашуви-га минерал ўғитларнинг таниш ва сақлаш пайтидаги йўқотили-шини ҳам сабаб бўлади. Бундай йўқотилиш айрим ҳолларда 30-40 фоизга етади.

Шунингдек, минерал ўғит солиши, ўсимликларни химоя қилиш воситаларидаги фойдаланиш режалари бузилади. Ҳозирги технологик шароитида ҳатто ҳамма талабларга риоя қилинган тақдирда ҳам самарасиз йўқотилишлар ўртача 5 фоизга етмоқда, бу эса мутахасссларнинг ҳисоб-китобларига қараганда катта рақамдир.

Ўл қўйиладиган қопунбузишлар туфайли бу соанинг ҳажми ортиб бормоқда. Бу йўқотилиш жуда кўп ҳолларда ишлатила-ётган моддалар миқдорининг оширилиб юборилишида куза-тилмоқда. Айниқса пахта етиштириладиган туманларда ми-нерал ўғитлар ва кимёвий препаратларни таниш, сақлаш, ишлатилиш санитария қондаларига риоя қилмаслиги билан боғлиқ бўлган бузилишлар қишлоқ ҳудудига катта хавф ту-дирмоқда. Ғўзага кимёвий моддалар билан ишлов бериш пайтида бу масофа маълумки 100 метрни ташкил этади. Шунга қарамасдан ишлов бериш аҳоли яшаш пунктларига жуда яқин жойда ўтказилади. Юз бераётган бундай ноқону-ний ҳаракатлар ҳаво, сув ҳавзаларини цфлослаишини, ўсим-лик ва ҳайвонот дунёси, одамлар соғлиғининг аҳволига сал-бий таъсир кўрсатмоқда.

Текшириш давомида аниқланиши зарур бўлган масала-лар доираси умуман саноат корхоналарини текширишга ўхшашдир. Уларни тўлдириш ва деталлаштириш эҳтимоли асосан ишлаб чиқаришини ташкил этишининг янги шакллари-ни жорий этиш билан боғлиқдир. Хусусан ижара мудрати ва хусусийлаштириш шароитида ишлаганда ички хўжалик иш-

катларининг фаолиятида прокурор табиатни муҳофаза қилувчи қонушларининг аниқ бажарилишини таъминлаши лозим. Бу ерда шу нарса муҳимки, ижара муддатини қисқа бўлишига йўл қўйилишидан инсофсиз кишилар табиат ресурсларидан ваҳишона фойдаланиши эвазига шахсий манфаатдорлигини кўзламасишлар.

Ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонушларининг бузилишига имкон берувчи вазиятларни аниқлаш бўйича ишлар маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Бундай ҳуқуқбузишларга олиб келувчи руҳий вазият ҳамда тарбиявий хусусиятга эга бўлган омишлар эътиборга моликдир. Қишлоқ жойлари узоқ вақт давомида шахсларга хос бўлган муҳитни ифлосланишидан ҳоли деб ҳисобланарди. Шу асосда шаклланган табиий ресурсларининг битмас-туганмаслиги тўғрисидаги ишонч қишлоқ аҳолисининг онгидан мустаҳкам ўриш олди. Чунки хўжалик фаолиятида табиатга етказиладиган зиён дарҳол намойён бўлмайди. Шунинг учун ҳам табиатни муҳофаза қилиш талабларининг бузилишни кўп ҳолларда салбий баҳо беринга, безорилик ҳаракати ёки дарҳол шахсининг ор-номусига тажовуз қилгандек кўришига ва одамларнинг порози бўлишига олиб келмайди. Буларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғланган табиатни муҳофаза қилиш қонуночилигининг бузилишига бепарволик билан қараш муносабатини шакллантирмоқда. Уни баргараф этини эса прокурорлик назорати воситаси билан таъминланади. Бу борада маълум ижобий сиёсатчилик юз бераётганлигини кўнгинга татқиқотларда қайд қилинмоқда. Я.Я.Страутманис жамаият ҳаётининг бир маромда кечини учун соф ва қулай атроф-муҳит абсолют зарур шарт сифатида тобора юқори баҳо берини томон жамоатчилик фикрини аста-секин қайта шаклланиши жараёни ва бераётганлигини кўрсатади. Бирок кўп мансабдор шахсларининг ҳуқуқий онгиде табиатни қўриқлаш қонуночилиги талабларини сўзсиз бажарилиши шарт эмаслиги тўғрисидаги қарашлар ҳамон сақланиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикасининг қатор ҳудудларида биз томондан ўтказилган тадиқотларининг натижалари шундан далилат

бериб турибдики, суҳбатдан ўтказилган санитария врачлари, табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари, “Сельхозхимия”, қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармасининг ер тузиш ходимларидан 90 фоизи жамоа ва давлат хўжаликлари ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги раҳбарлари табиатни муҳофаза қилиш борасида ўз вазифаларини билишади, аммо унга етарли аҳамият беринмайди деб жавоб бердилар. Уларнинг 60 фоизи қишлоқ хўжалиги корхоналари раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахслар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунийлиги бажарилмаслигига асосий сабаби деб табиатни муҳофаза қилиш вазифаси юклатилган органларнинг вазифалари яқозланмаслигига тўла ишонганликларини, 36 фоизи уларнинг экологик саводсизликларини айттиди. Шу муносабат билан тасаввур этин зарурки, ҳуқуқ бузишига имкон берувчи вазиятларни аниқлашда прокурорлар юқорида айтилган омилларга албатта эътибор беришлари зарур. Бонси мустақиллик йўлидан борянимиз. Бугунги кунда буюк соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари барпо этган буюк ва адолатли давлатдай ҳуқуқий давлат қураимиз. Энг муҳими, бугунги кунда нима қилсак, нимагаки эринсак, уларнинг ҳамма-ҳаммаси ўзимиз учун эҳсанлигини унутмаслигимиз керак. Зеро, 1997 йили Президентимизнинг таъаббуси билан Инсон манфаатлари йили, 1998 йили Олза йили, 1999 йили Аблар йили деб эълон қилинишни бежиз эмас.

Бинобарин, табиат муҳофазаси борасидаги ишларимизнинг қандай даражадалиги ҳам инсон ва унинг манфаатларига хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалиги туманлари прокуратураси ин шароитининг ўзига хос хусусиятлари муносабати билан қишлоқ хўжалигида табиатни муҳофаза қилиш қонунийлигининг назоратини амалга оширишда уни танқиллий жиҳатдан таъминлашни муҳим аҳамиятга эгадир. Қишлоқ хўжалиги туманларининг прокуратураларида умумий назоратни амалга ошириш учун маҳсуе ажратилган ходимлар йўқ. Бу ишни катта ҳажмдаги бошқа ишларни бажарини зиммасига юклатилган прокурор ёрдамчилари “йўл-йўлакай” бажаришади (ишлар-

ни судларда кўриб чиқиш юзасидан айбонли ва дастлабки тергов томонидан қонуиларнинг бажарилшинини назорат қилини ва шунига ўхшашлар). Шу билан бир вақтнинг ўзида қишлоқ хўжалиги туманларида прокурорлик назоратининг чегараси анчагина кенгдир. Қишлоқ хўжалигида ҳар бир прокурорга маълумотларнинг кўрсатишича, умумий назоратни амалга оширувчи 50 га яқин назорат қилинадиган қишлоқ хўжалиги объектлари тўғри келади. Бундай вазиятларда умумий назорат фаолиятининг самарадорлигини ошириш учун кўп жиҳатдан текшириш объектларини тўғри танлани, мутахассисларни жалб этиш, меҳнат жамоалари, ҳокимликлар ва назорат органлари билан яқиндан ҳамкорлик қилини, табиий муҳитни ифлослаштиришга имкон берувчи сабабларни чуқур аниқлаш, уларнинг олдини олиш ишларида фаол иштирок этишга боғлиқдир. Ишбилармон прокурорлар айнан шундай иш режимида қатъий роя қиладилар.

Назорат фаолиятини таъкил этиш ҳусусида мутахассисларнинг ёрдамида фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Илмоа ва давлат хўжаликлари томонидан табиатни муҳофаза қилини қонунчилигининг бажарилшинини аниқлаш борасида прокурорлик текширишларини агроаноат бирланмалари мутахассисларининг иштирокида ўтказиш ҳатто прокурорларнинг итат имкониятлари чегараланган ҳолда ҳам қонунчилиқни мустаҳкамлашда яқини натижаларга эриниш имконини беради. Бундай мутахассисларни текширишларга жалб этиш прокуратура ва бирланмани қишлоқ хўжалигида табиатни муҳофаза қилини қонунчилигининг бузилшинини аниқлаш ва баргараф қилинидаги қулайликлардан тўлароқ фойдаланиш имконини беради. Ишда яқини натижаларга эринишда атроф-муҳитни муҳофаза қилишининг аҳволи тўғрисида бирланмалардан келадиган маълумотларни муитазам таҳлил қилиб боришининг аҳамияти катта. Агроаноат бирланмаларининг (ҳозирги сув хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги бонқармаси) шажаравий бўлишмалари билан ҳамкорлик қилувчи органларининг фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминлаш, ҳуқуқбузишларга қарши чораларни кучайтириш

тадбирларини ишлаб чиқишга ижобий таъсир кўрсатади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида қонунчиликни мустаҳкамлаш вазифаларини ҳал қилишда прокуратуранинг ҳокимликлар билан ҳамкорлик даражасининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Амалиёт синовидан ўтган ҳамкорликнинг шаклларида бири — прокуратуранинг умумий назорат амалиётида тегишли ҳокимликлар ва уларнинг идоралари томонидан амалга ошириладиган тадбирларининг ҳисобидир. Таҷрибадан аниқланишича, прокурорлик назорати материалларини ҳокимликлар мажлисларида қонунчиликнинг аҳволини прокурорнинг маърузаси асосида муҳокама қилиш, бу органлар томонидан қонунчиликни мустаҳкамлаш масалаларини чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасида аниқланган қонунбузишларга прокурорлик фикр билдирини бошқичидаги фаолияти ишнинг қолган бобида баён этилган умумий қондаларга асосан амалга оширилади. Бироқ фикр билдирини таҷрибасининг мамлакат иқтисодиёти аграр секторининг фаолият мазмунига тааллуқли бўлган маълум хусусиятлари бор. Бу хусусиятлардан баъзи бирларини тўлароқ кўриб чиқишга тўғри келади.

Аниқланган қонунчиликнинг бузилишини бартараф этиш учун қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси ва агросаноати юқори бошқарув органлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишда атроф-муҳитни ифлосланишдан муҳофаза қилишнинг маҳкамадан ташқари назорат органлари томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар талабини бажаришга эътиборини кучайтирини муҳим аҳамиятга эгадир. Буида энг муҳими “қоғоз”га унча катта умид боғламасдан, тегишли меъёрларга риоя этишини талаб қилиш, ишга ёрдам бериш ва қонун талабларини тушунтиришидир. Шу билан бир вақтда назарда тутмоқ зарурки, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигига аниқ амал қилишини изга солишда қишлоқ хўжалиги органларига прокуратурага хос усуллар асосида ёрдам бериш, хўжалик фао-

лияти ҳажмининг унча катта эмаслиги, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ихтиёридаги маблағларнинг озлиги табиатни муҳофаза қилиш қонучилигининг бузувчиларига моддий таъсир кўрсатиш чораларига ҳозиржавоблиги юқори даражада бўлишини талаб қилади, яна шуни айтишга асос борки, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш ва хусусийлаштириш шароитида бундай сезгирлик янада юқори бўлади. Шунинг учун аниқланган бузилишларга прокурорнинг фикр билдириши ҳамма зарур ҳолларда етказилган зарарни қонлаш чораларини кўришни тақозо этади. Таъриба учун ўрганилганда шу нарса аниқландики, масалан, қишлоқ хўжалигида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар бузилишининг катта қисми моддий зарар етказиш билан боғлиқ бўлган.

Тадқиқот давомида табиатни муҳофаза қилиш масалаларида агросаноат комплекс ходимларининг ҳуқуқий билимлари етарли эмаслиги, ҳуқуқий билим савияларининг паселигини ҳисобга олган ҳолда, айниқса, ўрта ва қуйи раҳбарлик бўғинлари қишлоқ хўжалиги ходимларининг ҳуқуқ маданияти даражасини ошириш учун прокурорлик фикр билдириш ақтларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги туман шароитида табиатни муҳофаза қилиш қонучилигини бузилишига барҳам беришининг таъсирчан воситаси бўлиб, прокурорнинг давлат қўмиталарига ахборот орқали мурожаат қилиши ҳисобланади. Айтилган қонуларнинг бажарилишини текширишни тугаллаш вақтида ёки ушбу тоифадаги иш юзасидан тергов ўтказилаётганда прокуратура ҳуқуқбузини бартараф этини ва профилактикасини амалга ошириш учун асосан зарур чора тadbирлар тўғрисида фикр юритиш имконини берувчи маълумотларга эга бўлади. Шунинг учун прокуратура ахборотида агросаноат комплекс тармоқлари орқали атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қонучилигини мустаҳкамлаш тўғрисидаги тadbирларнинг тегишли давлат қўмиталари томонидан мувофиқлаштириш юзасидан аниқ таклифлар киритиш хусусида ўз фикрини баён этишининг имкониятлари бор. Аммо бу талаблар ҳамма вақт ҳам бажарилмайди. Тадқиқотлар давомида шу нар-

са аниқландики, кўпгина прокурорлик хужжатларида (ўрганилганлардан 60 фоизи) камчиликларни бартараф қилиш тўғрисида аниқ чоралар тақлиф қилинмаган.

Қишлоқ хўжалигида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни мустаҳкамлашнинг тажрибада синалган шакллари сифатида хўжалик фаолларининг йиғилишларида, Халқ депутатори кенгашларининг сессияларида прокурорларнинг маърузалари ва чиқишлари ҳисобланар эди.

Агросаноат комплексида табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг қатъий интизомини қарор топтириш, шунингдек, фаолиятни бошқа соҳаларида ҳам прокурорлик фикр билдириш актларининг самарадорлиги прокурор назоратининг яхши йўлга қўйилиши билан бевосита боғлиқдир. Шу мақсадларда прокурорлар ўз ихтиёридаги барча воситалардан фойдаланишди. Уларни қўллаш хусусиятлари агросаноат комплексини ишлаш хусусиятларини ҳисобга олиш билан белгиланади. Хусусан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг тарзидан келиб чиқиб, назорат текширишларини мавсумий даврга қолдириш мақсадга мувофиқдир. Агросаноат комплекси турли бўғинларининг ўзаро алоқадорлиги, табиий ресурслардан фойдаланиш шакллари, хўжалик фаолияти туфайли уларга таъсир кўрсатишнинг аҳволига қараб табиий объектлар ҳолатининг бир хиллиги бутунлай хўжалик тизими доирасида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш қонунларини бажарилишини бир вақтнинг ўзида текширишнинг зарурлигини тақозо этади.

3.3 Экологик назорат ва ҳуқуқий органлар томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишни жаҳон андозалари даражасига кўтаришда прокурорлик назоратининг ўзига хос хусусиятлари

√ Назорат-ташкilotчилик бошқарув ишининг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Назорат фаолияти ўз фаолияти ўз мазмунига кўра кўп қирралидир, чунки у ишдаги ҳақиқий аҳволни аниқлаш ва таҳлил қилишни, аниқ вазият на-

зарда тутиладиган масалалар билан солиштиришни ва назорат қилиш фаолияти ва мавжуд камчиликларни бартараф этиш учун кўриладиган чораларни таққослашни ўз ичига олади.

Қонунчиликни таъминлашда назоратнинг ҳолати жиддий аҳамиятга эга. Ҳамма соҳада амалга ошириладиган назорат қонунчилиги, меҳнат ва молиявий интизомга риоя қилиш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилиш керак. Буни назоратнинг ўзига хос раҳбарлик қилувчи принципи бўлиб, бу қонунчилик принципи бўлмоғи керак.

Табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликни мустаҳкамлашда назорат муҳим роль ўйнайди, қонунбузилишини аниқлаш ва уни бартараф қилишни таъминлаш учун назорат қилувчи органлар ҳуқуқ бузувчиларга нисбатан санкция қўллаш ҳуқуқидан фойдаланишади. Ҳозирги шароитда табиат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш учун давлатнинг мажбур этиш чораларини қўлламасдан таъминлаб бўлмайди. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилишида айбдорларни жавобгарликка тортиш, қонун бузилишидан етказилган моддий зарарни қонлаш назоратнинг энг муҳим бўғинларидан бири ҳисобланади.

Экологик назорат - барча корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқаролар томонидан табиатни муҳофаза қилиш талабларининг бажарилишини кузатиш ва текшириш бўйича давлат ва жамоатчилик кучлари бирлаштирилиши керак. Ҳуқуқий адабиётда амалдаги экологик назорат тизими тўрт даражага ажратилади: давлат, маҳкама, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик.

Прокурорлик назоратини амалга ошириш нуқтан назаридан ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш давлат назоратининг хусусиятлари жиддий аҳамиятга эга. давлат назорати, маҳкамалараро органлар, вазирликлар ва маҳкамаларнинг табиатни қўриқлаш фаолиятини асосий йўналишлари собиқ КПСС МК ва СССР Министрлар Советининг қарор ва кўрсатмаларида белгилаб берилганди. 1988 йилнинг январига қадар кўрсатилган объектларни қўриқлаш

бўйича давлат назорати ўндан зиёд турли вазирликлар ва маҳкамаларда амалга оширилган эди. Энг ёмонини шундаки, “Иқтисодийнинг ривожлантиришидаги бош мақсад экстенсив омилларга қаратилган эди. Табиийга, бундай шароитда янги-рини бойликлардан оқилона фойдаланишни тартибга солидиган, табиатнинг, атроф-муҳитнинг ҳимоя қилинишни кафолатлайдиган биров бир меъёрлар ва қондаларга риоя қилини ҳақида гап ҳам бўлини мумкин эмас эди. Табиатни муҳофаза қилини талбирларига арзимас даражада кам маблағ ажратиларди. Бу маблағ табиатга етказилаётган зарарини миңдан бир қисминини ҳам қондамас эди. Ўрмонлар ўйламай-нетмай, ваҳшиниларча кесиб ташланар эди. Ёқилган ва минерал-хон аниё захиралари реал эҳтиёж билан таққосланмаган ҳолда жуда кўн миқдорда қазиб олиниганидан кўнчилик қисми қайта инланмаган чиқитлар сифатида уюлиб ётар эди. Табиатни муҳофаза қилувчи энг оддий тозалани иншоотларига эга бўлмаган баҳайбат саноат кўрхоналари фаол бунёд этилди. Натияжада барча захарли ва зарарли саноат чиқиндилари улкан ҳаво кенгликларинини, сув ҳавзаларинини, ер майдонларинини инфлослантирадиган бўлди. Ўз кўлами жиҳатдан беқийёс даражада катта гидроэнергетика лойиҳаларинини рўёбга чиқаринини, транспорт коммуникацияларинини (БАМ, ТуркСИБ каби темир йўлларинини, автомобиль, нефть-газ магистралларинини ва ирригация тармоқларинини) бунёд этини нафақат табиий захираларинини қаншоқлантирди. Бутун боили аҳоли пунктларинини йўқ бўлиб кетинишига, экологик мувозанат, иқлим, одамларинини ҳаётини ва фаолият шароитларинини бузилнишига ҳам олиб келди”.

Тажриба шунини кўрсатдики, атроф-муҳитни инфлосланишидан сақлани ваколати берилган органларинини мавжудлигини ер, сув ва ҳавонини инфлосланишидан муҳофаза қилини юзасидан давлат назорати самарадорлигинини пасайтирувчи омил бўлган. Маҳкамавий тарқоқлик шунга олиб келдики, жуда кўн ҳолларда текширини ҳаракатлари бир-биринини такрорлайди. Бунга яна шу ҳол имкон бердики, кўнгина органларинини ваколати, айниқса, сувини муҳофаза қилини зарур тарзда чета-

раланмаган бўлиб, уларнинг ўртасида доимий алоқа йўқ эди. Республикамизда, умуман мамлакат бўйича табиатни муҳофаза қилишни бошқарини ва табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солувчи, мазкур масала бўйича муҳим ахборотлар жамланн ва табиатни муҳофаза қилиш стратегиясини ишлаб чиқишни ўз зиммасига олган ягона орган йўқ эди. Бу ҳол яна шу билан мушкуллашардики, собиқ органлардан кўнчилиги давлат назорати вазифасини бажарини билан банд эди.

1991 йилнинг 31 августида Республикамиз мустақилликка эришгач, атроф-муҳитнинг ҳолати ва иқтисодиётнинг ривожланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг ортиб бориши паронтида таркиб топган табиатдан фойдаланишни бошқарини тизими тубдан такомиллаштирилди. Табиий муҳит паронтиларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари таркиб топди.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 7-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгаинининг табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли бўлган муносабатларини тартибга солини борасидаги ваколатлари қуйидагилар:

табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналлишларини белгилаш;

давлат экология дастурларини тасдиқлаш;

табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги республика қонунчилигига доир ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилини;

ҳудудларини фавқулодда экология ҳолати, экология офати ва экология фалокати минтақалари деб эълон қилини, бундай минтақаларининг ҳуқуқий режимини ва жафо кўрганларининг мақомини белгилаш;

табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли қонунлар ижросини мувофиқлаштириб бориш;

табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ олнинининг энг кўн-кам ҳажминини, шунинидек, тўловларини ўлдириб олнинидаги имтиёзларини белгилаш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгаини ихтиёрига берилган бошқа масалаларини ҳал этини Ўзбекистон Республикаси

Олий Кенгашининг мутлақ ваколат доирасига киради” деб белгилаб қўйилди. Шунингдек, мазкур қонунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари ҳам белгиланди. 1996 йилнинг 26 апрелида эса Ўзбекистон Олий Мажлиси “Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида” қарор қабул қилди.

Мустақиллик шарофати туфайли Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини тузиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Бу қўмита бошчилигида республикада табиатни муҳофаза қилиш борасидаги масалалар билан шуғулланувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, туман ва шаҳар табиатни муҳофаза қилиш органларининг ягона тизими вужудга келди, уларга жуда катта ҳуқуқлар бериб қўйилди.

Белгилаб қўйилдики, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш борасидаги марказий орган бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш, ундан унумли фойдаланишни ташкил этиш, гайриқонуний равишда дарахт кесилш, қонунга хилоф тарзда ов қилиш, балиқ ови билан қонунга қарши шуғулланиш, сувдан фойдаланиш қондаларини бузиш, ирригация иншоотларига қасдан зарар етказиш, қўриқхоналарга моддий зарар етказиш ва республикада табиий ресурсларни қайта тикланиши учун тўлиқ жавобгар бўлган.

Қўмитанинг асосий вазифаларидан бири – бу ер, ер ости сувлари, ҳаво, ўсимлик, жумладан, ўрмон ва ҳайвонот дунёси (жумладан, балиқ заҳиралари)дан деңгиз муҳити ҳудудий сувларининг табиий ресурсларидан, континентал шельф ва иштисодий ҳудудлар, шунингдек, давлат тасарруфида бўлган фойдали қазилмалардан унумли фойдаланиш ва қайта тикланиш ташкил этишдир.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги органларига табиий муҳитга зарар етказадиган ҳаракатларни бартараф қилиш юзасидан кенг ҳуқуқлар берилган бўлиб, қўмитанинг ўз ваколат-

лари доирасида қабул қилган қарорлари вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар, бирланмалар, корхоналар, ташкилот ва муассасалар учун мажбурийдир. Улар бундан бош тортган тақдирда Ўзбекистон Республикаси маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонуни бўйича жазоланадилар.

Табиатни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг қонунийлиги юзасидан прокурорлик назоратининг юқори натижалилгини таъминлаш атроф-муҳитни ифлослантиришдан сақлаш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига қарши курашда биринчи даражали муҳим вазифадир.

Атроф-муҳитни ифлослашувига олиб келувчи қонун бузишларга чек қўйишни етук мутахассисларга эга бўлган ва катта ваколатлар берилган табиатни муҳофаза қилиш органларининг ва бу органларнинг ўз ваколатларини қўлдан натижасида табиатдан фойдаланувчиларни қонунга асосан ҳаракат қилишга мажбур эта оладиган қатъий фаолиятлари орқали амалга ошириш мумкин.

✓ қонун бузилишини аниқлашда уларнинг намунавий намоён бўлишлари табиатни муҳофаза қилиш органлари ҳамда прокурорларнинг фаолиятида жиддий ёрдам бериш моҳиятига эгадир. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ушбу органларнинг тажрибасида энг кенг тарқалган қонун бузишлар қуйидагилардан иборат:

- қонун бузилишини аниқлашга имкон бермайдиган текширишлар сифатининг пастлиги;

- аниқланган қонун бузишларнинг олдини олиш бўйича чора кўрмаслик, хусусан, саноат ва бошқа мақсадларга мўлжалланган объектлар қурилиши, таъмирланиши ёки кенгайтирилиши таъқиқлаб қўйиш ҳуқуқидан фойдаланмаслик, табиатни қўриқлаш қонунчилигига зид ҳолда табиат ресурсларини эксплуатация қилиш ишларини ўтказиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш талабларини бузувчи корхоналарининг ишини тўхтатиб қўйиш чораларини кўрмаслик ва бошқалар;

- ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилиши натижасида етказилган моддий зарарни қондан бўйича чораларни кўришдан воз кечин;

- ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни жинояткорона бузилиши тўғрисидаги материалларни прокуратура органларига бериш тўғрисидаги талабни бажармаслик.

Табиатни муҳофаза қилиш органларида юқори малакали мутахассисларнинг ишлаётганлиги атроф-муҳитни ифлос бўлишининг олдини олиш вазифаларини ҳал этишда корхоналар ва ташкилотларга, уларнинг меҳнат жамоаларига ёрдам бериш ва назорат қилишни узвий боғлаб олиб бориш имкони беради. Бу вазиятни ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилиши юзасидан кўриладиган чораларни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир. Текширишлар давомида тўпланган тажрибанинг кўрсатишича, ҳуқуқбузилишнинг олдини олиш чораларини амалга оширишда табиатни муҳофаза қилиш органлари қандай штирок этаётганликларига албатта эътибор бериш керак.

Назорат қилувчи органлар томонидан қонуларнинг бажарилишини назорат қилишнинг муҳимлигига қарамасдан ҳамон кўнгина туман ва шаҳар прокурорлари бу органларнинг фаолиятсизлигига етарли эътибор беришмаётир. Табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг бажарилиши юзасидан назорат тажрибасини узоқ йиллар давомида ўрганган С.С.Колбасов шундай деб ёзади:

Прокурорлар табиатни муҳофаза қилиш инспекциясининг ишчанлик активлиги даражасига деярли эътибор бермайди. Уларнинг суёт ишлаётганликлари ёки фаолиятсизликларини кўрсатмайди. Шунинг учун ҳам оқибатда табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси қанча суёт ишласа, маъмурият фаолиятида қонун бузилишига йўл қўйилишининг аниқлиши шунча оз ва умумий назорат тариқасида текширишларнинг натижалари шунча яхши кўринади”. Ушбу тадқиқот давомида прокурорлик назорати амалиётни ўрганишга уришни шунинг кўрсатдики, туман ва шаҳар прокурорларининг кўнлари та-

биатни муҳофаза қилиш органларининг устидан амалда назорат қилишмайди.

Табиатни муҳофаза қилиш органлари томонидан қонунларининг ижроси юзасидан назоратнинг ўзига хос хусусиятлари назорат ҳаракатининг мазмуни ва йўналиши билан белгиланади. Бизнинг фикримизча, уларнинг қўйидаги тавсифловчи масалалар гурӯҳини аниқлашни таъминлаш керак:

- табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилиши юзасидан назорат қилишни амалга ошириш чоғида шунинг фаоллигини аниқлаш билан бир қаторда қонунларга риоя қилиш,

- табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги талабларига зид бўлган маҳаллийчилик ва тор маҳкамачилик кўринишларига қарши курашни,

- профилактика ишларини ўтказиш бўйича вазифаларининг бажарилиши (ўтказилган текширишларининг натижаларини умумлаштириш, атроф-муҳитни яфлослашувиغا имкон берувчи сабаб ва шaroитларни аниқлаш, ташкилий ва тарбиявий тарздаги профилактик тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳамда бошқалар).

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан унумли фойдаланиш масалаларини кўриб чиқаётиб, умумдавлат позициясидан ёндошни лозим ва давлат ҳамда жамоат ташкилотлари ҳаракатининг бирлиги асосида бу ишга кенг меҳнаткашлар оmmasини жалб қилиш орқали масалани ҳал қилишга эришиш зарур.

Қонунчилиكنи мустаҳкамлаш мақсадларига эришмоқ учун назорат билан бир қаторда прокуратура органларининг табиатни муҳофаза қилиш органлари билан доимий ҳамкорлигини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳамкорлик қонунчилиكنи мустаҳкамлаш имкониятини анча оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг бажарилишининг назорат қилувчи давлат органлари ва жамоат ташкилотлари билан яқиндан ҳамкорлик қилишининг ўта зарурлигини прокуратура органининг фаолияти амалга ошира-

ётган ишлари хусусиятлари тақозо этади. Тадқиқот шуни кўрсатамоқдаки, бундай моддалар собиқ Иттифоқ қонунчилиги ҳуқуқий меъёрларининг сони жуда кўп бўлган. Ҳар ўн йилда уларининг сони, мутахассисларнинг айтишларича 2 баробар ошмоқда. “Фаолиятларнинг қонунийлиги прокурорлик назоратининг объекти бўлган давлат бошқаришидаги хўжалик юритиш органидир, - деб таъкидлайди К.Ф.Скворцов, - ҳар йили чиқариладиган индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг сони (буйруқ), фармойиш ва ҳоказо юз миллионлабни ташкил этади. Умумий аппаратни амалга оширувчи ҳар бир прокурорга ўртача 400 га яқин “назорат ости” ҳужжатлари тўғри келади. Бундай шароитда ҳар бир объектада қонунчиликнинг ҳолатини кузатиб боришнинг амалда имкони йўқ. Аммо аҳвол объектлар қарамонда бўлган назорат қилувчи органлар билан ишчанлик алоқалари ҳисобиغا анча яхшиланиши мумкин”.

Прокуратуранинг табиатни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорлиги амалда маълум принциплар асосида қурилади. Улар жумласига қонунчиликка қатъий риоя қилиш, иш шакллари ва усулларини албатта фарқлаб олиш, ҳамкорликнинг ҳар бир участкаси томонидан ўз фаолиятини имконият даражасида бажариш, келтирилган тадбирларни амалга оширишда ҳар бирининг мустақиллигидир. Прокуратура ва назорат органларининг таъсирчан алоқаларини таъминлашга қаратилган тажрибада ўзини оқлаган қуйидаги тадбирлар муҳим омил бўлиб хизмат қилади:

- табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бузилиш масалалари бўйича ахборотлар айрибошлаш;

- табиатни муҳофаза қилиш органларининг раҳбарлари билан вақти-вақтида учрашиб туриш;

- корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда, давлат ва жамоа хўжаликларида, вазирликлар, маҳкамалар, ҳудудлар тизимида табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг бажарилишининг текшириш жойи, вақти ва масалалар доираси бўйича ишчи гуруҳлари тузиш;

- прокуратуранинг умумназорат текширишини ўтказиш-

да табиатни муҳофаза қилиш органлари мутахассисларининг ёрдамида фойдаланиш;

- назорат қилувчи ва табиатни муҳофаза қилиш органларининг ходимлари ичидан жамоатчи ёрдамчиларни жалб қилиш;

- жинойят содир этиш ёки бошқа ҳуқуқбузишларга имкон берувчи вазиятларни бартараф қилиш юзасидан ҳамкорликда чоралар белгилаш ва амалга ошириш.

Тадқиқот давомида шу нарса аниқландики, табиатни қўриқлаш органлари фаолиятининг қонунийлиги юзасидан прокурорлик назоратининг самарадорлигини таъминловчи, ушунга ҳақон андозалари даражасига кўтарувчи омиллар ичида атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг аҳволи тўғрисида уларни ўз вақтида прокурор томонидан зарур ахборотларни олинишидир.

Бундай ахборотлар ёрдамида қўриқлаётган ҳуқуқбузишнинг ҳолати, динамикасини баҳолаш, фаолиятнинг асосий йўналишларини белгилаш, ҳуқуқбузишлар содир этилаётган объектларни аниқлаш, табиатни муҳофаза қилиш талаблари бузилишини ўрганиш ва бартараф этишда табиатни қўриқлаш органларининг тутган ўрнини аниқлаш, тизик бузилишлар ва уларнинг оқибатларини текшириш юзасидан прокурорлик назоратини амалга оширишнинг асосий йўналишларини белгилаш каби иш тажрибаси найдо бўлади.

Табиатни муҳофаза қилиш органларидан тушадиган ахборотларни асосий учта гуруҳга бўлиш мумкин:

1) Атроф-муҳитни ифлосланганлиги аниқланганидан сўнг қонуни талабига кўра зарур бўлган жинойятчилик аломатларига эга ҳуқуқбузишлар тўғрисида мажбурий ахборот;

2) Прокурор буйруқлари ва кўрсатмаларига мувофиқ прокурор томонидан талаб қилиб олинadиган ахборотлар;

3) Аниқ вазиятлардан келиб чиқиб, прокурорнинг ўз таъаббуси билан талаб қилинадиган ахборотлар.

Жинойят тарзига эга бўлган бузилишлар тўғрисида прокуратурага ахборот жўнатиш тартибига риоя қилишини прокурорнинг асосий эътиборига боғлиқдир. Аниқ далилларини:

исботига кўра айбдорларни жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги ҳужжатларни табиатни муҳофаза қилиш органлари томонидан прокуратурага унинг жўнатмаганликларини кўрсатувчи ҳоллар жуда кўп. Бу экологик ҳуқуқбузишнинг юқори кўринишининг асосий сабабларидан бири ҳисобланиб, ўз навбатида айбдор шахсларнинг жазоланмаслигига сабабчи бўлади. Масалан, Тошкент вилоятининг Қибрай тумани прокуратурасига сувдан ичиш учун фойдаланиладиган зах каналларининг маибасида 1:4 терламаси эпидемияси борлиги аниқланиб, эпидемия бошланганлиги тўғрисида ариза тушган. Ишни текширишда шу нарса аниқландики, каналнинг қирғоқларида учта паррандачилик фабрикалари жойлашган, вақти-вақти билан тозаланмаган сувларни ва чиқиндиларни қаналга оқизиб турган. Туман санитария-эпидемиология маркази материални ўз вақтида прокуратурага жўнатмаганлиги сабабли сув қонунчилигини бузишда айбдор бўлган шахслар ва инфлюэнтирени сабабларини аниқлашнинг имкони бўлмаган. Иш жиноят содир этишда айбдор шахсларни аниқламаганлиги сабабли тўхтатилган. Кўринишидан бунга ўхшаш ҳолатлар аниқланган тақдирда прокурор уларга нисбатан энг принципал тарзда фикр билдиришни зарур эди.

Республика табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги органлари томонидан қонунларнинг бажарилиши юзасидан прокурорлик назоратининг самарадорлигига айбдорларни жавобгарликка тортиш учун прокуратурага ҳужжатларни жўнатиш тартибини бир маромда изга солиш учун нуқсонлар салбий таъсир кўрсатади. Бу ҳолларни, яъни қандай ахборотни, қандай вазиятларни, қандай муддатларда табиатни муҳофаза қилиш органлари ва ҳуқуқ муҳофазаси органларига жўнатиш кераклиги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарорида ўзининг ёрқин нфодасини тошган. Бундан мақсад сув маибалари ва ҳавога зарарли моддаларнинг таъсири ҳамда бу моддаларнинг қўйлаб оқизиб, чиқариб юборилаётганлигига, шунингдек, тунроқ,

сув ҳавзалари ва ҳавони одамлар соғлиғи учун зарарли моддалар билан ифлосланишига олиб келган табиатни муҳофаза қилиш қонучилигининг жиддий бузилишларига барҳам беришга кескин киришишдир. Шунингдек, прокурорлик назоратини амалга оширишда пайдо бўлган масалаларни аниқлаш учун прокурорларнинг талабларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси органлари томонидан мутахассислар ажратилишининг тартиби ва муддатларини ҳам тартибга солиш зарур.

Ҳозирги вақтда жуда кўп прокурорлар фикр билдиришнинг натижадорлигини текшириш ишига жалб қилинмоқда. Тажрибалар шунини кўрсатмоқдаки, бундай тошпириқларни прокуратура ва назорат органларининг масалалар доираси бўйича ўзаро келишилган ва айнан ўтказилган текширишларнинг натижалари ҳужжатлар учун далил бўлаётган бир ҳил пайтда берилса, айниқса, мақсадга мувофиқ бўларди. Қонучилигини янада мустаҳкамлаш вазифаларини ҳал этиш учун мутахассисларни текширишларга жалб этишининг яна бир фойдали томони бор. Мутахассислар, одатда маълум имкониятларга эга бўлган мансабдор шахслар бўлишади. Текшириш давомидаёқ уларнинг ўзлари аниқланган ҳуқуқбузилишларнинг бартараф этиш учун оператив чора кўришлари мумкин.

Табиатни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорлик қилиш уларнинг вазифаларини бир қисmini прокуратура зиммасига юклаб қўйилишига олиб келмаслиги керак. Шунга қарамасдан тажрибада бундай ҳолатлар учраб тургани сир эмас.

Баъзан назорат қилувчи органлар томонидан аниқланган ҳамма ҳуқуқ бузишларга прокурорларнинг ўзлари фикр билдиришлари мақсадга мувофиқ эканлиги ҳақида ҳам таъкиф қилинади.

Бундан ташқари, бизнинг фикримизча, шу асосларга кўра номақбуллик, биринчидан “майда” деб аталувчи ҳуқуқбузишлар бўйича (улар жумласига маъмурий, ингиломий ҳуқуқбузишларни киритиш мумкин) назорат қилувчи органларининг

Ўзи мустақил равишда ҳуқуқ бузилишини аниқлаш, баргараф этини ва олдин олнин, айбдор шахсларни жазолаш ва отказилган зарарни қонлаш юзасидан чора кўриш ҳуқуқига эга ва шундай қилишга мажбурдирлар. Бу ишда уларни мустақилликдан маҳрум қилиш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Шунингдан, тавсия этилаётган тажриба прокуратурани ўзига хос бўлмаган вазифаларни бажаришга жалб этини мумкин. Учинчидан, табиатни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг қонунийлигини назорат қилиш имкониятлари яқинда тораяди, чунки улар истаган пайтда бу йўлдан ўзларининг ҳуқуқбузишларини сақлаш мақсадига фойдаланишлари ва бунга асос сифатида чора кўриш учун материалларни прокуратурага ўзлари жўнатаётганликларини далил деб рўқач қилишлари мумкин.

Табиатни муҳофаза қилиш органлари томонидан қонунларининг бажарилишини назорат қилиш ҳақида фикр юритар эканмиз, табиатни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг қонунийлигига ва табиатни муҳофаза қилиш қонуinchилиги назорат қилиш (ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш қонуinchилиги); уни амалда қайта текшириш билан янада ом-малантиришга, тажрибада табиатни муҳофаза қилиш бўйича назоратни амалга оширувчи органларнинг кўн ҳоллардаги юзак маълумотларини нисбатан кенг тарқалганлиги ҳолларига эътиборни яқинда қаратишни тавсия қилардик. Бундай ҳолларда иш қўйидаги тарзда амалга оширилади: вилоят аниарати назорат қилувчи органларининг маълумотларини тўйлайди, олинган маълумотлардан фойдаланиб, шаҳар ва туман прокурорларига оператив назорат қилувчи органларининг маълумотларини тўйлайди.

Табиатни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг қонунийлигини назорат қилиш масалаларини кўриб чиқини муносабати билан уларининг ваколатларини ҳуқуқий тартибга солиш ҳақида баъзи бир фикрларни ҳам айтиб ўтинини лозим топдик. Хусусан, экологик назорат органларининг самарадорлигини ошириш, олим-тадқиқотчи П.С.Студенткишининг фикрича, уларга маълумот ҳуқуқбузилишлар бўйича ишлар-

ни маъмурий кўриб чиқиш ҳуқуқи берилшидир. Бундай ҳолда унинг самарадорлиги сезиларли ортади. Бу тўғрида олимлар ҳамда ҳуқуқ ва табиат муҳофазаси органларининг тажрибали ходимлари аллақачондан бери таклиф киритиб келмоқда. Нега бу тажрибани республикамизда қўллаш мумкин эмас? Бизнинг назаримизда бу тажрибани қўллаш республикамизда табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишларни янада яхшилашга хизмат қилган бўларди.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги таклифларни жорий этиш лозим деб ҳисоблаймиз:

1) атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида ҳуқуқ бузилишларининг хусусиятини ўрганиш махсус тайёргарликни талаб этади. Шунинг учун ер, сув ва ҳавони ифлослаштириш кўриб чиқилган туман ҳокимликлари фаолиятида тўғри қарор чиқариш борасида жиддий қийинчиликлар пайдо бўлмоқда.

2) материалларни улардан ҳокимларга юборилиши ишни кўриб чиқиш муддатини анча чўзиб юборали, кўп ҳолларда эса жавобгарликка тортиш ва қарорни ижро этиш муддатини ўтиб кетишига олиб келади. Ҳолбуки, бу вақтга келиб дарёлар қуриши, балиқлар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси қирқилиб кетиши ёки оғир касалликлар тарқалиши мумкин.

Ўтказилган тадқиқотлар, ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонушларнинг бажарилишини, прокурорлик назоратининг ҳозирги кун талабларига мувофиқлаштиришини таъминлаш каби зарур масалаларга қаратилади, чунки табиатни муҳофаза қилмай, ҳавони мусоффо этмай туриб, республикамизнинг мустақиллигини мустаҳкамлаб бўлмайди. Қолаверса, табиат муҳофазаси яхши йўлга қўйилгандагина ҳам иқтисодий, ҳам иқтисодий соҳаларда муваффақиятларга эришини мумкин. Акс ҳолда қазилма бойликларидан хўжасизларча фойдаланаверини, ўрмонларни биллиб-билмай йўқотини, сувни ва тоза ҳавони ифлослаштириш, табиатга ваҳшийларча муносабатда бўлиш кечирилмас хатоларни ва фожияларни келтириб чиқаради.

Табиийки, биз ишимизда барча масалаларни тўлиқ қамраб олганимиз йўқ, бунинг имкони ҳам йўқ. Шунинг учун

ҳам асосий эътибор, энг аввало, ҳал этилиши зарур бўлган прокурорлик назорати тажрибаси учун муҳим бўлган масалаларга қаратилди. Ушбу тадқиқот ёритилган муаммоларнинг долзарблиги, мураккаблиги ва кўпқирралилиги, унинг қонунчиликдаги жиddeий назарий ҳамда амалий аҳамиятига эга эканлигини кўрсатмоқда. Уйлаймизки, келажакдаги тадқиқотларда уларга яна кўпроқ ўрин ажратилади. Бундай тадқиқотлар табиатини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг бажарилиши юзасидан прокурорлик назоратини таъминлаштиришининг узоқ муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш, уни ҳозирги сиёсий ва ижтимоий вазифалар даражасига тўла мослигини таъминлашга хизмат қилиши шубҳасиз.

★ Республикамиз Президенти И.А.Каримов қайд этганидек, “Экологик хавфсизлик ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси алоҳида эътиборга моликдир. Очiq эътироф этиш керакки, узoқ йиллар мобайнида эски маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида бу муаммо билан жиддий шуғулланилмаган. Аниқроғи, бу муаммо айрим жонкуяр олимлар учунгина тадқиқот манбаи, ўз мамлакатларининг келажакига, табиий бойликлари сақланиб қолишига бефарқ қарамаган, бу ҳақда қаттиқ ташвиш чеккан одамларининг эса “қалибидоси” бўлиб келган. ★

Бироқ уларнинг виждонга, фуқаролик бурчига, ниҳоят, ақли-идроққа даъватлари тўралашиб кетган совет-партия амалдорларининг совуқ, ҳатто айтиш мумкинки, сурбетларча лоқайдлигига дуч келаверган. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Табиий ва минерал-хом ашё захираларидан ваҳшийларча, экстенсив усулда, жуда катта харажатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланишига асосланган социалистик хўжалик юритиш тизимининг бутун моҳиятига мамлакат ихтиёридаги беқиёс бойликларга авайлаб муносабатда бўлиш ғояси бутунлай ёт эди. Аксинча, бойликлардан бундай фойдаланиш икки тузумнинг иқтисодий мусобақасида мамлакатнинг асосий дастағи, экспорт имкониятларининг негизи бўлиб келди”. Оқибатда экологик мувозанат бузилди, иқлим, одамларнинг ҳаёт шароитларига турли фожналар таҳдид сола бошлади.

Мамлакатимизнинг бойлиғи бўлган сувдан хўжасизларча фойдаланилди. Унга текли сув, тинмай оқиб ётаверади деган қарашлар давом этди. Бундай хато қарашлар сув ресурсларимизга нисбатан хўжасизларча муносабатларни келтириб чиқарди. Бунинг учун табиат биздан аёвсиз ўч олди. Орол фожнаси бунга мисол бўла олади. Энг ачшиардиси, ҳатто бизнинг давримизда ҳам бундай қарашлар онда-сонда бўлса-да, учраб турибди. Кўйлаб мутасадди ўртоқлар оби-ҳаёт манбаларини булғаш ёмон оқибатларга олиб келишини унутиб қўйишати. Узи биллиб туриб ўзларини билмасликка солишмоқ-

да. Масалан, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати, “Электрхимпром” ишлаб чиқарини бирлашмаси, Ўзбекистон қийин эрийдиган ва ўтга чидамли металл комбинати, “Навоназот” ишлаб чиқарини бирлашмаси, Навоий ГРЭСи ва бошқа кўплаб корхоналарда оқова сувлари тўла тозаланмай канал ва анҳорларга оқизиб юборилмоқда. Оқова сувлардан қайта фойдаланиш, сув ишлатилмайдиган технологик жараёнларни жорий этишга шошилишмайпти.

Тўғри, кейинги пайтларда Навоий кон-металлургия комбинатида, аτροφ-муҳитни ифлослаштирининг олдин олтига алоҳида эътибор берилмоқда. Республика Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси билан биргаликда ишлаб чиқилган узоқ муддатли дастурга мувофиқ бу борада қарийб 400 миллион сўмлик иш бажарилди. Бир қанча тозалаш ишбоотлари қурилди. “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонасида замонавий ишлаб чиқарини технологияларининг қўлланиши туфайли саноат чиқиндиларини атмосферага чиқарини кескин камайтганлиги истиқлол шарофатидир, албатта.

Кейинги пайтларда экологик бузилишлар туфайли ернинг чўлга айлашиб борини аломатлари ҳам ҳаётимизга хавф солаётган муаммолардан бирига айланди. Ернинг чўлга айлашиб борини аломатлари ҳар хил бўлиб, аввало ҳосилдорлигининг камайиши ёки экиннинг ўсмаслиги, ўт-ўлан, яйловларнинг камайиб борини, сув ресурсларининг камайиши, қум босини ва ҳавонинг ифлослашини билан боғлиқдир. Статистика маълумотларига қараганда, юқоридаги касалликлар дунёнинг 3.590 миллион гектар худудини эгаллаган қурғоқчилик минтақаларида намоён бўлмоқда ва у жаҳон аҳолисининг фаровонлигига аке татеир ўтказмоқда. Фақат тунроқ эрозиясининг ўзинга ҳар йили 5-6 миллион гектар ерни қийлоқ хўжалик оборотидан чиқармоқда. Шўрланни оса деҳқончиликни 2 миллион гектар ердан маҳрум этиб бормоқда.

Республикамиз халқ хўжалигида мамлакат худудининг учдан икки қисмидан фойдаланилади. Шундан 23 миллион гектари яйлов(асосан чўллар). Сўғориладиган ерлар унча кўп эмас. Бу халқнинг, жамиятнинг катта ва бебаҳо бойлигидир.

Бироқ афсуски, у камайиб боришти. Қурғоқчи мнштақаларимиздаги иқлим шароити ва устига устак одамларнинг масъулиятсизларча фаолияти бунга зомин бўляпти. Оқибатда ер эрозияга учрамоқда, шўрланмоқда, яйловлар тапаззулга юз тутмоқда. Қорақалпоғистонда, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида шамол эрозияси деҳқончиликка озмунча зарар теказаётгани йўқ. Сурхондарё вилоятида эса суғориладиган ерларининг анчагина қисми сув эрозиясига учраган.

Атмосферанинг турли саноат ва қишлоқ хўжалик чиқиндиллари билан ифлосланаётганлиги сир эмас. Албатта юқоридаги аҳволни яхшилаш биринчи гада экологик мувозанатни яхшилаш, табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонуларнинг ижросини таъминлаш билан боғлиқдир. Бу жиҳатдан республика ҳукумати, йўлбошчимиз И.Каримов томонидан кейинги йилларда табиатни муҳофаза қилиш борасида амалга оширилаётган ишлар, бу соҳада қабул қилинган қонулар ибратлидир. Шуниси диққатга сазоворки, бизнинг қонуларимиз халқаро ҳуқуқ андозаларига мос тушади. Чунки ҳар бир қонушимизнинг мазмуни инсон манфаатларига, унинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Сув ва ҳавонинг мусоффолиги мамлакатимизда жиддий эътибор талаб этадиган муаммога айланди. Зеро, бу ҳаёт-мамонт масаласидир. Шунинг учун ҳам ҳукуратимиз ва Президентимиз экологик жиҳатдан аниқ омишлар, халқаро ҳаракатларга ёндошган ҳолда иш олиб бормоқда.

Бир неча йиллар илгари пахта билан биргаликда тут монокультураси ҳам юзага келган эди. Афсуски, хўжаликларимиз ишакчилигининг озуқа базасини вужудга келтиришда илмий асосланган йўл-Хитой, Япония, Хиндистон каби илғор ишакчилик мамлакатларида қўллангани сингари тут плантациялари барио эгши йўлидан боришмади. Тут ҳам вилът касаллиги, ўргимчаккана ва бошқа касаллик ҳамда зараркунандлар тушловчи ва тарқатувчи маибаа экинлиги, шў боис гўза билан тутни ёнма-ён экин уларининг бир-бирини зарарлантириши мумкинлиги ҳисобга олинмади. Бундай мисолларни яна кўзилаб келтириши мумкин.

Хуллас, республикамизда экологик инқирозни баргараф

этиш учун талай ишлар қилинмапти, ammo ҳали кўп юмушлар бажариллиши керак. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш юзасидан ҳам технологик, ҳам ҳуқуқий ва иқтисодий тарздаги самарали чоралар ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш лозим.

Республикамизда табиатдан фойдаланишни тартибга солиш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва тиклаш, уни инфослантирувчиларга қарши курашилиши, табиий ресурсларни асраш ва улардан оқилона фойдаланишга оид ҳар томонлама мукамал қонуилар зарур. Мамлакатимизнинг барча қонуиларини экологизациялаш лозим.

Қонуилар, солиқлар ва имтиёзлар тизимининг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини молиявий таъминлашнинг асосига айланиши, экологик жиҳатдан тоза озик-овқат технологиясини яратилиши рабатлантириши ташкил қилиши керак. Экологик қонуилар мажмуи табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг молиявий таъминлаш масаласини ҳал этиш имконини бериши унутмаслик керак.

Республикамизда табиатдан фойдаланишнинг хўжалик механизмидаги асосий ўзгариш-ҳамма табиий ресурслардан фойдаланганлик, ҳавони инфослантирувчи моддалар чиқаргани учун, шу жумладан, метёрдан ортик чиқаргани учун бир неча карра оширилган ставкада тўлов тўлаи жорий этилгани бўлди. Шунингдек, янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этганлик учун минтақавий экология жамғармаларига бир марталик тўловларни ҳам жорий этиш мақсадга мувофиқ бўларди. Солиқ ва кредит соҳасидаги илоҳотлар махсус имтиёз ва санкцияларни қамраб олиши керак. Табиатни муҳофаза қилишнинг молиявий таъминлашнинг давлат бюджети, минтақавий иқтисодий жамғармалар ва корхоналар ресурсларини бирлантирувчи кўп каналли шаклларини жорий этиш даркор.

Хўжалик амалиётини ҳам экологизациялаш лозим. Ҳар бир қарор унинг табиатга таъсири оқибатларини ўйлаган ҳолда қабул қилинса, айни муддао бўларди. Табиатдан фойдаланиш тайинли тизим асосида мослашган ҳолда ёндашувни талаб этади. "Табиат - хўжалик - аҳоли" катта тизимида ҳар

қандай элементга ҳар бир таъсири унинг қолган элементларга таъсири оқибатларини, албатта ҳисобга олган ҳолда баҳолашмоғи зарур. Энг аэгу мақсадлар ҳам оғир экологик оқибатларга олиб келаётгани хусусида ўйлаб кўриш лозим. Ва ниҳоят, қатъий натижаларга эришиш учун экологик оғиш ошириши, прокурор назоратини ҳар томонлама кучайтириши керак.

Прокурор назоратини янада такомиллантириши учун мувофиқлантирувчи йиғилишларини бевосита корхоналарда ва ташиқлотларда, қишлоқ аҳоли пунктларида ўтказиши, меҳнат жамоаларининг йиғилишларида, қишлоқ фуқаролар йиғинларида қонунчиликни бузиши мумкин эмаслиги тўғрисида огоҳлантириши эълон қилиши каби ошкораликни жорий этини усулларидадан дадил фойдаланиши керак.

Табиатни муҳофаза қилиши ҳақидаги қонунларни бузганлик учун маъмурий жарималарининг 5 фоизини текинриувчи мутахассисларга ажратини ҳақида ўйлаб кўриши керак. Бонси бундай рағбатлантириши текинришлар таъсирчанлигини янада оширган, ҳозирги бозор шқтисодиёти шароитида мутахассисларни иқтимоий ҳимоя қилган бўларди.

Прокуратура, табиатни муҳофаза қилиши соҳасидаги қонунларининг ижросини таъминлаш учун марказлантирилган маълумотлар йиғиши банки ташиқил қилиши ва уларда умумлантириши ишларини олиб бориши мақсадга мувофиқдир.

• Республика, вилоят ва туманлардаги оммавий ахборот саҳифаларидан табиатни муҳофаза қилиши ва бу боридаги қонунлар бузилишининг олдини олинига қаратилган долзарб мавзудаги мақолаларга кенг ўрин бериши, матбуотни табиатни муҳофаза қилиши соҳасига кўпроқ жалб этини зарур.

Бундан ташқари, табиатга тўғри муносабатда бўлаётган, она-табиатимизни асраб-авайлашга муносиб ҳисса қўнаётган фидоий ишонларини рағбатлантириши, уларининг савобли ишларини эл-юртга маълум қилиб бориши пайти аллақачон келган.

Республикамызда хайрли ишларини амалга ошириши учун ҳар бир йилни бирон бир долзарб масалага бағишлаш амалынага айланаб бормоқда. Президентимиз ташаббуси билан 1997 йил Ишон маишратлари йили, 1998 йил Оила йили, 1999 йил Аёллар йили деб эълон қилинди. Модомики шундай экан, нега

энди бирорта йилги Экология йили деб эълон қилишимиз мумкин эмас? Башарти, Экология йили деб эълон қилинса, экологик мувозанатни яхшилаш, табиатни муҳофаза қилиш борасидаги ишларимиз янада ривож топган бўларди. ❖

Шу ўринда туман прокуратураларининг кадрлар таркиби соҳасида ҳам таклифларимиз бор. Агар туман прокуратураларида табиатни муҳофаза қилиш бўйича ёрдамчи прокурорлар лавозими таъсис этилса, фойдадан ҳоли бўлмас эди. Бу мақсад учун кетадиган сарф-харажатларни эса табиатни бўзиш борасидаги аниқланган қонубузишлардан олинган маблағлар ҳисобига қўллаш мумкин.

Мақтаб ва боғчаларда табиатни асраш, табиатни муҳофаза қилиш қонуinchилиги ҳақида дарслар ташкил этилса бундай дарсларни ўттиш учун прокуратура ходимлари таклиф этилса қандай яхши бўларди!

❖ Атроф-муҳитни ифлослантириш учун жавобгарлик тўғрисидаги Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларининг ҳамкорлигидаги қонунини ишлаб чиқиш лозим. Бонси ҳозир Ўзбекистонда амал қилаётган қонун бўйича Тожикистон ёки кўнги Қирғизистон ёхуд Қозоғистон Республикалари ҳудудидаги табиатни ифлослантириш билан боғлиқ бўлган қонубузишларга чора кўриш қийин, албатта. М.Ў давлатлари прокуратура тизими ҳамкорликда иш олиб бориш масалалари эса мазкур соҳа тизими иш тартибини қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Қолаверса, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишининг ҳам давлатлараро, ҳам республика аҳамиятига эришмоқ бўлган, шу жумладан, Амударё ва Сирдарё ҳавзаларида оид ҳудудий тўлиқ чизмасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ишларини тезлантириш керак. Токи ҳар бир ишимиз, ҳаракатимиз табиатни муҳофаза қилишга, она-табиатимизни гуллаб-яшнашга хизмат қилсин.

Ҳа, биз нафасини ҳис этиб турган XXI аср ўз табиати, ҳусуният ва фазилатлари билан фикримизни чархламоқда. Мустақил, ҳур ва обод Ватанимиз янги асрга бутунлай янги, навқирон буй-басти билан, озод, эркин руҳ билан кириб бормоқда. ❖

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т.: “Ўзбекистон”, 1997, 3-бет.

² Ўзбекистоннинг янги қонунилари, №7, Т.: “Адолат”, 1993, 196-бет

³ “Ўзбекистоннинг янги қонунилари”, 7-сон, Т.: “Адолат”, 1993, 196 -197 бетлар.

⁴ Инсон ҳуқуқлари, Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й., 5-6 бетлар

⁵ “Ишонч” газетаси, 1993 й., 24-бет

⁶ И.А.Каримовнинг Орол денгизи ҳавзаси бўйича ҳалқаро учрашув қатнашчиларига йўллаган табригидан. “Халқ сўзи”, 1997 йил, 15 октябрь

⁷ 1997 йил 15 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган “Орол ҳалокати-XX асрнинг сайёравий фожяси” мавзудаги Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича ҳалқаро учрашув маълумотларидан.

⁸ “Ўзбекистоннинг янги қонунилари”, 7-сон, Т.: “Адолат”, 1993, 221-бет.

⁹ Национальный доклад комитета по охране природы Республики Узбекистан, 1998 г.

¹⁰ Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, Т.: “Ўзбекистон”, 1997, 326-бет.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 1997 йилги ҳисоботи

¹² Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг йиллик ҳисоботи, 1998 й.

¹³ Ўзбекистон Республикасининг 1995-1996 йил Ф-4 ҳисоботидан.

¹⁴ Минтақавий экологик мониторинг илмий-тадқиқот марказининг бюллетени, 1-сон, Фарғона, 1994, 6-18 бетлар.

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси.Т., “Адолат”, 1995, 4-бет

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасидан

- ¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 30 августдаги 282-1 сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Прокуратура органларининг ходимларини рағбатлаштириш ва ва уларнинг ишғизомий жавобгарлиги тўғрисида” ги Низоми.
- ¹⁸ И.А.Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.Т.:, “Ўзбекистон”, 1995, 7-бет.
- ¹⁹ И.А.Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.Т.:, “Ўзбекистон”, 1995, 10-11 бетлар.
- ²⁰ шу асар: 34-35-бетлар.
- ²¹ И.А. Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.:,1997, 171-бет.
- ²² И.Каримов, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, Т. “Ўзбекистон”, 1995 й. 247-248 - бетлар.
- ²³ Ўзбекистоннинг янги қонуни, 7-сон,Т.“Адолат”, 1993 й. 112-113 бет
- ²⁴ Уша китоб, 110-111 бетлар.
- ²⁵ Т.Мирзасев. “Буюк муъжиза муҳофазаси”. “Гулистон” журнали, II-сон. 1986, 18-бет.
- ²⁶ Ўзбекистоннинг янги қонуни. 8-сон,Т.,”Адолат”,1994 й.62-63-бетлар.
- ²⁷ қараи: Андижон вилоят Асака туманинг 1963 йилги архиви.
- ²⁸ И.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, ва барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 107-бет.
- ²⁹ В.В.Коробейников. Умумий назоратнинг методикаси, тактикаси ва ташкил этиш. Соц. законность, № 1, 46-бет.
- ³⁰ Г.И.Бровин. қонунчиликка риоя қилишда олий назоратни амалга ошириш жараёнида прокурор комитетининг амалга ошириш. Тўнлам, Свердловск, 1985 й.13-бет.
- ³¹ Винокуров Ю.Е. Умумий назорат воситалари билан жиноятни ва бошқа ҳуқуқбузишларининг олдини олиш, жиноятга қарши кураш масалалари.тун.виг.44,М., юр.адаб.1986 й.71-бет.

- ³² Коребейников В.В. Умумий назоратни ташкил этиш методикаси, тактикаси, Соц.Закоп. 1986.№1., 47-бет.
- ³³ Умумий назорат тактикаси тўғрисида батафсилроқ қаранг: Ястребов В.В., Грогоренко В.Н, Рябцев В.П., Чернова К. Прокуратура умум.назорат тактик-нинг проб.тўплам. юр.адаб. 1987, 75-84-бетлар.
- ³⁴ Лотовский В. Д, СССРда Прокурорлик назоратининг Конституцион асоси. Калинин, 1982, 63-бет.
- ³⁵ Ломоновский В.Д. Прокурорлик назорати соҳасида мутахассисдан фойдаланишнинг самарадорлиги масаласи тўғрисида. Тўплам. “Жиноятчиликка қарши кураш масалалари бўйича илмий ахборот”. М., 1986, № 96. 65-бет.
- ³⁶ Мутахассислардан фойдаланиш практикаси тўғрисида батафсил қаралсин. Вишкурров Ю., Григоренко В., Мутахассисларни жалб қилиш. Соц. қонунчилик, 1987. №6. 57-58-бетлар.
- ³⁷ Берензов А.Д. Прокуратуранинг умумий назорат фаолиятини самарадорлигини ошириш. Прокурорлик назорати самарадорлиги муаммолари. М.юр. адаб. 1977 й. 86-бет.
- ³⁸ Т.Мирзаев. Ўзбекистон Республикаси қонунларини ривожлантириш масалалари ва уларни жиноятчиликка қарши курашда татбиқ этилиши. Т.: “Адолат”, Тўплам. 1993. 77-80 бетлар.
- ³⁹ Информацион. бюллетен. Гигиены, Экология и Здоровья, населения 1994 й. № 13.
- ⁴⁰ Уша китоб, 1993, №2 21-бет
- ⁴¹ Уша китоб, 1993, №2. 21-бет.
- ⁴² И. Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1997, 111-бет.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	5
1-БОБ. Республикамиз мустақилликка эришгандан кейинги йилларда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш ва ҳуқуқ-тартибот борасида амалга оширилган ишлар тавсифиомаси	19
1.1. Табиатни муҳофаза қилиш-асримизнинг энг долзарб масаласи	19
1.2. Табиатни муҳофаза қилиш-келажак авлод олдидаги бурчимиз	43
1.3. Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш	45
1.4. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларни бузиш оқибатлари	72
2-БОБ. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуларнинг ижросини назорат қилишда прокурор фаолиятидаги муаммолар	74
2.1. Ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш борасида қонунчилик ижроси тўғрисидаги прокурорлик назорати ҳамда меъёри	74
2.2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилиши юзасидан прокурор назоратини такомиллаштиришнинг долзарб йуналишлари	86
2.3. Умумий назорат воситалари билан ер, сув ва ҳавони ифлослангиринидан сақлаш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишини ўрғанишни назорат воситаси билан аниқлаш, уларни келтириб чиқарадиган сабаблар ва уларга имкон берувчи шароитларни аниқлаш	123

2.4. Мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда республикамизда табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг бузилиши ва уларнинг олдини олишга қаратилган прокурорлик таҳлиллари	134
3-БОБ. Саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳамда давлат экология назорат органларида ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг ижроси юзасидан прокурорлик назорати	156
3.1. Саноатда ер, сув ва ҳавони ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг bajarilishida прокурорлик назорати	156
3.2. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг bajarilishini юзасидан прокурор назорати	168
3.3. Экологик назорат ва ҳуқуқий органлар томонидан ер, сув ва ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг bajarilishini жаҳон андозалари даражасига кўтаришда прокурорлик назоратининг ўзига хос хусусиятлари	178
3.4. Хулоса	193
Илоҳидир	199

МОНОГРАФИЯ

Т.Р.МИРЗАЕВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИЯ МУАММОЛАРИ
ВА ПРОКУРОРЛИҚ НАЗОРАТИ

Мусаввир:
М.Одиров

Оригинал макетини
Ж.Абдуллаев тайёрлаган

Мусаххидлар:
Ҳ.Мустафоқулов
Ҳ.Ҳамзаев

ИБ № 3373

Босишга 1999 йил 24 мартда рухсат этилди. Босма хонага 1999 йил 5 апрелда берилди. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Босма тобоғи 10. Нашириёт ҳисоб тобоғи 12. Буржумма № 102.

Ўзбекистон Ёиллари “Камолот” жамғармаси “Қатортол – Камолот” ишлаб чиқариши-нашириёт корхонаси, 700113, Тошкент, Чилонзор, 8-мавзе, Қатортол кўчаси, 60.

“Ёғду Нигоҳ” корхонаси. Тошкент, 700015.
Афросиёб кўчаси, 39-15.

ДИТАФ босма хонасида чоп этилди.
Тошкент, Олмазор кўчаси 171-уй.

